

ТАКА ПРАВДА

Мухамед МАЧОТКО

XИМЕРА

Окто
ЕО
Осман

Михайло Масютко

ХИМЕРА

Львів
Євросвіт
2007

ББК 84.4 УКР
М 31

Михайло Масютко. Химера. – Львів: Євросвіт, 2007. – 320 с.

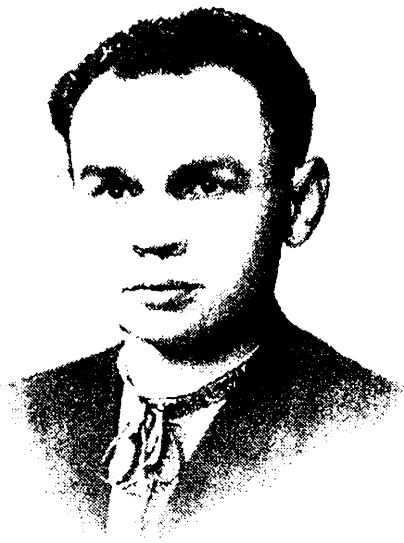
ISBN 978-966-8364-16-7

“Химера” – найповніше в Україні видання творів Михайла Масютка, письменника, художника-графіка, літературознавця, публіциста і правозахисника, багаторічного в’язня радянських тюрем і таборів. У творах М. Масютка – нелегка доля рідної землі та людей за роки радянської окупації. Повість “Химера” та оповідання “Дзвонарка” чудом збереглися в архівах КГБ і публікуються вперше. Інші твори невеликим накладом було надруковано в книжці “Досвітній сполох”. Деякі оповідання та вірші М. Масютка з коротким життєписом автора увійшли також до книжки В. Чорновола “Лихо з розуму”, що кількаразово видавали в діаспорі та Україні.

Для тих, хто шукає правду.

ISBN 978-966-8364-16-7

© Євросвіт, 2007

Маяк

*Хочу я на мертвому папері
Передати полум'я думок,
Мрій моїх розгнuzданий критерій
Під тягою фатуму не вмовк.*

ЖИТТЯ ПЕРЕЖИТЕ ПРАВДОЮ

Виданням цієї книжки до нас зі своєю пережитою-перестраженою Правдою приходять Михайло Масютко.

Його ім'я, як і літературні праці, нині більше знані поза Україною. А його Українська Батьківщина, за яку він терпів і страждав у таборах Колими і Мордовії, а згодом під чужим кривавим прапором пройшов від осоружної Колими аж до Берліна, мусить знати правду про сподвижницьке і гідне життя свого сина.

Можливо, найбільше шанувати і гордитися Михайлом Масютком мало б його рідне село Чаплинка на Херсонщині, де він народився 18 листопада 1918 року. Мати його була вчителькою, а батько працював регентом при церкві. Саме через фах батька почалися проблеми з владою. Лише коли батько покинув працю в церкві й почав працювати керівником сільського хору, родині вдалось уникнути репресій.

На початку 30-тих, побоюючись можливих репресій і голоду, родина переїхала до містечка Олешки (нині Цюрюпінськ). Тут їх застав голод. Вони опухали, як і інші односельці, та не померли. Щоб урятувати дітей і дружину від голоду, батько пішов до Криму в надії дістати хліба. Дружина зшила йому спеціальну вузьку торбину, в яку батько насипав борошна, підперезався нею, щоб привезти дітям хліба. Під час переходу Перекопа, торбину знайшли й відібрали. Тоді, рятуючись від голоду батьки з молодшим сином Вадимом втекли до Криму, де голоду не було. Михайло, середній син Масютків (найстарший, Сергій, на той час уже навчався в Херсоні), закінчивши в Олешках семирічку, пішов далі вчитися на робітничий факультет Херсонського педінституту. Тут щоденною мискою гарячої страви, яку видавали студентам, рятувався від голоду.

Михайло Масютко 1934 року вступив на історико-філологічний факультет Запорізького педагогічного інституту. Провчився там два роки. Якось у розмові з іншими студентами згадав про недавно пережитий голод і його вигнали з інституту.

Доля Михайла Масютка провадила його все далі, по рідній, нівеченій Україні. Він 1936 року працював учителем української мови і літератури у Володар-Волинському районі на Житомирщині. За рік, 1937 року, його схопили під час облоги на київському вокзалі. Михайло Масютко приїхав до Києва з позиченими грошима купити собі одєжину, бо не мав у чому ходити до школи...

Михайла засудили на п'ять років, звинувативши в контрреволюційній пропаганді. Йому не було й дев'ятнадцяти... Мати писала до уряду прохання переглянути справу. Після чергових змін "у верхах" сталися деякі послаблення режиму і справу переглянули. Михайла звільнили й реалібували, та повернутися додому не дозволяли. Він мусив залишитися в Сибірі, працював у Хабаровському краї, де до 1942 року вчителював у Середнеканському районі (викладав німецьку мову). Звідти ж, 1942 року його мобілізували на фронт. Дійшов до Берліна, захищаючи "Батьківщину", яка йому, вісімнадцятирічному мрійникові та трудівникові, щедро вділила "колимського золота"... По війні, з медаллю, яких не жаліла влада в обмін на здоров'я чи життя, Михайло Масютко повернувся до матері в Крим (селище Сарабуз). Якийсь час там учителював.

За розпорядженням Міністерства освіти УРСР 1946 року його скерували працювати до Дрогобича у залізничну школу. Львів, навіть по війні, вабив молодого вчителя духом інтелекту, науки, романтики. Михайло Масютко знову став студентом одразу двох інститутів! 1948 року – редакційно-видавничий факультет Львівського поліграфічного інституту, а згодом екстерном вступив до Львівського педагогічного інституту, маючи за плечима вже два роки Запорізького педінституту.

Навчання давалося йому легко – всюди був відмінником, активним... Наприкінці 1952 року для студентського наукового гуртка написав реферат "Норми комуністичної моралі", де висловив думку, що існує загальнолюдська мораль. І з того знову почалося... Роботу було визнано ідеологічно хибною і шкідливою. Несвідомого автора викликали в різні кабінети – колись навіть слово таке було – "тягали за політику". Закінчилось тим, що в часі державних іспитів Михайла Масютка, відмінника навчання

і студента-активіста відчислили з інституту, звичайно за неуспішність, бо “за політику” ні тоді, ні згодом не виганяли. Попри “негаразди” в Поліграфічному, Михайлові вдалося екстерном закінчити Львівський педагогічний інститут за спеціальністю “Українська філологія”. Далі він учителював на Волині, Львівщині, декілька місяців працював науковим працівником у музеї Івана Франка у Львові.

Довго “добивався” дозволу захистити диплом. Це сталося лише 1956 року в Московському поліграфічному інституті, бо у Львові таких ненадійних студентів боялися. Тоді ж написав оповідання “Перед екзаменом”. Захистивши диплом, знову вчителював – того разу в селі Стайки на Київщині. За рік переїхав до матері в Феодосію. І знову педагогічна праця: викладав малювання, креслення, українську мову в школі та технікумі. Ще у Львові Михайло познайомився з Анною Романишин, яка з родиною повернулася із заслання. Після одруження з Анною, вони мешкали то в Феодосії, то у Львові.

Михайло Масютко не міг бути байдужим до суспільного і громадського життя, до безчинств і сваволі радянської влади на рідній землі. Він знайшов однодумців, здебільшого серед літераторів та правозахисників, яких згодом назвуть шістдесятниками. Та до визнання їхнього руху було ще далеко...

Михайло Масютко багато часу віддавав літературній праці, писав статті, повісті, оповідання. Водночас працював для видавництва “Каменярь” та інших видавництв як художник-поліграфіст. Друкувався в республіканських виданнях (“Літературна Україна”, “Дніпро”) та обласній пресі Криму і Львова. Написав низку статей, оповідань, які поширювали самвидавом. Намагався передати деякі праці для публікації за кордон.

Радянська каральна система не дрімала, очевидно, надто і всюди мала вона “охочих до співпраці” і вже 4 вересня 1965 року – новий арешт у маминій хаті в Феодосії. Під час обшуку забрали багато рукописів. Тоді ж у Львові під слідством були брати Горині, Осадчий, Косів. Судили Михайла також у Львові (бо й тут до рук КГБ потрапили його публіцистичні та художні твори).

Абсурдні й безглузді звинувачення, брутальність, зневага людських і громадянських прав, – та нічого іншого від совєцької судової системи Михайло Масютко не чекав. Боліла та ятрила серце зрада друзів – учорашніх однодумців. Таке й тричі прощене не забувається. Коли було розвінчано одні покази свідків, придумували інші, нічого не вдіяли й тричі скликувані філологічні комісії з числа викладачів Львівського університету, компетентність і дієздатність яких щоразу розвінчував “підсудний” і непокірний Масютко.

Отже, знову ув’язнення, табори – 23 березня 1966 року на закритому засіданні Львівського обласного суду його засуджено на шість років таборів суворого режиму за звинуваченням у антирадянській націоналістичній пропаганді та агітації. У тюрмі під час слідства написав працю про відхід від ленінських норм національної політики в Україні, яку відіслав до Президії ХХІІІ зїзду КПРС.

Під час слідства і суду він був стійким і безкомпромісним. Багаторічний політв’язень Зіновій Красівський у книжці “Владимирський централь” про Михайла Масютка написав: “Ні в чому не признався і ні в чому ні на кого не дав свідчень”. Стримані правдиві слова.

У Мордовських таборах суворого режиму, попри виразку і перенесену недавно операцію на серці, Масютко працював вантажником аварійної бригади, і здоров’я дуже підупало. У грудні 1966 року Масютка посадили на шість місяців у табірну тюрму за необґрунтованим звинуваченням “виготовлення і поширення в таборі антирадянських документів”.

Повернувшись 1971 року з ув’язнення, ні у Львові, ні у власній хаті в Феодосії, не дістав дозволу оселитись. Його прийняло село Дніпряни неподалік Нової Каховки – вітцівщина.

Облаштувавшись трохи на новому місці, Михайло Масютко береться до праці, щоб розповісти всю правду про пережите: “Ой, як важко добувати ту правду, завалену кривдою! І не писати не можна, – гріх. Гріх замовчувати те, що виривається з душі і з серця”. Саме там написав найбільшу працю – мемуарну поему “В полоні зла”. У Дніпрянах, без права виїзду й під пи-

льним наглядом агентів КГБ, Масютко прожив тридцять років, до розвалу Радянського Союзу.

У вересні 2001 року, на 83-му році життя, Михайло Масютко змушений був покинути рідну домівку в Дніпряхах і переїхати з дружиною до її родини до Луцька.

У день свого народження, 18 листопада 2001 року, Михайло Масютко відійшов до вічності, залишивши нам Правду про пережите.

Доля Михайла Масютка співзвучна з трагічною долею України новітнього сторіччя. Через життя цієї людини і все написане ним, відкривається правда про початок більшовицького розбою на нашій землі. Як вони “господарили”, як нас ненавиділи і нищили, як скаженіли, коли ставали комуністами чи комсомольцями, заохочувані партією та її вождями. Як знущалися і нищили невинних людей, маючи за плечима партію і абсолютну безкарність...

Хочеш знати історію, мусиш сам її дослідити, хочеш знати правду – мусиш сам її шукати в історії, житті, книжках.

З написаного Михайлом Масютком читачі можуть пережити звитяжну і тривожну епоху 60-тих. Національна романтика суспільної думки і такі молоді її сподвижники: В’ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, брати Горині, Михайло Косів, Василь Симоненко, Василь Стус. Якими вони були тоді, хто з них тримався правди до кінця, а хто губився в тенетах зла. Докладні описи судових процесів тих часів з поданням достовірних фактів: прізвищ, імен, точних дат. Підсудні, свідки, інформатори-сексоти, працівники КГБ, професори, вчені і прості люди, – як себе поводити тоді на закритих судах і які свідчення давали у кабінетах слідчих КГБ, про що думали тоді, чого прагнули...

У архіві Михайла Масютка – ціла низка недрукованих публіцистичних статей та літературознавчих досліджень, оповідання для дітей, драматичні твори та оповідання, поезія – чекають своїх правдивих видавців і читачів, щоб “добути правду, завалену кривдою...”

Михайлина Майк

Сторінка з його дитинства

Це діялось тоді, коли була суцільна колективізація. Заможних селян вивозили на Сибір, а незаможних і “середняків” записували у колгоспи.

Моє рідне село Чаплинка славне тим, що заселене воно було за цариці Катерини турбаївцями, козаками з полтавського села Турбаї, котре не піддалося покріпаченню. Славне село Чаплинка ще й тим, що воно є батьківщиною відомого українського драматурга Миколи Куліша.

Ото ж це було тоді, коли йшла суцільна колективізація, заможних селян комуністи вивозили на Сибір, а з решти селян створювали колгоспи.

Щоб запобігти похвали від великих комуністів, маленькі комуністи в нашому селі позаписували у колгоспи не лише селян, а й неселян – учителів, лікарів, а про ремісників (всяких там ковалів, теслярів, бондарів, кравців, кушнірів, малярів) нема що й казати, – їх записували в колгосп без усякої церемонії.

Записали і нас у колгосп.

Колгосп називався “Сталькомуна”. Ніхто не знав, чи “Сталькомуна” – “сталінська комуна” чи “сталіна комуна”. Мабуть, таки “сталінська”, а не “сталіна”, бо тоді вживалося слово “крицева” замість теперішнього “сталіна”.

Так ото ж виявилось, що мало було бути записаним у колгосп, треба було ще й працювати в ньому. А позаяк записані в колгоспи службовці працювали на своїй роботі, то для праці в колгоспі залишалася їхня відпустка.

Нам випало їхати на роботу до колгоспу в самі жнива. Нам – це батькові й мені, бо старший брат мій на той час саме утік з дому. Він начитався книжок про вуркаганів (тоді багато таких книжок було, а найбільше про них писав

Микитенко). Начитавшись отих книжок, мій старший брат прийшов до висновку, що між вуркаганами йому буде легше жити, ніж у нас удома. Написав записку, щоб не шукали його, і подався світ за очі. Ніхто не бачив, коли він утік.

А молодший брат мій був ще малий. Мені ж ішов уже дванадцятий рік. Якраз для колгоспної роботи добре. Ото ж мені й випало з батьком їхати на роботу в колгосп.

Нас було багато, і везли нас на розводі, або мажарі. Розвод, або мажара, – це така велика гарба з відкидними драбинами, якою в Таврії звозять скошену пшеницю з поля на тік.

Ця гарба у нас мала дві назви – “розвод” і “мажара”. “Розводом” її називали селяни-українці, а “мажарою” називали її руські. А руських у нас було аж три категорії. Перша категорія – це руські-службовці. Вони фактично не руські, українці, але позакінчували школи (переважно ще за царя) і, щоб відрізнятись від сірої мужицької маси, говорили по-руському, як їх вчили в школах, і одягалися вони по-городському. Їх ще в селі називали панами. Друга категорія – це руські начальники, комуністи. Це ті росіяни, які залишилися на Україні після закінчення громадянської війни, після розгрому Врангеля. Були серед них і спеціально направлені з центральної Росії. Вони одягалися у напіввійськовий одяг. Штани – обов’язково галіфе. Вони впроваджували у нас советську владу.

Третя категорія – це ті руські, які самі приїздили на Україну в пошуках доброго заробітку або й на постійне влаштування на тепленькій роботі. Таких руських у нас називали кацапами. Вони проникали до нас ще й до колективізації, коли до Таврії в літню пору з’їжджалися заробітчани з усіх усюд, переважно з північних районів України Полтавщини, Київщини, Чернігівщини. Траплялися серед заробітчани і кацапи, але наші селяни до жнивварської роботи

їх не брали, бо знали, що з кацапа роботи буде, як із зайця сала, а закінчиться тим, що він обкраде хазяїна і втече. Брали їх на роботу тоді, коли хтось щось будував, на теслярське діло. Вони ходили зі своїм інструментом, і добре ставили дах, робили двері, рами на вікна. У часи суцільної колективізації в нашому колгоспі не було жодного кацапа, бо вони тяжку хліборобську працю обминали, як вовки вогонь. Цих руських навіть руські з першої категорії називали “кацапами”. Вони одягалися погано, недбало. Сорочки, на відміну від наших селян, носили навипуск і багато хто з них був узутий у личаки (лапті). Через те їх ще називали “лаптьожниками”.

Але між усіма трьома категоріями росіян була їх спільність, що об’єднувала їх. Це уникнення важкої праці хлібороба і зневага до мужичої української мови. Ото ж всі вони розвод називали “мажарою”. Слово “розвод” у їхніх вухах звучало неприємно.

Так ото ж ми тим розводом їхали таврійським степом. Крім нас із батьком, на розводі ще були дорослі й діти. Діти – мої товариші зі школи.

Проїхали ми верстов п’ятнадцять і опинилися на Гришківському хуторі. Там хазяїнів уже не було, їх вивезли до Сибіру, а була бригада колгоспу “Сталькомуна”.

Приїхали ми якраз під обід. На току за збитим з дощок довгим столом сиділи колгоспники й орудували ложками. Коло них і ми попоїли борщу й пшоняної каші, ще й закусили кавунами.

Після обіду батько взяв вила й разом з іншими колгоспниками поліз на молотарку, а мене та інших хлопчаків бригадир повів у колгоспний двір.

– Будете погоничами, – сказав він, ведучи нас. – У нас погоничів мало.

Ми мовчали, тільки сопіли, ідучи за ним.

– Усі вмієте правити кіньми? – питає він нас.

– Уміємо, – хором відповідали ми.

Я вмів правити кіньми. Правда, не так дуже добре, але вмів. Хоча в нас своїх коней ніколи не було, та я навчився запрягати, поганяти й правити на сусідських гудзівських конях. Старий Антон Гудзь охоче мені показував, як усе робити, і часом доручав кудись недалеко поїхати.

На колгоспному подвір'ї дали мені батіг, зброю і пару коней. Конюх допоміг мені запрягти. Я спритно вискочив на воза, взяв у ліву руку віжки, у праву – батога, нокнув на коней, замахавши батогом, і подався у степ за іншими погоничами-хлопчаками, що тут уже раніше працювали і знали дорогу.

У полі дядьки вилами накидали скошену пшеницю на розвод, а я, злізши з воза, водив коней від копиці до копиці. Коли наповнився віз, дядьки попіднімали відкидні драбини, і гарба росла й росла вгору. Враження було таке, що коні тягли солом'яну гору. Та ось зліз з гарби той, що на-топтував угорі, і сказав:

– Ну, вже їдь.

Я відв'язав віжки від полудрабка, вмовстився під горою соломи, коло самих кінських хвостів, і почав виводити коней на дорогу. Коні, напружуючи всі свої сили, слухняно витягали воза з нерівної та м'якої польової землі. По дорозі вони пішли легше. Та мені від цього було не легше. Пилюка з-під кінських копит забивала очі, ніздрі і рота, а зверху з пшеничних колосків сипалися мені за комір остюки, дряпали шию, спину і груди, а витрусити їх було ніяк, бо не тільки стати, а й повернутися не було де. На щастя, це тяглося не довго – до току недалеко було. Під'їжджаючи туди, я тішив себе думкою, що підвезу воза до молотарки, витрушуся з пилюки та остюків, а потім знову пожену коней степом, стоячи на розводі.

Коли я заїхав на тік, двоє дядьків підбирали рештки пшеничних стебел на возі мого попередника, кидали їх вилами на верх молотарки, а там двоє інших дядьків, з яких один був мій батько, кидали ті стебла в пащу молотарки.

Мій попередник від'їхав. Тепер була моя черга під'їжджати. Я розумів, що мені треба якнайближче підігнати воза до молотарки, щоб робітникам легше було скидати колосся. І я скерував коней, роблячи дорогу-дугу, притримуючи правого і пускаючи лівого, вперед. Все йшло добре, доки мої коні не наблизилися до молотарки. Вже тоді, як лишилося кілька кроків, я побачив, що мої гніді рухаються просто на молотарку. Ось-ось дишлом запорють у машину. Я рвучко, зі всієї сили, натяг праву віжку, і коні так само рвучко крутнули вбік. Крутнули вбік і загарцювали на місці, а я відчув, як моя гарба хилиться. Я був хлопець жвавий і спритний. За якусь мить перед тим, як гарба моя гепнулась на землю, я зірвався зі свого сидла і проскочив між кінськими ногами й колесами воза, не випустивши батога з руки. Якби я не виявив такої спритності, то міг би опинитися під гарбою або під кінськими копитами. Один кінь, той що праворуч, упав на задні ноги. Його збило дишлом. А другий устояв, але задер голову і витягнув шию. Дишло піднялося догори, поперекручувало хомути, і вони душили кінські шії.

З молотарки на мене посипалися матюки. А батько зліз, підійшов і тричі вдарив мене по шії. Попідбігали робітники й почали спішно випрягати коні. Як випрягли коні та відвели їх на бік, до мене підійшов бригадир, забрав у мене батіг і сказав, щоб я йшов у двір, хай мені там роботу дадуть.

У дворі я побачив трьох тіток, що розкачували тісто на столі.

— Казали дядько бригадир, щоб мені тут роботу дали, — сказав я, коли підійшов до них.

– Мусію! – загукала одна з них. – Іди сюди, ось робітника бригадир прислав.

Із-за повітки вийшов, шкутильгаючи на одну ногу, дядько, весь побитий віспою. Хоча надворі немилосердно пекло сонце, на його голові була кудлата бараняча шапка. Дядько підійшов до мене та зміряв мене своїм поглядом з ніг до голови.

– Яку ж йому роботу можна придумать? Хіба сало товкти на заправку? – сказала одна з тіток, і всі вони засміялися.

– Хай іде корови пасти, – сказав дядько Мусій.

– Еге ж, – відказала та сама тітка. – А Настя прийде, і тутечки нам допоможе.

Дядько Мусій вивів мене за хутір і показав пальцем у далечінь.

– О-ондечки мріє череда.

Справді, аж за прозорим маревом бовваніли корови.

– Там дівка пасе, – пояснював дядько Мусій. – Ти їй скажеш, хай іде сюди, а сам пастимеш. Приженеш череду, як сонце буде над заходом. Та зайди он тамечки у кущі, гирлигу виламай собі, щоб було чим завертати худобу, – дядько Мусій показав на смужку випалених сонцем кущів акації та дикої маслини край хутора.

Я ледве виламав собі палицю, зламавши молоду акаційку.

До череди я йшов навпростець. Стерня боляче колола мої босі ноги, бритвою врізалася в щиколотки, шпигала під пальці. Щоб ослабити її дію, я не піднімав ніг, а йшов, човгаючи по землі ступнями, розгортаючи пеньки пшеничних стебел.

Дівка дожидала мене. Вона стояла, заклавши свою палицю за спину, обіймаючи її руками. З-під білої хустинки.

напущеної на самі брови, дивилися на мене її чорні очі. Вона була вища за мене на півголови.

– Іди в хутір, – сказав я їй. – Я буду пасти череду.

– Візьми мою лозину, – відказала вона, кивнувши на свою палицю. – Моя довша. І, скубнувши мене за чуба, підскакуючи побігла до хутора.

Корови паслися на скошеному полі, вибираючи між стернею залишки березки та буркуну. Черета була невелика, я нарахував з дюжину корів. Корови не розбігалися, трималася купи, і я подумав, що пасти їх мені буде неважко. Тут не перемучишся – не те, що поганяти коні під гарбою соломи. Я вибрав собі місце, де була притоптана стерня, а земля вкрита травичкою (видно, там копиця стояла), і розлігся долілиць, так, щоб мені було видко череду. Придивився я до корів і розгледів, що не всі вони корови. Серед них є один бугай. Бугай не пасся, а ходив між коровами і похищував своєю головою. Це мене насторожило і трохи налякало. Я добре знав, що бугай – страшний звір. Але я знав і те, що бугаї у череді не дуже нападають на людей. Тож нема чого мені боятися, подумав я собі. Як його не боялася дівка, то чого я маю боятися? Проте очі мої тепер уже не відривалися від бугая. Ось він підійшов до корови і тицьнувся мордою в її вим'я. Корова лягла. Ліг коло неї й бугай і морду свою підсунув до її вим'я.

– Що за чудасія? – подумав я собі, встав і підійшов ближче, до бугая. – Еге, та це ж він смокче корову, – роздивився я. – Що ж мені робити? Відганяти його? А як він на мене накидеться?

Мене вже носив колись один бугай на своїх рогах. Та це було в селі. Там мене врятували люди, кинувшись на бугая з дрючками. А хто тут мене врятує? Голий степ. Заколе рогами ще й затопче ногами – ніхто не побачить, ніхто й не почує.

– Але ж і смоктати корову він не може, – міркував я собі.
– Корови ж пасемо на те, щоб вони принесли увечері людям молоко, а не на те, щоб те молоко бугай висмоктав.

Я взяв Настину лозину і підійшов до бугая.

– Гей! Гей! – закричав я, піднявши вгору лозину.

Бугай звівся на ноги, повернувся до мене задом і, не поспішаючи, поволі пішов геть від мене. А корова встала й пішла в протилежний бік.

– Видно, цей бугай не страшний, – подумав я собі й пішов на своє місце.

Щойно я вмовився на травичці, коли – глядь – а в другому кінці череди лежить корова і бугай коло неї. Я встав і пішов до нього.

– Бігати й кричати, – думаю, – не можна, бо порозганяю корів. Тоді їх не збереш.

На цей раз я вдарив бугая лозиною, та він не дуже поспішав утікати. Він помаленьку встав і так само помаленьку пішов геть від мене.

Бугай, видно, був хитрий. На цей раз він не відразу приліг до третьої корови, а почав ходити між ними ще й голову нахилити до землі так, ніби він пасеться. Та як тільки я знову вмовився на травичці, а він відійшов від мене далеченько, я незчувся, як він уже знову лежав і смоктав іншу корову.

І на цей раз я прогнав бугая. Та він знову пішов у інший край череди і знову взявся за свою справу.

– Ну, хай уже одну видоє, – подумав я собі. Хай насмокчеться! Зате інші будуть з молоком, бо вже ноги так наколов, що нема сили за ним бігати.

Та бугай видоїв ту корову і відразу пішов до іншої.

– Оце робота, – подумав я собі, – це ще гірше, ніж погоничем бути на розводі.

Прогнав я бугая і від цієї корови. Та я не врахував того, що бугаєві зовсім небагато треба часу, щоб видоїти корову.

Доки я до нього доходив зі своєю лозиною, він повністю висмоктавав з корови молоко. Я втратив лік – скільки корів видоїв бугай.

Сонце вже хилилося до заходу.

– Буду попаски гнати череду до хутора, – вирішив я.

Черета слухняно підкорилася мені й пішла, куди я її спрямував.

Сонце вже набирало червоної барви і хилилося до небокраю, коли я заганяв череду в хутір.

Дядько Мусій розчинив ворота загону і допоміг мені позаганяти корів. Бугая він вилучив з череди, накинув йому на роги налигача й повів у стайню.

Хотілося впасти й заснути хоч би й на голій землі. На столах уже були миски і ложки біля них, а коло столів парував величезний казан, наповнений свіжозвареною вечерєю. Пахуча пара лоскотала ніздрі. Та ще ніхто не вечеряв, дожидали, видно, коли прийдуть усі робітники.

Під конюшнею на купі соломи я побачив трьох хлопчаків, таких самих як я, що сиділи, підібгавши під себе ноги, і про щось розмовляли. Я підійшов до них і собі присів на соломі. Один з них розповідав про те, як він з батьком їздив пароплавом до Херсона.

– Дніпро такий широкий, що краю йому не видно, з небом зливається. Небо голубе і Дніпро голубий. Над тобою небо і під тобою небо, а ти наче летиш у небі, – перебільшував оповідач.

– А пароплав – нема ні однієї хати в Чаплинці, щоб була завбільшки з пароплав. Треба штук п'ять хат скласти докупити, щоб вийшов пароплав.

– Такий, як наша школа, – підказав йому хлопець-слухач.

– Більший. Утрое більший за школу. А колеса на ньому, мабуть, разів у десять більші за маховики на паровику.

– Навіщо ж йому колеса, як він по воді пливе? – спитав другий слухач.

– Як навіщо? Він же ж ними воду гребе. На ті колеса понабивано дошки, і він тими дошками, як веслами, горне воду.

Я так заслухався тією розповіддю, що не помітив, як до нас підійшли дві жінки з порожніми відрами в руках.

– Хто з вас корови пас? – спитала одна.

– Я, – відповів і встав перед ними.

– Як же ж ти, трясця твоїй матері, пас, що молока нема?

Я мовчав.

– Хіба ти, бісової чуми вилупок, не бачив, що бугай корови смокче? – підступила ближче до мене друга.

– Бачив, – сказав я.

– А чого ж не одганяв?! Чим же ж ми будемо людей годувати?!

– Я од... – я хотів сказати, що я відганяв бугая від корів, та тітка не дала мені договорити, вона так ляпнула мене мокрим рушником по голові, що мені аж дух забило і мову відняло.

– Не даь йому їсти за таку роботу, – сказала перша тітка, і вони пішли геть.

Уже йдучи, друга тітка обернулась і гукнула мені:

– І не підходь до столу, бо як підійдеш, то ще й вуха надерем.

Я пішов за конюшню, де не було людей, і ліг у бур'яні.

– Що мені робити? – питав я сам себе. – Тут же ж можна пропасти. І стусанами заштовхають, і голодом замучать. Треба тікати, – вирішив я. – Як тільки почне смеркати, так я й майну.

Мені не довго довелося чекати. Сонце скоро заходило за обрій, і навколо починало сутеніти.

Я між бур'янами вийшов за хутір, а там на дорогу, якою ми сюди їхали. Озирнувся, роздивився. Ніде нікого не було. Всі посунули на вечерю. І я наліг на ноги.

Чим далі я віддалявся від хутора, тим швидше йшов. А як хутір за мною вже тільки мрів, я побіг.

Незабаром стемніло зовсім. Ніч була темна, безмісячна. Я біг, нічого перед собою не бачачи. Спершу я відчував під ногами пилюку дороги, та незабаром пилюка змінилася стернею. Дорога зникла з-під моїх ніг. Я тоді не думав про те, що біжучи отак навмання, я можу не втрапити додому. Про це я не думав. Я думав про те, як би швидше подалі відбігти від колгоспу.

Якось недавно я прочитав у газеті повідомлення про випадок з кішкою в Англії: кішка, покинута своїми хазяями, прибігла до Лондона, подолавши сімдесятикілометрову відстань, і знайшла в невідомому їй місті своїх хазяїв. Якесь надчуттєва сила, не розгадана людьми, є у таких звірят. Мене й зараз, коли минуло п'ятдесят з гаком років з того часу, дивує, як я тоді втрапив додому. Мабуть, думаю я, ця надчуттєва сила, властива звірятам, іноді проникає і в людину.

Коли я прибіг додому, мати моя ще не спала. З порога кімнати я побачив, що її приятелька-модистка саме приміряла на ній нову сукню. Мати здивовано подивилась на мене й спитала:

– Чого ти прибіг?

– Там мене б'ють, – коротко пояснив я.

Погляд матері ковзнув на мої вкриті кров'ю та пилюкою ноги, і вона сказала:

– Підиди витягни з колодязя води, налий у шаплик і помий собі ноги.

Так я й зробив. Тільки ніхто не знав, як важко було мені, вимореному до краю, тягти воду немазаним скрипучим блочком з двадцятип'ятиметрової глибини колодязя.

Мати дала мені на вечерю склянку молока і шматочок хліба.

Який стомлений я не був, проте відразу заснути я не міг. Пекли вогнем рани на ногах, роз'ятрені холодною водою, боліла шия від батьківських ударів, а на вухах і обличчі я ніби відчував слизькість мокрого рушника. Не давали заснути мені й думки.

— Це ж мене кинуться шукати там, — думав я. — І як не знайдуть, догадаються, що я втік додому, а завтра прийдуть по мене, знову повезуть на роботу в колгосп. Якщо повезуть мене знову в колгосп, — планував я собі, — то на цей раз я втечу не додому, а так, як і мій старший брат, до вуркаганів. З усього видно, що вуркаганам живеться легше, ніж мені.

Та сон таки був сильнішим і за мої думки, і за мої болячки. Я заснув.

На другий день мати мене розбудила, коли вже сонце піднялось височенько. Вона насипала мені тарілку вчорашнього кулешу і сказала:

— Сідай снідай і поженеш корову пасти, бо чередник багато бере за випас.

Я знав, що це неправда. Чередник не багато брав за випас, а мати не хоче корову в череду виганяти, бо треба вставати на світанку. Мати ж наша не любила рано вставати. Та я нічого не сказав. Я був радий, що не приїхали по мене з колгоспу.

Мати дала мені торбинку з пляшкою молока та окрайцем хліба. Я взяв малахая і погнав корову з двору. Женучи корову вулицею, я раз у раз озирався — чи не їдуть по мене з колгоспу.

Не їхали. Не приїхали по мене в той день і на другий, і на третій. Я тоді ще не здогадувався, що моя праця не дуже зацікавила колгоспне начальство.

У неділю приїхав батько. Я насторожився. Уникав зустрічі з ним.

– Битиме, – думав я, – а, може, й повезе зі собою в колгосп. Якщо битиме, – вирішив я, – то я, не дожидаючись, доки він мене повезе в колгосп, утечу до вуркаганів, як зробив старший брат.

Та батько не бив і навіть нічого не сказав мені. У понеділок він сам поїхав у колгосп. І я залишився вдома, не втік до вуркаганів.

Так того разу я позбувся праці у колгоспі. Та тільки до другого літа. Другого літа мене чекала колгоспна бавовна. Та це вже інша історія.

Дніпрями,
січень, 1931

МОЇ ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ КУЛІШЕМ

Сторінка з мого дитинства

Правду кажучи, ніяких зустрічей не було, були бачення. Такі бачення, що я його бачив, а він мене ні. А, може, й бачив, та не приділяв уваги мені, бо не було до цього причини.

Він був тоді вже відомим письменником-драматургом, а я босоногим хлопчиськом, яких повне село. Нічим я не міг привернути його уваги до себе.

Перший раз я бачив Миколу Куліша біля колодязя на вулиці.

Наше село Чаплинка, батьківщина Миколи Куліша та моя, заселене за часів цариці Катерини турбаївцями. Їх вивезено було на безводні степи Таврії за те, що вони повстали проти покріпачення. Отож, у нашому селі колись зовсім не було води. Люди возили собі воду бочками на волах з Дніпра, за 50 верстов. А пізніше виявилось, що в Чаплинці є вода,

але дуже глибоко, на глибині 12 сажнів. Люди почали бити собі колодязі. Проте не скрізь вода виявилася прісною, переважно вона була гіркувато-солonoю, придатною для поїння худоби та не придатною для пиття. І тільки в деяких колодязях вода була добра.

На нашій вулиці вода була добра у Губенші. Губенша – це вчителька Клавдія Губенко, яка вчителювала в нашому селі за часів царської влади, за Центральної ради та Директорії і за часів советської влади. Вона вчила Миколу Куліша за царської влади, а мене за советської.

Колодязь Губенші був якраз на межі її подвір'я і вулиці. Від раннього ранку до пізнього вечора біля того колодязя товпилися люди з відрами й коромислами, переважно молодіці та дівчата. У нашому домі було заведено, що ми, діти, носили воду.

Ні мені, ні моєму старшому брату Сергієві, не під силу було носити відра з водою ні на коромислі, ні в руках, тому ми вдвох одне відро носили на палиці. Ось біля цього колодязя, стоячи в черзі, я вперше й побачив Миколу Куліша.

Хоч я тоді був ще малий, мені було років з десять, про Миколу Куліша я вже дещо знав. Я знав, що він видатний український письменник, що написав п'єсу “97” про голод на Україні. Мати моя вчилася разом з ним у початковій школі і розповідала про нього, звичайно про Куліша-дитину, про пізніше його життя вона мало що знала.

Так ото, стоячи в черзі по воду, я побачив дві постаті, що наближалися до нас, і почув шепіт між жінками.

– О, Микола Куліш іде.

– А хто ж то з ним?

– То каланчацький, також письменник, Іван Дніпровський. Каланчак – село сусіднє з нашим. Іван Дніпровський був родом з того села.

Письменники підійшли до нас, привіталися, і Микола Куліш спитав у молодиці, що якраз витягла воду:

– Чи можна водички напитися?

– Пийте на здоров'я, – сказала молодиця, поставивши відро на цямрину зруба.

Підійшов Куліш і, нахилившись, напився через край відра.

– Спасибі, добра водичка.

– На здоров'я. Та ви ж знаєте цю воду, – відказала молодичка.

– Знаю, та давно вже не пив її. Я тепер п'ю воду з городського водотягу.

– Городська добріша за нашу? – спитала друга молодичка.

– Води, добрішої за нашу, нема на світі, бо вона нам рідна, – відказав Куліш.

Напився й Дніпровський і теж подякував та похвалив воду. Микола Куліш та Іван Дніпровський були однакові на зріст, невисокі, в однакових плащах кольору соломи. Напившись води, вони ще трохи поговорили з молодицями і пішли до двору Губенші. Я тоді вже знав, що саме Губенші Микола Куліш був зобов'язаний своєю письменницькою славою. Про це мені говорила моя мати. Вона розповідала, що Миколині батько й мати були такі бідні, що ледве спромоглися б дати синові чотирирічну освіту. А малий Микола виявив такий хист до науки, що дивував учителів своїх. Тоді Губенша, щоб не дати занідіти таланту, взяла хлопця під свою опіку. Допомогала йому закінчити сільську школу і віддала далі вчитися до Олешківської гімназії за свої кошти.

Отож Губенша для Миколи Куліша чи не дорожча за рідну матір.

На другий день я знову побачив Миколу Куліша. Це сталося в школі.

Був у нашій школі вчитель Лебеденко. Він вчив співи та фізкультуру. Лебеденко дуже відрізнявся від інших учителів своєю ставністю та пунктуальністю. Навіть ми, малі школярі, здогадувалися, що Лебеденко – колишня військова людина. Відрізнявся Лебеденко від інших учителів ще й своєю мовою. Більшість учителів нашої школи, переважно вчителі старої школи, вчили нас українською мовою, а між собою розмовляли російською мовою. І це нас, дітей, драгувало. Ми вважали, що ці вчителі, навчаючи нас, виявляють нещирість. Лебеденко ніколи ніде не говорив російською мовою. І навіть ті “пані”, яким від постійного вжитку російської мови важкувато було розмовляти мовою своїх батьків, зверталися до Лебеденка по-українському. За це учні дуже любили цього вчителя, на його уроках ніколи ніяких порушень не було.

Саме того ранку вчитель Лебеденко провадив урок фізкультури в нашому класі на подвір’ї школи. Урок щойно почався. Ми стояли в шеренгах і дожидали команди вчителя. Та раптом я побачив, що до нас ідуть Микола Куліш і Дніпровський. Як тільки вони трохи наблизилися, Лебеденко відразу сказав нам:

– Навчання припиняється. Гуляйте.

Школярі розбіглися хто куди. А Лебеденко підійшов до письменників, привітався з ними, подавши обом руку, і вони, весело розмовляючи, як давні знайомі, усі троє вийшли з подвір’я школи.

Пізніше я здогадувався, що єднало Лебеденка з Миколою Кулішем та Дніпровським. Напевно, Лебеденко був також письменник. Я пригадав собі, що він учив нас таких пісень, яких я по тім ніде не чув і не знаходив ні в яких збірниках. Безперечно, він їх складав і сам створював музику до них.

Та недовго йому довелося творити. На самому початку тридцятих років Лебеденка забрало гепеу. Вчителі й батьки учнів збирали підписи по селу з проханням, щоб гепеу випустило Лебеденка. Вони тоді ще не дуже добре знали чекістів. Не знали того, що чека нікого, хто потрапляв до їхніх лабет, не випускає. Вони не знали й того, що багатьох з них чекає та ж доля, як і Лебеденка.

Розстріляло гепеу Лебеденка разом з кількома селянами нашого села, звинувативши їх у причетності до Спілки визволення України.

Третій раз я побачив Миколу Куліша також у школі, але не в Чаплинській, а в Олешківській. Ми переїхали до Олешка, бо батька перевели туди на роботу в метеостанцію. Це було ранньою весною 1933 року. Я тоді вчився вже у сьомому класі. Була якраз перерва. Ми були на подвір'ї школи. Та ми не бігали й не гралися, як це завжди робили і тепер роблять діти в школах під час перерви, а, як старі діди, повмощувалися попід стінками напроти сонця. Ми навіть не розмовляли поміж собою. Над кожним з нас звисало велике горе. Ми дожидали смерті. Та ще й голодної. Багато хто з нас був уже пухлий. Де нам дожити до нового врожаю, коли зараз уже темніє в очах? Деякі наші товариші вже помирали, то ж черга за нами. Ми тільки зростом і віком були діти, а думками ми були старими дідами, що приготувалися йти на той світ.

І ось тоді я побачив, як з дверей школи разом з директором вийшов Микола Куліш. На цей раз Дніпровського не було. Вони пройшли кілька кроків і зупинилися. Стояли мовчки і дивилися просто на нас. І мені здалося, а, може, це й справді було так, що на очах Куліша виступили сльози.

– Вся Україна... Вся Україна гине... – донеслися слова Миколи Куліша до наших вух.

Не помер я тієї весни в Олешках, врятувався козельцями та рогозою, закінчив там семирічку. Найнявся на дослідну селекційну станцію ганяти горобців. А згодом поїхав до Херсона. Тітка моя, яка там жила, допомогла мені вступити до робітфаку при Херсонському пединституті. Нам, студентам, видавали по 300 грамів хліба на день, а в їдальні ми їли юшку з проса, хоч голодно, проте вже не вмреш.

Пам'ятаю, як Методій Гурович Устенко, викладач української літератури, з неприкритим сумом у голосі повідомив нам, що Микола Куліш відхилився від пролетарського напрямку в літературі, і його заарештували.

– Як же це так? – дивувалися ми, студенти. – Зовсім недавно водили нас культпоходом до театру на його п'єсу “97”?

Дніпряни, 1981

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ДІД

– Чого ви, діду, плачете?

– Як же мені не плакати, дітки мої, коли мою персону не признають.

Дід витер рукавом сльози.

– Хто не признає?

– Усі не признають. Я ж не просто собі якийсь дід, а я революційний дід.

– Хіба ви революційний дід?

– Аякже! Та ви знаєте, що я в революцію воював та ще й як! Я тоді у трьох церквах майно реквізував, чотирьом попам бороди обсмалив, а одного німця повісив.

– Як же ж ви його повісили?

– А так. Він, бісів син, лежав у бур'яні, груди собі пере-в'язував. Я підгледів це, зайшов нишком ззаду з віжками, зачепив за ший і – на грушу. Ось хто я такий! А скільки я

натерпівся від тих харцизяк-петлюрівців! Та вони мене так побили шомполами, що я три тижні на лавку сісти не міг.

– За що ж вони вас так побили?

– За що? За мою революційну діяльність. Я тут у однієї баби перед їхнім приходом масло реквізував. Чотири хунти винесла, стерво, на базар продавати. Треба ж було забрати, щоб не багатіла, сучка, у людей на очах. Та як прийшли ці харцизяки, то вона, буржуйський прихвостень, побігла до них, нажалілась на мене...

– За те вони вам і вліпили?

– Що вліпили, то вліпили. Голого поклали на колоду й шмагали шомполами моє біле тіло. А їхній отаман ще й командував: “Уздовж! Упоперек! Уздовж! Упоперек!” А наші сільські телепні стояли і реготали, мерзотники. Чудно їм було з того, що за них же революція страждає. Та зате, як прийшли наші, бабу ту я першу передав у руки чека. Там вона й засміялася на кутні. Ось, хто я такий! А у колективізацію скільки я куркулів порозкуркулював! Двох куркуленят на місці ліквідував як клас.

– Як же ж то було?

– А так було. Коли ми везли куркулів на пристань у Каховку, щоб вивезти їх у Сибір, то двоє куркуленят вискочило з підводи і кинулися навітки. Я наздогнав їх якраз коло Сербинського ставка, обох зв’язав ременем до купи і кинув у воду. Там їм жаба й цицьки дала. Ось який я дід! А тепер мою персону не признають!

– Та чого ж не признають? Усі ж знають, що ви дід Гусак, по-вуличному Цуцик.

Дід аж підскочив спересердя.

– Не Гусак я, а Гусаков. А вуличного прізвища я не признаю, бо це некультурна мужва мене так назвала. Хіба ця мужва вмє шанувати достойних людей?! Он як я був на

зльоті революційних активістів, то мене знаєте як величали?

– Як?

– Мусій Юхимович! Ось як! Ото люди! А хіба це люди? Це недолюдки якісь, мужва нетесана.

– Та що вам та мужва? Начальство ж вас любить?

– Яке там начальство тепер! Тепер і начальство з тієї ж мужви репаної. Яку вони мені пенсію дають! Сорок рублів – хіба це пенсія для почесного революціонера? Та я за цю пенсію не можу півлітра горілки у день випити. А у революцію я щодня випивав по сулії реквізованого самогону.

– Горілки багато пити у вашому віці шкідливо. А більше навіщо вам гроші? Які у вас там потреби?

– Як то, які потреби?! А ви знаєте, що я хочу купити собі галіхве, та ніяк не куплю його, бо грошей у мене мало. Ой, дітки, якби ви знали, як я люблю галіхве! Це ж революційні штани! Я коли побачу на комусь галіхве, то аж міняюся, у мене аж кров клетотить у грудях од заздрощів.

Дід витер рукавом сльози.

– Якби на мені було галіхве, я б з вами, сопляками, отут би і не балакав.

– Якби на вас було галіфе, то тоді ви були б уже натуральний гусак, а не Гусаков.

– Чу-чу до сучої матері, байструки! Бо застосую до вас революційний закон!

– Не лякайте нас, діду, не ті часи тепер. Ад'ю, Гусаков, а вірніше, Цуцик.

– Нема на вас революції! Я б вас у один кукурік ліквідував як клас!

Феодосія, 1959

Я сидів на березі Дніпра у Каховці. А сиджу тут тому, що мені батько наказав тут сидіти. Він пішов до пристані довідатися, коли йде пароплав на Херсон, щоб нам поїхати далі, а мені наказав стерегти наші речі.

Уже вечір, але не темно. Місяць викотився над плавнями і сріблить дрібні хвилі Дніпра.

Я задивився на місяць, на плавні, на Дніпро. Я вже вмію читати й писати, і мені, дивлячись на цю красу, хочеться скласти такого вірша про свій край, як складав Тарас Шевченко. Я вже починаю підбирати слова. Але мій погляд падає на берег. Тут, поблизу мене, на перекинутому догори дном човні, схилилося дві постаті. Вони склали свої натруджені руки на коліна і півголосом розмовляють між собою. До мене доносяться слова:

– Жиди... жиди... жиди лізуть нам тепер на шиї... Царя збулися, а жидам піддалися...

Раптом моє око ловить ще одну постать позаду розмовників. На тлі голубого Дніпра я виразно бачу силует насупленого обличчя з гачкуватим носом. З насупленого обличчя вириваються слова:

– Какіє жиди?

– Чого ти прив'язався, христопродавець?! Иди собі, поки не пірнув у Дніпро раків шукати.

Гачкуватий ніс рвучко витягає руку з кишені, й перед двома обличчями темною сталлю виблискує револьвер.

– Я вам покажу жидів, хахляцькі ваші морди.

– Та що ви, товаришу начальник. То ми так, жартуючи...

– Жартуючи? Так от, жартуючи ставайте на коліна й просіть прощення, бо заведу зараз до чека. Там вам жаба цицьки дасть.

Натруджені коліна згинаються і стають на мокрій пісок.
– Звиняйте, товаришу начальник, то ми так, нехотя згадали...

Місяць сховався за хмару. Я розгубив слова своєї першої пісні. Мені, малому, стало страшно. Мені здалося тоді, що то я бачив всю свою Україну на колінах перед гачкуватим носом.

З того часу немало води у Дніпрі утекло, а мені й зараз все страшно. Страшно, коли бачу згорблених жінок і дітей на буряках колгоспних ланів, коли бачу знесиленого старика у безкінечній черзі за булочкою, коли бачу крізь ґрати товарних вагонів безкровні людські обличчя, коли бачу гачкуваті й кирпаті носи з пістолетами на поясах.

Дрогобич, 1946

— Так хочеться жити, так хочеться жити, а мусиш вмирати.

Хто промовив ці слова? Злодій перед шибеницею? Вояка, подоланий ворогом у відкритому кривавому бою? Старий, що не нажився на світі?

Хто б не вимовив ці слова, вони не можуть не сколихнути людської душі, коли вони донесуться до неї.

Та слова ці промовив не злодій перед шибеницею, не вояка, подоланий на полі бою, не старик, що не нажився на світі.

Той, хто промовив ці слова, нікого не грабував і не вбивав, не виступав ні проти кого зі зброєю в руках, проте був переможений підступним і лютим ворогом. Він не нажився на світі, бо прожив усього шість років. Це була дитина, мій рідний брат.

Я стою на порозі своєї хати й дивлюся на пагорбок села. Там бульдозери рівняють землю. На тому місці посадять дерева і зроблять парк культури і відпочинку.

Культури і відпочинку!

Бульдозери ревуть, ніби не хочуть коритися своїм водіям, бо виривають із землі людські кістки і черепи. Там, на краю села, де колись був цвинтар, тепер буде парк культури і відпочинку. Там бульдозери своїми ланцюжними колесами душать і мого маленького братика кістки.

Я стою на порозі своєї хати тепер так само, як стояв я тут у тому лютому і голодному 1933-му році. Тепер я спокійно дивлюся на цей поріг, а тоді я боявся відчинити двері і переступити його. Той рев бульдозерів, ті кістки під колесами, цей поріг і ці двері зворушили в мені будоражною силою те, чого я і без того не забував ніколи.

У той день я приїхав з Кавказу і привіз торбу крайців хліба. Коли я зайшов до хати, ніхто не кинувся мені на-

зустріч. Мати лежала в одному кутку, старший брат – у другому. Вони не повставали, не зраділи моїй появі, а подивилися на мене так, ніби побачили когось чужого чи незнайомого. Найменший брат Петрусь стояв коло печі, брав жменю з мірки попіл і їв його. Він перший обізвався до мене:

– Олексо! Ти вже приїхав? У тебе хліба нема?

Я розв'язав торбу, і дитина припала до хліба. Тяжко витягаючи з себе кожне слово, мати промовила:

– Не давай нам багато хліба їсти, бо помремо.

Та я не міг відірвати Петруся від черствих окрайців. А коли він наївся, голосом засудженого на страту сказав:

– Ой Олексо, Олексо! Так хочеться жити, так хочеться жити, а прийдеться вмирати.

Матір і старшого брата я врятував, а малого, другого дня вранці вже не добуdivся.

Я сам його поховав на тому цвинтарі, де тепер роблять парк культури і відпочинку. Там багато тоді було поховано людей, більше ніж півсела. Їх ховали без домовин у неглибоких могилах, бо нікому було копати. Тому бульдозери тепер так легко виривають їхні кістки.

Немало води з того часу вже сплило у Дніпрі, минули десятки весен і зим, та не буває дня, щоб у моїх вухах не прозвучали слова: “Так хочеться жити, так хочеться жити, а мусиш вмирати”.

І ось зараз, коли я оце стою на порозі своєї хати і дивлюся на цвинтар, де бульдозери ламають кістки брата, в мене виникає запитання: “За що його вбито? Чому він помер з голоду в нашій багатій землі у той урожайний 1933 рік?”

Парк культури і відпочинку.

Там, на кістках мого брата, буде місце розваги. На місці, де повинен бути жалобний пам'ятник Україні, будуть співати і танцювати.

“Так хочеться жити, так хочеться жити, а прийдеться вмирати”, – звучить у моїх вухах.

Кажуть, що скоро буде комунізм.

Чи за комунізму мені не вчуватимуться передсмертні Петрусеві слова?

Вчуватимуться!

Бо комунізм мені ввижається хлібом, вирваним з рота мого маленького брата.

с. Стати, 1957

БІЛОКІНЬ-ЛЮДОЇД

– О, не кажіть, цей тридцять третій рік і я не можу забути.

– Наголодувалися й ви?

– Ні, я не голодував.

– Хіба, може, ви жили тоді не в Україні?

– Я жив в Україні, у Харкові, працював машиністом на паровозі, їздив часто до Москви і привозив звідти паляниці з нашої української пшениці. А люди ж мерли, як мухи. Ой, страшно ж було!

Одного разу, як я збирався їхати до Москви, підійшов до мене чоловік. Чоловік! Одна назва – чоловік! Ноги – опухлі, як колоди, а голова – череп, шкурою обтягнутий.

– Чи у вас тут на роботу не приймають? – питає.

– Здається, кажу, нам треба робітника на колію. А документи маєш?

– Маю, – каже. Витяг з-за пазухи папірця і дав мені. Я прочитав: “Білокінь Степан Григорович, уродженець села Тихі Води. Людоїд. З’їв свого рідного брата”.

– Е ні, чоловіче, – кажу, – з такими документами тебе не приймуть ніде. Зайди он у ту контору, та цю бумажку краще не показуй.

– Та й що ж? Прийняли на роботу його?

– У нас я його не бачив. Одного разу, як ішов з роботи додому, бачив на вулиці під муром серед померлих з голоду одного чи сто таких, як той Білокінь. Я так і подумав тоді, що то він був. Та ось недавно читаю газету. На першій сторінці – фотографія і підпис: “Білокінь Степан Григорович. Передовик, раціоналізатор”.

– То що ж, він?

– Хто його знає? Ніби він. Може, не вмер тоді до краю, вичуняв і тепер вибився в люди.

– Забув, що з’їв рідного брата?

Феодосія, 1960

СЛІПІЙ КУРКУЛЬ

Його не вивезли на Сибір разом з іншими куркулями через те, що він був сліпий. Не з жалости, звичайно, а просто не хотіли завдавати собі мороки.

– Старий, сліпий, він і так скоро дуба вірже, – вирішили. Землі він не мав, а був у нього млин-вітряк. Старий хоч нічого не бачив, працював у млині ловко. Там він знав напам’ять кожний закуток, кожний ланцюг, і очі йому не потрібні були при роботі. Того млина збудував він тоді, як ще був молодий і зрячий. Млин давав йому добрі прибутки, і старий жив, не бідуючи.

Він колись мав дружину і сина. Та син не вернувся з війни, а дружина померла з туги за сином.

Коли млин забрали, старий рідко виходив зі своєї халупи, яку йому лишили на його подвір’ї. Незрячі очі западали все глибше, осувалися плечі й на спині виростав горб.

Ніхто не знав, як жив і чим харчувався незрячий, та одного погожого дня старий приплентався до контори кол-

госпу. Боязко переступивши поріг, зняв кривими пальцями шапку і промовив:

– Ви в мене забрали двадцять лантухів борошна, то дайте мені тепер хоч півпуда на галушки.

Голова колгоспу обернув до нього своє щуряче обличчя і довго дивився на постать, що нагадувала примару.

– Та можна буде дати йому трохи муки, – промовив скрипучим голосом.

Уповноважений-п'ятдесятитисячник нервово засовався на кріслі.

– Каму? Етаму кравапійце? Ти што-нібудь саабражаєшь сваєй башкой? Мягкателая душа твая. Пусть падиhaет, сабака.

Підійшов до старого, обернув його лицем до дверей і штовхнув у плечі.

– Вихаді і забудь сюда дарогу, експлаататор.

Сліпий куркуль помер у своїй халупі.

Ховали його комсомольці. Взяли мерця за руки й за ноги і кинули на тачанку. Вивезли на глинище, де вбивають сапатах* коней, підвезли до ями, виритої для коня, і вкинули туди сторч головою.

Не заривали.

– Заріють разом з конем, як уб'ють сапатаго, – сказав секретар комсомольського осередку.

с. Стати, 1957

БОГ ЗАХИСТИВ

Це моя дядина. Тітка Марія. Жінка мого найстаршого дядька Кліма. Їй уже під дев'яносто. Вона худа й замучена. Глибокі зморшки порізали її чоло й лице, пальці рук викривила праця. Недоля й час тільки не згорбили її, вона залишилась такою стрункою, як була замолоду. Вона ходить з ціпком, але не тому, що їй тяжко ходити, а тому, що недобачає. Вона сидить у нашій хаті й говорить, розповідає. Розповідає про своє життя. Їй багато є про що розповісти. Колись вона була жінка веселої вдачі, а тепер вона говорить, схиливши голову:

– Хіба ж легко вік прожити і ні разу не засміятися...?

Чоловіка її, мого дядька Кліма, забрали на самому початку колективізації, деякий час тримали в херсонському допрі, а потім вивезли на Сибір. Виснажений тяжкою працею та голодом, помер дядько Клим на лісоповалі в сибірській тайзі. Де саме він помер, де його могила, та й чи є його могила – дядина не знає. Привіз тільки коротеньку сумну звістку оleshківський чоловік, що був разом з ним і якому вдалося врятуватися.

Дочка її втекла до Херсона і жила там до війни, та і її не минула лиха година. Якась банда у війну замордувала її разом з чоловіком.

Саму дядину не раз збиралися вивезти до Сибіру, та вона тікала, ховалася у своєї сестри. Бувало так, що мусила ночувати на деревах. Та все-таки піймали її комуністи, вивезли серед зими в голий степ. Утекла тітка Марія. Знову піймали, вивезли в ліс. Тікала, ховалася по сусідніх селах, наймитувала за Дніпром, у львівських євреїв. Голод тридцять третього року витримала. Вижила, харчуючись лободою та козельцями. Хату забрали у тітки Марії. Тепер у тій хаті бібліотека, а дядина живе у старенькій хатині своєї сестри. Її

сестра також самотня. Чоловіка й дочку поховала. Та й живуть отак двоє стареньких, недобачають обое, навпомацки варять собі юшку. Самі обробляють собі город і живуть з того городу, бо за пенсію дуже не розживешся. Тітці Марії платять десять карбованців, а її сестрі, тітці Єльці, – двадцять.

– Як не тяжко жити, а вмирати не хочеться, – каже тітка Марія.

Сумні її оповідання і вкрай вразливі. Але та веселість, що була притаманна їй ще замолоду, іноді проривається між її словами.

– Все повигрібали комуністи, – розповідає дячина.

– Повимітали під мітлу. Вже не дивилися – чи багатий, чи бідний, – ходили від двору до двору. А тут зима холодна насувається. Заховали ми півмішка борошна у скирту соломи, що на городі стояла. Думаємо, будемо хоч галушками рятуватися. І була ще в нас кобила. Не забрали її в колгосп, бо вона стара і сліпа на одне око була. А хмизу з плавнів на ній можна було привезти. Отож ми з сестрою прив'язали ту кобилу коло хліва, а самі пішли на похорон нашої тітки старенької. Приходимо додому під вечір, уже смеркалося. Дивимося, а наш город весь усіяний борошном, а кобила тягає в зубах порожній мішок, і морда її білою зробилася. І сміх, і гріх. Більше горе, ніж сміх, бо одне, що без запасу лишилися зимувати, а друге, як побачать комуністи, що наш город мукою усіяний, то вони нас живцем з'їдять. Заженуть туди, де Макар телят не ганяв, там нам жаба й цицьки дасть. Що нам робити? Як не думали, нічого не придумали. Так і полягали спати, і кобилу не прив'язували, хай хоч сама йде в колгосп, подумали. Навіщо вона нам тепер, коли ми й самі, може, зиму не перезимуємо.

Спали й не спали. Спали й думали, що з нами зроблять комуністи, як побачать борошно на городі.

Удосвіта я прокинулася – глядь у вікно, а там сніжок падає. Сам Господь змилосердився над нами, прикрив наше борошенце і захистив від комуністів.

Дніпрями,
березень, 1981

КОЛИ РОЗКВІТАЛИ ВИШНІ

Була пора квітування вишень. Та мало їх залишилося в селі, повирубували слобожани на паливо впродовж холодної зими, надіючись як не ситістю, то теплом пережити той голодний тридцять третій рік.

На подвір'ї Добрунів вишня була. Росла вона якраз перед вікнами на причілку хати. На білі пелюстки її квітів зліталися джмелі та дикі бджоли. Джмелі над вишнею видзвонювали мелодії своїх веснянок.

Перед дверима добрунівської хати стояла бричка, запряжена парою гнідих коней. У хаті метушилися люди, а сам Добрун сидів на пеньку осторонь, ближче до воріт. Хоч сонечко пригрівало добре, сидів він у кожусі та кудлатій баранячій шапці. Добруниха стояла під хатою, сховавши руки під фартух, її діти тулилися до неї, меншенькі двоє хапалися рученятами за спідницю.

Хлопці-комсомольці жваво виносили з хати мішки з пшеницею і вкладали їх на бричку. Під стріхою, приперті до стіни, стояли чотири залізні щупи. Це знаряддя комсомольців. Вони ними вишукують заховане зерно і тим сприяють виконанню плану хлібозаготівлі.

Перед хатою ходив міліціонер Козюра. Його синя шинеля, що латками виляняла на плечах, була туго підперезана ремінним поясом, а на правому стегні ззаду звисала кобура. Коли Козюра ходив, то кобура ворушилася так, наче в неї

було закладено живу рибину. Його зеленкуваті очі на сірому, битому віспою обличчі, мінялися залежно від того, на кого він дивився. Вони розширювалися, коли він дивився на уповноваженого по хлібозаготівлі двадцятип'ятитисячника Плахіна. Вони звужувалися, коли Козюра дивився на людей, що заглядали у двір із-за глиняної загати. І ще дужче звужувалися вони, коли він дивився на схилену голову Добруна. Тоді в його голові шугала зловісна думка: “Ач, шкура, на дворі яке тепло, а він убрався в кожух, щоб бува, думає, не реквізували”.

А проти добрунівського двору, на вулиці, зібрався гурт людей. Парубки поспиралися грудьми на загату, а дядьки стояли рівно, діти заглядали крізь щілини дощатих воріт. Вицвілі очі людей не відривалися від мішків з пшеницею, безбарвні губи їх ворушилися, проте ніхто нічого не говорив. Через дорогу стояв гурт молодиць. Вони всі прислухалися до того, що розповідала Добрунова сусідка Настя Набокиха.

– Отож витрусили комсомольці. Під самою піччю закопано було. Три діжки. Отой, отой нащупав, – показувала вона очима на комсомольця, що виліз на брочку поправляти мішки.

– Чий же він? – питала престаркувата молодиця.

– Та Калеників же.

– Старший чи менший?

– Менший. Старший же подався десь у світи хліба роздобувати.

– Ач як пореється коло чужого добра. Батько пухне з голоду, а він вишукує пшеницю на людське горе.

– Мабуть, платять їм добре?

– Пайок дають.

– Це ще лучче як плата.

Саме тоді, коли міліціонер зайшов за бричку, одна молодиця розчинила хвіртку і зайшла у двір. Та Козюра наче з-під землі виріс.

– Куди?!

– Я до Христі.

– Ніяких Христів тепер. Сказано ніззя, значить, ніззя. Молодиця повернулася і вийшла з двору, а Козюра підійшов до хвіртки й защебнув її на гак.

– І вам нічого баньки витріщати, – звертався він до людей, що заглядали з-за огорожі. – Тут вам не ярмарок, тут чиниться державна акція.

– Дядю міліціонер! Дайте хоч жменьку пшенички, – почувся тоненький дитячий голос з-під воріт.

– Цю пшеницю ви не їстимете, – говорив Козюра не так до дітей під ворітьми, як до дорослих за загатою. – Її повезуть у Москву, революційний пролетаріат годувати.

– А ти не брешеш, Іване? – сказав високий висохлий до кісток чоловік у кудлатій кучмі. – Хіба то у Херсоні не нашою пшеницею з елеватора засипають заграничні пароходи?

– Ти її нюхав, що впізнав там свою пшеницю? У Херсоні грузять не вашу, а кубанську пшеницю.

– Дайте, дядю, пшенички.

– Дайте, дядю.

– Хоч півжменьки дайте, – чулися дитячі голоски з-під воріт.

– Та дай їм, Іване, трохи пшенички. Хай похрумкають, хай хоч трошки наберуться сили, – звернувся до Козюри старенький дідок, виглядаючи з-за загати.

– Якби я дав оце тепер хоч трохи їм пшениці, мене завтра розстріляли б за розкрадання державної власності.

На той час Плахін вийшов з хати, став коло воза і почав прислухатися до розмови. Вгледівши його, Козюра подався до нього.

– Пшениці просять, – сказав.

– Не здумай дати.

– Та що ви! Мені і в голову таке ніколи б не прийшло.

– Ти їх севодня накармі, а завтра ані ухватяться за сваї абрези і начнут нас же істреблять. Мало ані унічтожили наших баєвих таваріщей? Пусть дохнет хахлацкое атродье, всьо равно із них нікагда настоящих камуністов не будет.

З хати вийшов комсомолец з дерев'яною ступою у руках.

– Ось, – сказав він, – оце у цій ступі вони пшеницю товкли і варили собі кашу.

– Поставь пад стенку, – наказав Плахін. – Заберьом как вещественное доказательство.

Комсомолец поставив її коло щупів і пішов у хату. За ним пішли Плахін та Козюра.

Один парубчак виліз на загату, а з загати спустився у двір. Він підійшов до ступки, нахилився над нею і почав вишкрібати з її дна крихітки зерна та кидати собі до рота.

– Ти як сюди заліз?! – вигукнув Козюра, що вийшов на той час із хати. – Кому сказано було не лізти у двір?!

Хлопець замість відповіді лизнув свою долоню з крихтами пшениці і поплентався не до хвіртки, а до загати.

Іш, абнаглелі как, падлеци, – сказав Плахін, спостерігаючи це з порогу хати. – Ти сматрі за німі лучше, – наказував він Козюрі. – Не то ані тебе на голову вилезут.

Хлопець силкувався перелізти через загату, та йому бракувало сили. Піднявшись трохи, він падав назад. До нього підбігли два комсомольці, вхопили його за руки й за ноги і, розгойдавши, зі сміхом, перекинули через загату.

– Та тут іще одна діжка є! – вигукнув комсомолец, виглядаючи з-за дверей.

Всі вигрібальники посунули до хати.

Саме в цей час до хвіртки Добрунівського двору підійшла Ївга Шкарбуниха. Її давно прана хустка, що колись була біла, зсунулася на потилицю, а на голові в неї клубочилися пасма сивуватого волосся. З дірок її фуфайки повилазила пучками брудна вата, Ївга була взута у старі калоші на босу ногу. Ноги її блищали, наче були вимазані олією, вони скидалися на витесані колодки і були такі опухлі, що розпирали великі калоші. Її сірі каламутні очі вибризували іскри несамовитості. У своїй правиці вона тримала сапу з коротким надламаним держакком. Ївга штовхнула сапою хвіртку. Хвіртка не відчинилася. Тоді вона стала навшпиньки, перекинула за хвіртку ліву руку і, відчинивши гака, зайшла у двір. Вона підійшла до Добруна, що пригноблений журбою сидів на пеньку, і дивився в землю.

– Оце такий ти хитрий! – заговорила Ївга, люто випускаючи слова через свої тонкі губи. – Ти думав, усе село вимре, а ти житимеш? Наші діти у землі гнитимуть, а твої вилупки жирітимуть?

Ївга взяла сапу обіруч і влучно збила з Добрунової голови шапку. Саме тоді, як Добрун від несподіванки сіпнувся і відхилився назад, Ївга ступила крок убік і звичним помахом сапи відсікла йому праве вухо. Добрун обома руками вхопився за рану й схилився у правий бік. Ївга зайшла з другого боку і так само влучно зрізала йому друге вухо.

– Не житимеш, помреш разом з усіма.

– Що ж то ти робиш, бісова твоя душа?! Сказилася нечиста сила! – закричала Добруниха і кинулася до Ївги, та зупинили її люті Ївжині очі і затиснута в руках сапа.

Вибігли з хати Козюра, Плахін і всі комсомольці.

– Яке ти імієш право тут свій самосуд учинять?! – наріпівся на Ївгу Козюра. – Ти не прокурор і не аблакат, щоб чинить отаку розправу! Ми самі на нього управу знайдемо.

– Запіші єйо фамілію, – сказав Плахін.

– Я її й так знаю як облуплену. Не думай, – знову підвищив голос Козюра, дивлячись на Ївгу, – що тобі так минеться, ти одвітиш перед совєцьким законом, а сапу твою конфіскуємо як орудіє самочинства. Ївга кинула свою сапу Козюрі під ноги.

– Пишіть. Писало б вас вздовж і впоперек. Забирайте мене у свій допр, може, я там з голоду не здохну. І Ївга, спотикаючись, почвалала до хвіртки, виблискуючи своїми пухлими ногами.

– Ой Боже ж мій, Боже, за віщо ж нам отака напасть! – голосила Добруниха, обв'язуючи чоловікові голову шматком полотна.

– Не абращайте вніманія, – наказував Плахін комсомольцям, що стояли й дивилися на Добруна.

– Пріступайте к делу.

Вони один за одним пішли до хати. Козюра підійшов до Плахіна і щось пошепки йому сказав. Той хитнув головою на знак згоди.

Поправивши собі пояс і шапку так, ніби він готувався до маршу, Козюра підійшов до Добруна і сказав:

– Вставай.

Добрун устав.

– Ходім.

– Куди?

– Лічить тебе будемо. Іди вперед. – Добрун попростував до хвіртки. За хвірткою на вулиці він зупинився, не знаючи, куди йти.

– Бери цабе, – сказав Козюра.

Добрун повернув праворуч і пішов повз своїх воріт, повз дітей під ворітьми, повз людей під його загатою.

– Іди, синку, за ними і прослідкуй, куди він повів батька, – наказала Добруниха старшому синові Грицю. Гриць

кинувся до хвіртки, та Плахін зупинив його, він висмикнув з-за пазухи нагана й вистрілив угору.

– Назад! Улажу на місце.

– Вернися, синку, – сказала Добруниха. Плахін підійшов до хвіртки, зацібив її. Хлопці-комсомольці працюють щиро. Вже вони спорожнюють четверту діжку, нахиляючи її й вигрібаючи рештки пшениці.

– Падбірайте всьо пад метьолку, нічаво не аставляйте, – наказує їм Плахін, заглядаючи у двері.

– Аякже! – відповідає йому Калеників син. – І зернини тут не залишиться.

Вже всі мішки з зерном укладено на бричку. Зверху комсомольці кладуть свої щупи і добрунівську дерев'яну ступу. Калеників син вилазить на бричку, сідає на передок, бере віжки в руки. Комсомолец у будьонівській шапці з рогом угору і з великою червоною зіркою на лобі підходить до воріт, розчиняє їх.

– Ану розступись, вошива гвардія, – голосно говорить до дітей і дорослих, що стовпились під ворітьми, – бо ще подавимо вас, повмираєте на три дні раніше.

– Но-о-о, гніденькі, – гукнув до коней Калеників син. і бричка, чиргикаючи давно мазаними колесами, поїхала з двору.

З берега донісся рвучкий гук пострілу. Розриваючи тишу, луна покотила той гук через Дніпро у плавні. Ще раз, ще раз.

Добруниха звела очі до неба, і вони застигли у неї, зробилися як скляні. Не так розумом, як серцем, вона в один мент сприйняла своє горе, її очі поволі закривалися, ноги підломилися, і вона впала горілиць на землю. Її малі дітки поприпадали до неї і злякано лопотіли:

– Мамо! Устаньте. Мамусю, вставайте.

Комсомольці поставали і повтуплювали в Добруниху свої очі.

– Не абрацайте вніманія. Следуйте за падводой, – наказав ім своїм хрипливим голосом Плахін.

Вони, похнюплені, пішли з двору. Переступивши через ноги Добрунихи, Плахін пішов за комсомольцямі, заклавши свою правицю за пазуху, саме туди, де в нього був наган.

Люди пішли до своїх холодних і голодних домівок. Ворота Добрунівського двору залишились розчинені, та тепер уже ніхто у двір не заходив.

Жалібні голоски рідних діток збудили Добруниху від непритомності, вона поволі розплющувала свої очі, притомніла.

Напружуючи всю свою силу, опираючись на лікті, вона підповзла ближче до хати й оперлася плечима об призьбу.

Невдовзі чутливе вухо Добрунихи вловило гупання ніг на вулиці. Ледве спромігшись повернути голову в бік воріт, побачила Козюру, що квапився минути їхню хату.

– Мамо! Він поніс татків кожух, – сказав Гриць.

Добруниха тяжело зітхнула, очі її закрилися, голова безвільно схилилась на груди.

– Мамо! Не вмирайте. Мамусю! Вставайте, – знову заголосили її маленькі діти.

А над Добруновою вишнею з квітки на квітку жваво перелітали дикі бджоли і джмелі. Джмелі видзвонювали мелодії своїх веснянок.

Дніпряни, 1986

ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ?

Спогад про Колиму

Михайло Лихо був з діда-прадіда киянин, мав у Києві велику рідню, працював слюсарем на заводі “Ленінська кузня”. Зла недоля не звела нас у камерах Лук’янівської в’язниці, а звела вона нас тоді, коли люди в брунотно-зелених бушлатах з карабінами наготові й з собаками при ногах ранньою весною 1938 року серед темної ночі позаяняли нас у товарні, або “телячі”, вагони.

Ми позалазили на двоярусні нари, збиті з сирих, нетесаних дощок.

Клацнули буфери вагонів, зацокали колеса, захиталися наші вагони, і потяг повіз нас від Києва невідомо куди.

– Куди нас везуть? – почувся голос із верхніх нар. Ніхто не відповідав на це запитання, і тільки після довгої мовчанки почувся голос із нижніх нар:

– Мабуть, у Котлас, на лісоповал.

– А може, на Соловки? – голос із тих же нар.

– Ні, на Соловки тепер уже не возять, – заперечив попередній голос.

– А може, нас повезуть у Сибір? – почувся голос з протилежних нар.

– Та ні, так далеко нас не повезуть, – заперечував той, що заговорив про Котлас. – У Сибір возять злодіїв, бандитів, шпигунів.

А нас завіщо? За те, що якогось анікдота розповів, чи не похвалив начальника тоді, як треба було його хвалити?

– Або за те, що про голод згадав? – почувся голос із кутка нижніх нар.

– Або сказав, що двісті грамів зерна на трудовдень – це мало, – голос із тих же нар.

– Двісті грамів – це ще добре. А то поставить тобі паличку в своєму зошиті, що на роботі був – і вся тобі плата, – голос із кутка верхніх нар.

– Дивись, щоб тобі за паличку та ще не добавили строку паличок на сім або й десять, – прошевкотів хтось зверху.

– Тепер можна говорити хто що хоче – стукач не побачить у сутінках, сексот не підслухає, не вправиться бігти за вагоном, – відповів на таке застереження голос із проти-лежних нар, а вагоном прокотився легкий сміх.

– Ні, в Сибір нас не повезуть, – категорично заявив той, що відстоював маршрут до Котласа.

Стало тихо. Кожен думав про свою колючу долю. Та раптом тишу порушив голос:

*Чуєш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шпуром журавлі у вирій.*

Спочатку голос був тихий, повільний, а чим далі він під-носився, густішав, сильнішав:

*Кличуть кру, кру, кру-у-у...
В чужині умру.*

Доки море перелечу, крилоньки зітру.

І вже спів не спів, а стогін душі:

*Мерехтить в очах безкінечний шлях,
Гине, гине у тумані слід по журавлях.*

“Слід по журавлях” – це наш слід. Хто його відшукає?

Ніхто з наших родичів і близьких не бачив, коли нас по-зачиняли у ці вагони, ніхто з них не довідається, коли і куди нас повезли. А “Чути кру, кру, кру, в чужині умру” вривалося в наші душі, як невідворотне віщунове передбачення.

Крізь тьмяне мерехтіння світла, яке проникало у вагон знадвору крізь маленькі загратовані віконця, я розпізнав постать людини, що стояла, обіпершись спиною об дере-

в'яну стінку вагона. Це він співав. Голос затих, а постать ще довго стояла непорушно. І довго всі мовчали.

Ми не спали всю ніч. Потяг їхав повільно. Люди в брунатно-зелених бушлатах бігали по покрівлі вагонів, гулко гупаючи своїми чобітьми над нашими головами.

– Чого вони бігають по вагонах? – хтось спитав у темряві.

– Перевіряють чи, бува, хтось не виламав стелі, щоб вирватися на волю, – відповів йому голос із нижніх нар.

– А куди він утече, той, що вирветься? Де він дінеться без паспорту і без грошей?

– Ніхто не втече, а у них є наказ такий, щоб перевіряти. За це їх годують.

На зупинках люди в брунатно-зелених бушлатах били дерев'яними молотками у стінки вагонів – перевіряли, чи ніхто не виламав дошки.

Лежати на нарах було так тісно, що коли комусь була потреба повернутись, мусили повертатися всі. Не тільки сідукіт і гуркіт не покоїли нас, не давала заснути почута пісня: “Кру, кру, кру. В чужині умру... Гине, гине у тумані слід по журавлях”. Цей голос заступав інший голос: “Ні, в Сибір нас не повезуть. Нема за що везти нас у Сибір. Нас повезуть у Котлас, на лісоповал”. А хіба в Котласі на лісоповалі буде легше, ніж у Сибіру? – роїлися в наших головах думки.

Коли почало розвиднюватися, ми побачили крізь маленькі загратовані віконця білі хати сільських поселень, що повільно відпливали кудись позад нас. Та це було недовго. Незабаром білі хати замінили темно-сірі ізби – і ми зрозуміли, що наша Україна залишилася позаду нас. “Прощай, Україно”, – сказав я сам собі німим голосом.

Під супровід цокоту коліс знов прорвався голос: “Чуєш, брате мій? Кру-у-у, цок-цок, кру-у-у, чик-чик, кру-у-у-у, р-р-р.”

Він так, як і вночі, стояв, спершись спиною об стіну. Хто дрімав, підвівся. Всі сиділи на нарах, підтягнувши коліна до грудей, опутивши голови. Дехто, як погорілець, обхопив голову обома руками. Я дивився на них, і наверталились до моєї голови слова поета:

*І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки.*

Пісня скінчилась, а співак все стояв, спершись об стіну. Я підійшов до нього. Він був старший за мене. Йому було, мабуть, під тридцять, а мені тільки починався дев'ятнадцятий рік. Я спитав його, чи він не артист. Ні, він не артист, він слюсар з заводу “Ленінська кузня”, а навчила співати його мати ще змалку.

– У нас усі в роду добрі співаки, а рід наш великий. – Ще я довідався від нього, що засуджено його так само, як і мене, до п'яти років неволі та трьох років позбавлення в правах за статтю 54, пункт 10, тобто за “антирадянську пропаганду”. Він був не балакучий, і відповідав на мої запитання неохоче.

Потяг зупинився. Простукотіли дерев'яні молотки по стінах вагонів. Раптом забрязкали ключі біля дверей нашого вагона. Двері заскрипіли і відкотилися набік. Перед нами з'явилися голови людей у брунатно-зелених бушлатах. Вони висипали з полотнища на підлогу вагона порції хліба, накидали купу оселедців і подали два відра води, щоб ми її вилили у наш бачок.

– Харчі на весь день, – попередили вони нас.

Хоч всі ми були дуже голодні, проте ніхто не кинувся на цей харч. Забули ми про свій голод, раптово вражені таким брутальним зневаженням.

– Кинули, як свиням, – хтось сказав.

– Я й собаці так не кидав, – сказав другий. І знову навертались в голову Тарасові слова:

*Чом ми вам чурек же ваш,
та вам не кинем, як тій собаці?*

На п'ятий день потяг наш загуркотів залізним мостом. Ми побачили велику воду.

– Так, Волга, – підтвердив інший. – Везуть до Сибіру.

– А може, і не до Сибіру, – виказував свою думку той, що віщував нам дорогу до Котласу. – Може, нас повезуть до Казахстану, до Караганди на шахти. Нам там буде легше, як у Котласі. Там зими не дуже холодні, а робота не в лісі на морозі, а під землею, в теплі. Хоч важко, зате не зимно.

– Блажен, хто вірує, – почувся голос із нижніх нар. – Сибір великий, можна потрапити і до Караганди, а можна потрапити і до білих ведмедів. Кого не вивозили з України до Сибіру, то все приходили вістки від них із непролазної тайги. Отам уже нам жаба цицьки дасть.

Ці розмови перекрив голос слюсаря з заводу “Ленінська кузня”, тільки цього разу з іншими словами:

*Ой біда, біда чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі.
Киги! Киги! Злетівши вгору, –
Тільки втопиться в Чорному морі!
Жито поспіло, пристіло діло;
Йдуть женці жати, діток забирати.
Киги! Киги! Злетівши вгору,
Тільки втопиться в Чорному морі.*

І приходила в наші голови невтішна думка: чайчині діти – це ми, яких спіткала невідворотна зла доля. Нам так само, як і чайчиним діткам, нема порятунку, нікому нас оборонити, а самі ми неспроможні в тяжкій неволі протистояти безжальній силі. “Тільки втопиться в Чорному морі”, покінчити з собою, це, може, єдиний вихід у нас, аби оминати

смерть у тяжких муках і лютих знущаннях. Та як це зробиш? Не викинешся з вагонного вікна у води Волги, воно заготоване, не кинешися під колеса вагона – двері на запорі. Змінювалися краєвиди перед нашими очима. Лісисту місцевість із де-не-де невеликими селами сірих халуп замінили безмежні степи. І тільки мало де можна побачити приземисті глиняні хати. А то раптом потяг наш опинився серед суцільного лісу, де не було ні хатин, ні izb. Годі було додивитися верхів'я дерев, що обступили нас, ми їхали лісовим тунелем.

А Михайло Лихо співав. Співав і про того козака, що “поїхав на чужину та там і загинув, свою рідну Україну навіки покинув”, і про чайку-небогу, та найчастіше він співав пісню про журавлів. Своїми піснями він щоразу накликав важку журбу в наші душі, одначе, коли він довго не співав, якась магічна сила будила в нас хотіння почути знову його голос.

Поступово ми змирялися зі своїм ганебним становищем, підбирали свої пайки хліба та оселедці з підлоги та їли, забуваючи про людську гідність. Іноді ми, забуваючи про своє горе, жартували, розповідали чудні анекдоти, проте в цих жартах сміх переплітався зі смутком, на зразок: “Питають одного колгоспника:

– За віщо тебе судили?

– За політику, – каже.

– За яку саме політику?

– Я на сільраді “хрунь” написав.

– Украла швачка на фабриці коточок ниток, а слідчий написав, що вона вкрала двісті метрів пошивного матеріалу.

– А скільки колгоспників пересадили в голодному тридцять третьому році за жменю колосків, зірваних на колгоспному полі, на тому полі, що недавно було їхнім?

– І всіх їх звинувачували в розкраданні державної власності, – вривався хтось уже не з анекдотом, а з нещадною правдою”.

Знайшовся серед нас і декламатор. Він майстерно декламував:

*Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки,
Давай вони його по-своєму судить
Трохи не цілі сутки.
“Як можна гріх такий зробиць?
Воно було б зовсім не диво.
Коли б він їв собі м'ясиво”, –
Ведмідь сердито став ревіть.
“А то він сіно їв!” – Вовки завили.*

– Так це ж Гребінка написав пародію на суди російської імперії, – пояснював шляхетного вигляду чоловік.

– Пародія дуже влучна, хоч у тих судах були присяжні засідателі. А хто напише пародію на наші суди, ті суди, де нас позасуджували, такі судді, що ми їх в очі не бачили, якісь “тройки”, “осо” чи “спецколегії”?

А декламатор декламував уже Тараса Шевченка:

*За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо.
Лягло костьми
Людей муштрованих чимало,
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало,
З дітьми і внуками втопить
В сльозах удов їх.
А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!*

*А батькових, старих, кривавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море.*

.....

*У нас же й світа як на те –
Одна Сибір неісходима.
А тюрм! А люду! Що й лічить.
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!*

Крім Михайла Лиха, виявилися серед нас ще й інші співаки. Вони заспівували всіми нами знані пісні, а ми їм підспівували. Наші пісні долітали до сусідніх вагонів, а там підхоплювали їх, переносилися далі по вагонах, і не раз спів охоплював увесь ешелон. Співали насамперед тих пісень, за спів яких не одного з нас везли у цих вагонах.

“Гей вийди, доленько, із води, вируч козаченька із біди” – вилітало з віконць наших вагонів і котилось по верхах тайгових сосен і кедрів.

На зупинках люди в брунатно-зелених бушлатах стукали у двері вагонів і вимагали припинити спів, бо наш спів приваблював перехожих. Їх вони не допускали близько до нас, кричали, вимахуючи зброєю:

– Ніззя! Ніззя! Ми веземо ворогів народу!

Так нас довели до Владивостока. У Владивостоці вже була весна. Можна було грітися на сонці у величезному пересильному таборі, куди нас загнали люди в брунатно-зелених бушлатах. Зона була переповнена “ворогами народу” з Середньої Азії, переважно узбеками. Запам’яталася ця зона тим, що тут нас годували вже не оселедцями, а давали двічі на день приварок – раз вівсяну або перлову кашу, а другий раз зварену бовтанку, яку в’язні називали “баландою”, та наша біда була в тому, що приварок нам давали, ані мисок,

ані ложок не давали. Дехто розшукав старі консервні бляшанки. Той, хто їх мав, квапливо випивав із них всипану йому “баланду” і передавав “посуду” товаришеві. А були й такі, що підставляли під черпак свої шапки. Та найбільше було таких, що, перемагаючи нестерпний голод у собі, відмовлявся від такого частування, аби уникнути брутального приниження людської гідності. З кашею було легше, її в’язні брали у жмені своїх немитих рук і глтали так, як гадюка поглинає спіймане мишеня.

Тут наш Київський етап розпорошився, змішався з в’язнями, яких привезли сюди раніше, бо розташувалися ми не де хотіли, а де були вільні місця в бараках. Загубив я й Михайла Лиха, його співу я не чув там.

За тиждень зібрали нас знову люди в брунатно-зелених бушлатах серед темної ночі. Під гавкіт собак пригнали нас у Владивостоцький порт і почали заганяти у величезний лайнер. Це був не пасажирський, а вантажний пароплав. Під яскравим світлом прожекторів заганяли нас у череву цього гігантського залізного корита. Там було споруджено для нас шестиярусні нари. І тільки вузький прохід, де ледве могли розминутися двоє людей, розділяв праву від лівої частини нар.

Лайнер стояв не довго. Щойно трюми його заповнили нами, він відчалив від берега і, здригаючись та колишучи нас, поплив.

Михайла я й тут не бачив. Він міг бути зі мною в одному трюмі, та побачитися тут не було ніякої нагоди. Ніяк було пересуватися. Не чув я співу його й там. Та й там уже було не до співу. Від переповнення людьми, від браку будь-якої вентиляції в трюмі стояла така задуха, що не то співати, говорити, було важко. Ми своїми ротами ловили повітря так, як його ловить риба, викинута з води на берег. Не всі витримували тиск цієї безкисневої задухи. Раз у раз дехто з

нас припиняв своє болісне дихання. Таких витягали на палубу, і люди в брунатно-зелених бушлатах брали мерця за руки й ноги і, розгойдавши тіло, кидали за борт корабля. Один серед темної ночі викинувся в море сам. По ньому стріляли, спрямовували проміння різючого світла прожекторів у темні води, проте лайнер не зупинився і навіть не уповільнив ходу.

Голосу Михайла тут я не чув, та слова його пісні “Кличуть кру, кру, кру... в чужині умру, доки море перелечу, крилоньки зітру” беззвучно коливались наді мною.

Так нас довели до бухти Ногаєво. Виводили нас з пароплава серед білого дня. Бухта Ногаєво зустріла нас непривітно. На розтягнутому вгорі перед нами довгому червоному полотнищі ми читали слова, написані великими білими літерами: “Врагам народа нет места на советской земле. Иосиф Сталин”.

Нас пошикували в ряди по п’ять душ, і на цій землі вже люди не в брунатно-зелених бушлатах, а в чорних кожухах повели нас без собак.

Ми опинилися в Магаданському пересильному пункті. Тут нас змішали з карними злочинцями. На Колиму везли не будь-яких злочинців. Переважно це були бандити-рецидивісти, грабіжники-душогубці. І ось тут знову залунав голос Михайла Лиха:

Чуєш, брате мій, товаришу мій,

Відлітають сірим шнуром журавлі у вирій.

На диво, пісня вражала рецидивістів, душогубців так само, як і нас. І коли Михайло довго не співав, деякі з них підходили до нього, давали йому уламки хліба зі своїх пайок і просили: “Заспівай, Мішо, “Журавлі!” Михайло співав. І в голосі його тут бриніла ще переконливіше, ніж там, у вагоні, приреченість людського життя. Проспівавши, Михайло жадібно поїдав шматки хліба, які йому подарували.

У Магадані пробули ми недовго. Незабаром нас знову зібрали, вивели за колючий дріт і почали нами заповнювати відкриті вантажні машини. Наказували нам сідати на дно кузова. Ми сідали. А коли машина була наповнена, то повернутись там не було як.

Нас вивезли на терасу, якої я ні доти, ні після, ніколи в своєму житті не бачив. З одного боку, над нами звисала височезна суцільна скеля, така чорна, наче була обсипана сажею. З іншого боку, була суцільна прірва, дна якої око не досягало. Сонце світило яскраво, проте свого тепла до нас воно не посилало. Ця дорога наводила на нас страх, викликала гнітючий настрій, будила в наших головах думки: “Куди вона виведе нас? Чи буде нам вороття з цього понурого краю?” І скелясті чорні гори над нами підказували: “Мабуть, не буде, мабуть, не буде. Кру, кру, кру, в чужині умру. Врагам народа нет места на советской земле”.

Що далі на північ, то нижчали скелі над нашими головами, а місцями перед нашими очима відкривався простір. Сонце спустилось до гірського горизонту і спинилось, а згодом почало підніматись догори. Такого дива ніхто з нас досі не бачив. “Тут ночей нема, – зробили висновок ми. – Як же ж тут жити?” Двічі впродовж нашої дороги ми спостерігали таке диво. Змінювалися шофери, змінювався конвой, а нас все везли та везли углиб цієї дивної та страшної землі. Нарешті скелі розступилися. Замість скель та прірв ми побачили краєвид рівної землі, вкритої невисокими пірамідальними поодинокими горами, які шофери й конвоїри називали “сопками”.

Привезли нас до того місця, звідки далі на північ дороги вже нема. Це був Хатинахський район, а в ньому Хатинахське управління колимських таборів. Нас завезли в зону й порозводили по бараках. Бараки були позбивані з кругляків хвойних дерев. Стіни з кругляків, а між кругляками, щоб не

завівав вітер, було понатикано моху, стелі в бараках не було, був двобічно похилий дах, викладений з кругляків і покритий мохом, а зверху присипаний рінню, підлогу викладено з хвойних жердин, двоярусні нари також із жердин, і лише двері були дощані. В бараці стояло дві печі, зроблені з залізних бочок, проте на час нашого вселення в них не топили.

Нам дали по черпаку вівсяної каші та по шматку чорного, як земля, і гливкого, як замазка, хліба. З'ївши цей харч, ми, виснажені безсонною дорогою, відразу попадали на нари й позасинали.

Ми сподівалися, що нам тут дадуть день-другий відпочити, адже ми до краю були вимучені й у в'язницях, і вагонах, і на пароплаві, і в машинах на колимській трасі. Та ми помилилися. Рано-вранці нас розбудив хрипливий дзвін від ударів об залізну рейку. Людина у зеківській одежі підганяла нас, щоб ми швидше збиралися, йшли їсти та готувалися до “розводу”, тобто до виведення на роботу. На розводі нас поспішно поділили на бригади і вивели за колючий дріт. Житлову зону було загороджено колючим дротом в один ряд, а робітну зону не було загороджено нічим, вона була відкрита з усіх боків, і збройної сторожі над нами не було. Наші начальники та й ми самі знали, що тут тікати нікуди. Голодний в'язень далеко не знайде, а щоб звідси дійти до якогось поселення, треба пройти тисячі кілометрів. Розпоряджались нами наші бригадири, прораби й начальники дільниць. Іноді мимо нас проходили енкаведисти в картузах з блакитним верхом і з наганами на поясах. Бригада ділилася на ланки. Ланка складалася з трьох душ. У нашій ланці, крім мене, були ще Усенко з Уманщини та Понамаренко з Одеси. Вони були того ж віку, що й я, може, на рік-два старші за мене. Усенка забрали з армії, а Понамаренка – з Чорноморського флоту. У підгірській долині ми добували золото. Треба було кайлами й лопатами надов-

бати з потрісканої гірської скелі жорстви, що виблискувала крихітками золота, навантажити тачку й по вистеленому з дощок трапу завезти на естакаду (поміст), під якою довгим ланцюгом тяглися вагонетки до бутари, де водою вимивали золото з жорстви. На ті блискучі крихітки золота ми дивилися не з радісним захопленням, як дивляться люди, що купують його, а з лютою ненавистю, бо це ж вони, ці блискучі крихітки, викликали нас сюди на загибель. На нас налітали хмарами комарі, впивалися в наші виснажені тіла, пили з нас нашу рідну кров і змушували нас завзято хапатися за роботу.

В обід дали нам по черпаку перлової юшки зі шматочком соленої горбуші завбільшки з сірникову коробку та по півчерпака вівсяної каші. Їли ми це без хліба, бо ті пайки, що нам дали вранці, ми поз'їдали відразу. Робочий день тривав дванадцять годин. І коли ми після такої роботи приходили до своїх бараків, то відчуття було таке, ніби тіла наші перем'яли великі шестерні. Поз'їдали ми свої порції вівсяної каші й попадали на нари. Спали вісім годин, а коли нас побудили, то здавалось, що проспали ми не більше десяти хвилин. Все тіло боліло так само, як і після роботи.

Спочатку думали ми, що це в нас від незвички. Ось втягнемось, сподівались, у роботу, і буде нам добре. Та минали дні, минали тижні, місяці, а відчуття болючої втоми не покидало нас. Ми зрозуміли, що пайка чорного гливтяка, черпак вівсяної каші вранці, черпак перлової юшки зі шматочком горбуші в обід, черпак вівсяної каші увечері – це незмінне меню нашого харчування, і сподіватися на поліпшення їжі, чи бодай хоч на зміну її, нема жодних підстав.

Якось під час роботи не стало електроенергії. Вагонетки спинились, поставали тачки на трапах. Я відійшов від місця роботи й пішов долиною поміж вибоїв. Минувши ділянку нашої бригади, я опинився якраз перед в'язнем, який дуже

відрізнявся від нас. Він був у зеківській одежі, а ми були в тому, в чому нас попривозили сюди. Спершись спиною об скелястий виступ, він сидів на землі, виставивши вперед ногу в закачаних кирзових чоботях. На його обличчі там, де в здорових людей бувають рум'яні, були брунатні плями. Я вже знав, що плями ці – наслідок обмороження обличчя колимськими морозами. Він курих довгу цигарку, скручену з газетного паперу. Я тоді вже знав, що разом з нами працюють бригади із карних злочинців, так званих побутовців. Знав я й про те, що побутовці, засуджені за не надто тяжкі злочини, працюють не в бригадах, а на легких роботах – кухарями, днювальними, обліковцями, нарядчиками, санітарами, тобто на тих роботах, до яких нас, політв'язнів, не допускали. Таких в'язнів у нас в таборі називали “придурками”, а тих, що ще й співпрацювали з начальством, за наказом начальників стежили за іншими в'язнями, підслуховували розмови та інформували своїх шефів, називали “суками”.

Побутовці, які нарівні з нами працювали у вибоях, це були люди, за якими числились тяжкі злочини – розбій, убивство, більшість із них була суджена кількаразово. Начальство називало їх рецидивістами, а за табірним лексиконом їх, так само як і нас, називали “роботягами”. Так отож у тому в'язневі, що сидів з довгою цигаркою, я й упізнав такого рецидивіста-роботягу.

– З кудова вас привезли? – запитав він мене.

– З України, – відповів я йому.

– З України? – перепитав.

– З України.

– Ну поживете до перших морозів.

– Чому до перших морозів? – запитав я його.

– А тому, що я вже добре знаю, надивився я на вас. Вас сюди вже везено-перевезено.

Я повернувся й пішов з похиленою головою до своєї ділянки. – Мабуть, воно так і буде, – думав я собі. – Видно, що нас привезли сюди на знищення.

Біля вахти в таборі стояв стенд, над яким на дошці рудого кольору був напис: “Врагам народа нет места на советской земле. Иосиф Сталин”. На тому стенді чи не щодня вивішували нові накази з різних колимських таборів. Зміст їх усіх був однаковий: “За контрреволюційну агітацію, за саботаж, за систематичне невиконання норм, за крадіж золота розстріляти”. Далі йшли списки розстріляних в’язнів. Ці накази ще більше підтверджували наш здогад, що життя наше буде тут дуже коротким. Проте цей здогад уже не викликав у нас ні страху, ні розпачу. Таке життя покидати не жаль. Знаходилися серед нас такі, що випереджали свою долю – відмовлялись працювати. Таких розстрілювали негайно.

Із Михайлом Лихом я не зустрічався. Ніколи було зустрічатися там. Він не належав до нашої бригади. І в нашому бараці не жив. А табір був величезний, щоб розшукати людину, потрібен був час. Його у нас не було. Кожен після роботи квапився швидше вмотитись на своїх нарах, щоб довше відпочити, набратися сили.

Ми не знали, коли який день, коли який тиждень, коли який місяць. Час злився в єдиний потік безперервної праці. Навіть тоді, коли випадав рясний дощ, наша робота не припинялась. Під осінь (а осінь на Колімі починається тоді, коли в нас у розпалі літо) нам збільшили робочий день на чотири години. Після дванадцятигодинної праці у вибої нас гнали ще до незайманих ділянок золотоносних жил і змушували знімати з породи глинистий плавун. Це була робота важча, ніж у вибої.

Одного дня забрали з нашої ланки Усенка. А коли ми після роботи зайшли в табір, то побачили гурт людей, що

сиділи на землі під вахтою. Серед них був і Усенко. Біля них стояли вартові з табірної охорони й нікого з нас не підпускали до них. Гурт був великий. Як згодом нам стало відомо, там було 97 душ (фатальна цифра, відзначена ще Миколою Кулішем). Коли нас наступного дня вивели на роботу, вони сиділи на тому ж місці. Ночі були вже холодні, морозець позатягав крижаною плівкою калюжі, а люди ночували на сирій землі в самих сорочках. Коли ми поверталися з роботи, їх уже не було. А на третій день на розводі виступив перед нами начальник табору. Сказані ним слова, як і вираз його обличчя, до кінця віку закарбувалися в моїй пам'яті. Він сказав: “Розстріляли сто чоловік, ще двісті розстріляємо, та ми доб’ємося свого – виконання плану”. Він це сказав і виказав справжню причину розстрілу людей, а не ту, що вони писали в своїх наказах.

Виконання плану. Від нас вимагали виконання й перевиконання норм. Ми працювали по дванадцять, а згодом і по шістнадцять годин, не знали вихідних, на роботі не розгинали спин, а норми не виконували. Нам записували 37–38, найбільше 42–43 відсотки виконання норми. Ми не цікавилися тим, як обліковець-замірювач заміряє об’єм видобутої нами породи. Ми надіялися на його сумління. Нам і в голови не вкладалося, що працю можна красти. А саме так там і було. Цей обліковець-замірювач не дописував нам частину видобутої породи і приписував її передовим бригадам з побутовців. Про це начальники знали і мовчали, в їхні заміри входило показувати, що є бригади передові, які працюють добре, а є бригади, які не виконують і не хочуть виконувати норми, саботують. Саботують, бо це вороги народу, і з ними треба розправлятися безпощадно. Норму, яку нам встановили, виконати взагалі неможливо було, її можна було виконати тільки тоді, коли натрапляли

на м'який ґрунт, який можна було брати лопатами без кайла. Проте тоді ми застопорювалися з тачками на трапах, не вистачало вагонеток, нікуди було висипати добуту породу, і процент виконання норми мало що підвищувався.

Раптом зник з бригади Понамаренко. Ніхто не знав, куди він дівся. Деякий час я працював сам, а потім бригадир перевів мене до іншої ланки. А ще за кілька днів на стенді під сталінським гаслом я прочитав новий наказ: “За спробу втекти розстріляти.” Список складався всього з трьох осіб, серед них був і Понамаренко.

Що швидше літо наближалось до осені, то більше я переконувався, що рецидивіст мені не збрехав. Від надмірної праці, від злиденного харчування на нас напала дистрофія, а через брак вітамінів нас охопила цинга. Наші зуби почали хитатися, наші ноги вкрилися темно-синіми плямами.

Нам не казали, що ми позбавлені листування, проте роздобути клаптик паперу, а тим більше конверта й олівця було неможливо. А якщо комусь і вдавалося написати додому листа й, на його прохання, приходила йому посилка, то слідом за ним у барак заходив гурт рецидивістів. Вони, загрожуючи ножами, розпаковували посилку, залишали власнику мізерну децицю, а то й все забирали собі.

За межами житлової зони стояв довгий барак, удвічі довший за наші. Коли ми йшли на роботу чи з роботи, то проходили мимо нього. Ми знали – це барак доходяг. “Доходяга” – це в'язень, що підійшов уже до самого краю свого життя. Там були в'язні вкрай знеможені згубною працею, биті цингою, що ледве рухалися, там були биті колімськими морозами безвухі й безносі з ампутованими ступнями, що лазили навколішки. Знали ми й про те, а іноді й бачили, – як там орудують санітари, відібрані з карних

злочинців. Вони там заступали і терапевтів, і хірургів. Ці “хірурги” вправно зрізали ножами обморожені вуха й носи, а обморожені пальці на руках і ногах відтинали великими чорними ножицями (такими у нас колись стригли овець), виготовленими у місцевій кузні. Свіжі рани перев’язували драним лахміттям зі старої зеківської білизни. А тих доходяг, що наближалися до смерті через дистрофію та цингу, вони нічим не лікували. Вони надавали можливість їм тихо вмирати. Був на весь табір один лікар-незек. Дуже рідко він бував у цьому бараці. Не було йому там роботи, всю роботу за нього виконували санітари-злочинці. Сам він полюбляв хвалитися: “Я насамперед чекіст, а потім уже лікар”.

Мені згодом самому довелось побувати в цьому бараці, коли я обморозив пальці на правій нозі. Та, на моє щастя чи нещастя, санітари-злочинці не обчиржили мої пальці. Саме на той час приїхала з Москви бригада лікарів для випробування нововинайденого препарату заглушення чутливості. Ото вони мені й зробили ампутацію без чорних ножиць, викликавши в мені нечутливість своїм препаратом.

Ось коло цього барака, ідучи з роботи, я й побачив Михайла Лиха. Він та ще кілька доходяг сиділи під стіною барака проти сонечка, що спускалось до обрію. В ту пору воно ненадовго ховалось за гори і створювало на колимській землі чудну ніч-сутінку. Я не підійшов тоді до Михайла, надто був стомлений. Та за декілька днів я наважився перебороти в собі втому і відвідати його. Мене ніхто не зупинив і не поцікавився, чому я йду до барака. В бараці була задуха від тління напівживих людей. Серед них переважали азійці – узбеки, туркмени, казахи. Їх насамперед хапала цинга, позаяк організми їхні не зносили безвітамінного харчування. Проте немало там було й наших україн-

ців. Не скоро я розшукав Михайла. На мій гук він не відзивався. Ідучи вздовж нар, я пильно вдивлявся в обличчя лежачих людей. З лівого боку його не було, і лише у правому ряду нар я його побачив. Я привітався і заговорив до нього, проте у відповідь не почув нічого. Він дивився на мене очима, зтягнутими каламутним серпанком. Його губи поволі ворушились, по обличчю пробігло спазматичне тремтіння, проте ні півслова він не вимовив. Я зрозумів, що він мене пізнає й розуміє, та не може говорити. Я присів на нарах коло нього і почав його втішати. Говорив, що треба триматися, не піддаватися силі хвороби, говорив, що тут його підлікують і що він буде знову здоровий. Я це говорив йому, та сам не вірив своїм словам. Переді мною була напівмертва людина. Я вклонився йому на прощання, проте він не відреагував жодним порухом свого обличчя.

Скоро після цього Михайло помер. Йому не пробили голову молотком з довгою ручкою. Тоді ще не було такого наказу, щоб пробивати голови мерцям. Такий наказ з'явився значно пізніше, після того, як до деяких мерців у сирій землі поверталось життя. Вони виривалися із своїх неглибоких могил і напівголі, з фанерною биркою на нозі приходили до своїх мучителів. А ще цей наказ передбачав запобіжний захід, щоб між мерців часом не затесався хтось живий. Не поклали Михайла й у штабелі з людських тіл на сопці, де їм належало лежати довгу колимську зиму, аж доки розмерзнеться земля і легше буде вирити ями. Його разом з такими, як він, мертвими доходягами поскидали у вирву, створену вибухом заряду амоналу, і прикрили грудками кам'янистої колимської землі. Якщо тіло його опинилося на глибині нижче 80 сантиметрів, то воно й тепер лежить нетлінне, позаяк колимська земля глибше ніколи не розмерзається.

Мені порятунок прийшов несподівано. Висипаючи жорстку з тачки на естакаді, я оступився, впав з п'ятиметрової висоти на кам'янисту землю і розтросив собі коліно. Це було під кінець роботи. Опираючись на уламок дровинаки, я дошкандибав до табору. Там мені помазали коліно зеленкою. А на ранок мою ногу так рознесло, що довелося розпороти холошу. На роботу мене не погнали. Півмісяця я відпочивав. Біль був нестерпний, а все ж я почував себе набагато легше, ніж у вибої. Коли я вичунав настільки, що міг ходити без палиці, мене направили працювати, та, як травмованому, дали легшу, ніж у бригаді, роботу. Був там на всю копальню один екскаватор. Цей екскаватор міг пересуватися тільки по дуже рівній дорозі. Якщо він найжджав хоч на маленький горбочок чи вибоїну, ланцюги його гусениць рвалися, і він зупинявся. Отож тому екскаватору треба було ретельно вирівнювати дорогу. На ту роботу й направили мене. Нас, троє зеків, лопатами, кайлами й ломами вирівнювали йому дорогу. А коли екскаватор працював на одному місці, ми сиділи без діла. На такій роботі вже можна було існувати. Хоч голод нас мучив так само, як і у вибої, а цинга не покидала нас, зате зникла загроза загинути від виснаження чи бути розстріляному за невиконання норми.

На початку сорокового року мені прийшло звільнення. Це був час, коли Єжова було усунено від влади, і засуджених за явно сфабрикованими справами звільняли. Разом зі мною в нашому таборі було звільнено ще кількох людей, та не було серед них нікого з тих, кого привезли разом зі мною з Києва, бо всіх їх уже не було серед живих. Прийшло звільнення і Михайлові Лиху. Про це мені розповів днювальний барака. Його викликав "опер" (тобто, оперативний уповноважений) і допитувався, чи не знає він, де тепер Михайло.

Хоч мене було звільнено від ув'язнення, та не було звільнено від Колими. Нікого з колишніх в'язнів тоді не випускали з цієї землі, відгородженої від світу морями та горами. Ми, звільнені з ув'язнення, змушені були працювати на тій же копальні, лише жили не за колючим дротом. Перевага наша над в'язнями була в тому, що зникла небезпека опинитись в "серпантинці". Такою поетичною назвою на Колімі називали табори, звідки ніхто не виходив живий. Там щоночі запускали трактори і під гуркіт їхніх моторів стріляли визначену партію людей.

Визволився я з цього морозяного пекла аж під осінь року 1942-го, коли мене мобілізували на війну.

Після закінчення війни, демобілізувавшись із Берліна, я побував у Києві. Виникла в мене думка розшукати рідню Михайла, розповісти все про нього. Та тут же цю думку заперечувала друга думка. А чи добре це буде? Може, живі ще його батько й мати? Як вони сприймуть це? Як подіє моя розповідь на них? Чи не зведе вона їх передчасно в могилу? Може, вони мають якусь іншу думку про долю свого сина? Може, сподіваються на його повернення?

Міркуючи так, я не наважився тоді розшукати рідню Михайла. Ну, а тепер, думаю, розповісти можна, і не лише для його рідні, а й для всіх тих, хто не схильний до забуття нашого минулого. Водночас хочу нагадати тим, кого оминули сіті сталінських людоловів, якою ціною створювався достаток їхнього життя.

**м. Нова Каховка,
селище Дніпряни**

Я знав цього злодія, бо довелося мені разом з ним побувати у РУРі. РУР або БУР, або шизо – це тюрма в тюрмі, де заганяли за дрібні провини. За більші провини заганяли в карцер. Я знав його тільки в обличчя, ані імені, ні клички його я не знав. Проте я знав, що він не належав ні до сук, ні до придурків, а був такий же роботяга, як і я. Він підійшов до мене саме тоді, коли я, з'ївши свою вечірню порцію вівсяної каші, виходив з їдальні.

– Слухай, студент (так мене називали у таборі), ти хочеш консервів? – спитав він мене.

Я подивився на нього, як на неприкаяного.

– Яких консервів? Тут хоч би хліба коли-небудь хоч раз наїстися.

– А ми за консерви виміняємо собі хліба скільки захочемо. Я знаю місце, де консерви лежать. Склад є такий. Сука буду – не брешу. Підемо?

– Де?

– Тут не дуже далеко, на сопці. Я ж оце РУР відбував, нас ганяли на сопки по дрова, там якраз ми проходили попри той склад.

Я не вагався. Чого вагатися? Що я втрачаю? Якщо застануть нас вохровці (озброєні охоронці) і повбивають на місці злочину, то хіба це погано? Ніж помирати довготривалою смертю в муках від голодування, цинги й виснажливої праці, то чи не легше померти раптово? Один постріл – і тебе нема. Кінець усім твоїм стражданням.

– Підемо, – сказав я злодієві.

– Добре. Як тільки відбудемо перевірку і раби повкладаються, виходь до нужника. Я там буду тебе дожидати. Та візьми пошивку, щоб було в що набирати консерви.

– Гаразд.

Це було серед глибокої колимської зими. Якщо влітку на Колімі не буває ночей, то взимку день дуже короткий, не довший чотирьох годин. Це астрономічний день, а робітний день був незмінний як улітку, так і взимку. Сонце тут замінювала електрика. Електролампи та електропрожектори, які в'язні називали "юпітерами", були скрізь. Так що і на роботі, і в таборі ми були добре освітлені, хоч нас і покривала глупа ніч.

Коли в бараці вже всі лежали, я стягнув з подушки пошивку, скрутив її, запхав за пазуху, взяв рукавиці та й вийшов. Злодій дожидав мене на домовленому місці. Він провів мене туди, де до огорожі не сягав промінь прожектора зі сторожової вишки.

Тоді там табірна зона була огорожена не так, як тепер, де тягнуться два ряди густого колючого дроту, прикриті високим частоколом. Колимська огорожа була благоденська. Це був не дуже густо натягнутий колючий дріт в один ряд, крізь який неважко було пролізти. Отож, коли ми підійшли до тієї огорожі, я нагнувся і натягнув угору нижній дріт. Злодій, розгортаючи не дуже глибокий сніг, легко проліз попід ним. А коли він опинився з другого боку, то звідти натягнув дріт, і я теж проліз тим самим лазом.

У ту пору стояв не дуже пекучий мороз – не перевищував сорока градусів. Сорок градусів на Колімі – це легкий мороз. Там рідко бувають вітри, і витримувати його не так важко. Та буває на Колімі, зокрема на крайній півночі, де був наш табір, мороз і поза сімдесят градусів. Такий мороз витерпіти важко. Тоді від того морозу стоїть туман – повітря розряджається, не дає дихати, той туман спирає дух. Проте і за таких морозів ніколи не припиняли роботи.

Ми стріпали із себе сніг і пішли. Злодій попереду, а я за ним. Сніг був не дуже глибокий, нижче колін, так що йти було не надто важко. Йшов я слід у слід за злодієм, і мені

було легше, ніж йому. Пройшовши кілька гін, ми побачили вдалині на горі світло.

– Ото воно, – сказав злодій, обернувшись до мене.

– Далеченько, – відказав я.

– Нічого. Потрудимося тепер, та зате потім підхарчуємося.

Коли ми підійшли до сопки, то побачили на горі кілька довгих скирт, обгороджених колючим дротом. В одному кутку загороді стояла вишка, а з боків її розливалось світло прожекторів на скирти.

– Треба нам підійти так, щоб ми не потрапили у промінь юпітера, бо тоді нам хана тут, – сказав злодій, і ми зайшли у тінь скирт.

Коли ми вилізли на гору, нам стало видно на вищій фігуру людини, що спрямовувала дуло гвинтівки, а може, й кулемета, на скирти, у наш бік.

– Бач, як стережуть своє добро, – прошепотів злодій. Крізь дротяну огорожу ми пролізли легко й підійшли до скирти. Її було вкрито брезентом. Розгорнули сніг унизу й підняли край брезента.

Ставши на коліна, ми хапливо попростягали свої руки під брезент, та... пальці намацали не консерви, а людські голови й ноги.

– Оце консерви! – вирвалося з мене на повний голос.

Гірко признаватися тепер, а признаватися треба. Я нітрохи не був вражений скиртами людських трупів. Надто багато довелося мені побачити смертей до того, та й за мною самим смерть ходила щодня слідом. Серце моє не збентежилося, душа не заридала.

Я знав, чиї тіла лежать у цих скиртах. Тут були останки людей великого розуму й таланту – вчених, академіків, письменників, поетів. Вони помирили не лише від тілесних мук, а ще більше від душевних страждань із жалю, що разом з

їхнім життям гинуть їхні великі задуми, наукові відкриття, задумані, але ненаписані твори. Тут були щирі патріоти багатьох народів, що помирали з невгаваючою тривогою за долю своїх земляків. Тут були священники різних вірувань, які помирали, вимолюючи в Бога милосердя не так для себе, як для своїх паств. Тут були досвідчені політичні діячі, які ніяк не могли зрозуміти, чому влада замість того, щоб скористатися їхніми порадами, кинула їх на цю страшну загибель. Були тут визначні командири Червоної Армії, що у кривавих боях відстоювали владу робітників і селян. Вони ніяк не могли взяти собі в тямки, чому з ними так жорстоко повелася та влада, за яку вони не шкодували свого життя. Були тут селяни й робітники, червоноармійці й червонофлотці, студенти, такі як я. Нас із поспішно сфабрикованими звинуваченнями кинули на Колиму з чисто практичних міркувань, аби використати молоду силу на видобуванні золота, щоб з його допомогою можна було швидше здійснювати світову революцію, боротися проти експлуатації людини людиною.

Я знав, що за кожним з цих нещасних ллються сльози матерів, дружин, дітей, вибухають скорботні страждання батьків, братів та сестер.

Про все це я не думав тоді, стоячи на колінах у снігу перед головами й ногами заморожених мерців. Ця безкрая людська біда не зворушила тоді мого серця, воно в мене давно зашкарубло, в ньому не залишилося місця ні для обурення, ні для співчуття. Стан жалюгідного безнадійного животіння наблизив нас до подоби худоби. Замість обурення та співчуття, і мене, і злодія, охопила пекуча прикрість за те, що ми ошукалися, не добули собі поживи.

Ми повставали з колін, подивилися на вишку, на фігуру, що була на ній. Вона стояла непорушно.

– Щось той вохровець нітрохи не ворущиться. Не може бути, щоб він у такий мороз не тупцював, хоч на ньому й нові валянки, – сказав злодій.

– Може, то бутафорія якась, – висловив свою думку я. Ми вийшли з-під тіні на світло. Вохровець не ворущився. Ми підійшли ближче до вишки і побачили закам'яніле обличчя людини, перед якою була не гвинтівка і не кулемет, а уламок дровиняки.

– Мертвяка поставили, – сказав злодій.

– А навіщо їм ця бутафорія? Хіба потрібні комусь ці заморожені трупи? Та ж їх і вовки не вгризуть, бо вони перемерзли на камінь, – міркував я вголос.

– З них вовкам ніякої поживи не буде і тоді, як розмерзнуться вони, бо на мертвих зеках, як і на нас живих, самі кістки та шкіра.

– А стережуть вони їх не від вовків, а від людських очей, – відповів на моє міркування злодій.

– Мабуть, довгенько доведеться лежати їм тут?

– Авжеж. Доки не розмерзнеться земля. Хіба схоче начальство витратити амонал на риття могил у мерзлоті для зеківських кісток?

Ішли ми назад з понуреними головами. Тепер уже я йшов попереду, а злодій за мною. Я докоряв йому за те, що він мене піддував.

– Чому ж ти добре не вивідав, що там лежить? – питав я його. Скільки часу стратили марно, наморилися як!

– Та то мені мій кореш сказав, що там консерви, – виправдовувався злодій.

– Чого ж ти з тим корешем не пішов, а мене завербував на це діло?

– Бо його ще не випустили з РУРу.

– Ну ото, як вийде, то ти йому не кажи, що ми там побували. Хай сходить ще й він туди.

– Я йому скажу, що ми там набрали консервів.

– Ага, хай піде ще він та набереється консервів. Консерви на сопці! Та такими консервами вся Колима покрита. Хіба чекісти дурні виставити тобі консерви на сопку? Та вони їх бережуть разом зі своїми кулеметами!

Я зайшов у барак, ледве пересуваючи ноги, поскидав з себе одяг на підлогу з жердин і заліз на своє лігво.

Мені не приснилися ті мерці, яких я бачив наяву. Мені приснилося, що я великою дерев'яною ложкою їв пшоняну кашу з консервної банки.

СЕМЕРО ГОЛУБІВ

На верхніх нарах нашого барака недалеко від мене спав татарин. Це був не кримський татарин, а казанський. Білявий, в рисах його обличчя не було жодних азійських ознак. Ніхто не визнав би його за татарина, якби він сам у розмові час від часу не нагадував про своє національне походження. Його поважали в'язні в бараці, його шанували за те, що він безпомилково розгадував сни. Я до нього не звертався зі своїми снами, бо мені вони снилися дуже рідко, а коли й снилися, то були дуже невиразні. Та ось у найлютішу колимську зиму, на початку 1940 року, мені приснився виразний сон. Приснилося мені, що до мене прилетіло семеро голубів і всі семеро сіли мені на плечі. Вранці я розповів свій сон татаринові, він розгадав його відразу:

– Через сім днів ти будеш на волі.

– Та як? – не повірив я йому. – У мене попереду ще майже половина строку.

– Ну ось пройде сім днів, тоді побачиш, що означав твій сон, – відповів мені татарин без найменшого сумніву в правдивості своєї відгадки.

Та я не сказав татариніві того, що на всіх тих сімох голубах, що сіли мені на плечі, було темне пір'я. Не сказав йому цього тому, що не повірив у його відгадку.

Я працював тоді в шурфах геологічної розвідки. Робота була важка, на морозі. У ямі розміром метр на півтора треба було в чотирьох кутках видовбувати дучки на сімдесят сантиметрів завглибшки. Рукавиці нам давали пошиті зі старих зеківських фуфайок. Залізо лома було набагато холодніше від повітря, і його мороз проникав крізь збиту вату моментально, пронизував мої пальці й долоні до кісток. Порятунком був тільки в тому, щоб якнайшвидше видовбати дучки і, опираючись спиною в одну стіну, а ногами в іншу, видряпатись на гору, де можна було трохи побігати, розігріти руки й ноги, що теж дубіли у старих латаних валянках. Коли дучки були готові, приходив підривник. Його кликати не треба було. Він зі свого сховку бачив, коли з якого шурфу вилазить копач. Підривник у видовбані дучки закладав амонал, підводив бікфордів шнур і, видряпавшись на поверхню, запалював його. Стався вибух. Невеликі грудки вилітали догори, а великі залишалися на дні ями. Як тільки дим від вибуху розвіювався, я знову залазив у шурф. Рвані шматки вічної мерзлоти викидав нагору лопатою з коротким держакком (з довгим держакком там ніяк було орудувати). І знову брався за лом, щоб видовбати дучки.

Того дня на розводі до мене підійшов Алі Алієв. Це був молодий узбек, трохи старший від мене. Він був не з нашого барака, проте я знав його. Це був юнак незвичайної краси, узбецькі риси його обличчя не применшували, а збільшували його вроду. Він був стрункий і чепурно вбраний. На відміну від своїх земляків-узбеків, на яких від незвичної їм малокалорійної та безвітамінної їжі, виснажливої праці й лютих морозів дуже швидко нападали цинга і дистрофія, що обертали їх у "доходяг" і вкорочували їм віку, Алієв

тримався міцно. Колись, ще влітку, він розповів мені про себе, що він закінчив Всесоюзну тім'язівську сільсько-господарську академію, та працював не довго, незабаром його забрали...

Яку роботу виконував він в ув'язненні, я не знав, знав тільки, що він не належав до "придурків".

Алієв підійшов до мене і спитав, чи я не в бригаді тепер працюю.

– Ні, не в бригаді, – відповів я йому. – Я тепер довбаю шурфи.

– То тобі все одно, де відпрацювати день, аби акцепт на тебе дали? – спитав він мене (акцепт – це підтвердження того, що в'язень відпрацював день).

– Безперечно, – відповів я йому.

– Я тепер вожу з лісу дрова для бойлерів, – пояснював він мені. – Числюся я там вантажником, проте я не навантажую машину, і не розвантажую її. У лісі вантажать лісоруби, а розвантажують кочегари бойлерів. Я хочу піти на сьому дільницю. Там я в своїх земляків виміняю за хліб верблюжі ковдри. Тут я продам їх за харчі. То, може, ти сьогодні поїздив би на машині замість мене? Акцепт на тебе дадуть. А я потім з тобою харчами поділюся.

– Гаразд, – погодився я.

Ми з Алієвим підійшли до того місця, де під схилами гори одні роботяги гарячою парою бойлерів розморожували породу вічної мерзлоти, другі набирали ту породу в маленькі коритця, видовбані з суцільного дерева, і під струмом теплої води з бойлерів вмілими порухами своїх рук відмивали крихти золота від землі. Там стояла вантажна машина, за кермом її сидів водій.

– Сьогодні він замість мене возитиме дрова, – сказав водієві, коли ми підійшли до нього. Водій хитнув головою на знак згоди. Це була не робота, а саме блаженство. У

кабіні водія було тепло, за навантаження і вивантаження я й не брався.

Я не вилазив з кабіни ні в лісі, ні біля бойлерів. Це був чудовий відпочинок мені за всі роки каторги. Тоді на Колимі нам не давали відпочивати не то що дня, а й хвилини. Ми працювали взимку по 12 годин на день, а влітку нам часто продовжували робочий день до 16 годин. Ми не мали жодних вихідних. Ми навіть не знали, коли який день, бо в таборах не було ні радіо, ні преси. Реченець в'язня заповнювався суцільною безпросвітною роботою, яку він виконував у напівголодному стані. Отож, їздячи на машині і більше нічого не роблячи, я відчував таке задоволення, яке тепер мені навіть важко передати.

Закінчився робітний день. Це вже була глибока ніч. На Колимі робітний день з календарним днем дуже не співпадає. Якщо в пору короткого літа там не буває ночей, то взимку дні стають дуже короткі, до чотирьох годин. Отож закінчилася робота за темної ночі. Я зібрався йти до табору (тоді на роботу й з роботи ми ходили без конвою). Та коли я виходив з дільниці, дорогу мені перепинив нарядчик. Нарядчиком у нас був злодійчук із Москви. Він мав дві клички – Чума і Москва. На обидві він озивався охоче.

– Де ти працював? – спитав мене Чума.

– Я возив дрова з лісу до бойлерів, – відповів йому я.

– На тебе акцепту нема.

– Як то нема? Має бути.

– Ану ходім до контори.

Ми зайшли до дільничної контори. Там за дерев'яним бар'єрчиком сиділи при столі начальник дільниці Решетников і прораб Махно. Махно відбув семирічне ув'язнення, з Колими його не випустили, бо тоді нікого не випускали звідти з тих, хто відбував там свій термін ув'язнення, а дали йому посаду прораба на дільниці. Решетников сам приїхав

на Колиму, завербувався заробляти гроші. Про таких там казали: “Ті, що приїхали по довгі рублі”.

– На нього акцепту нема, – сказав їм Чума, та вони обое байдуже подивилися на нас і сиділи мовчки.

– Де ти працював? – ще раз спитав мене Чума.

– Я возив дрова до бойлерів, – відповів йому я. Махно бачив, як я їздив на машині, проте нічого не казав. Чума зняв зі своєї голови шапку. До навушників тієї шапки були пришиті довгі ремінці.

– Де ти працював? – ще раз спитав мене Чума.

– Я возив дрова з лісу.

Чума з розмаху хльоснув мене по обличчю ремінцями своєї шапки. Мене обпекло, як ударом батога.

– На тебе акцепту нема! – І ще раз удар по обличчю.

– Нема на тебе акцепту! – І удари ремінців раз по раз посипалися на моє обличчя.

– А чого це ти, студент (так називали мене на Колимі), стоїш і терпиш, – обізвався Махно. – Він тебе б’є, а ти мовчки терпиш.

– А й справді. Чи ти битися не вмієш? – додав Решетніков. Їм, видно, нудно було сидіти там, то вони й подумали собі – хай поборююкаються, а ми втішимося, дивлячися на їхнє борюкання. А я собі подумав: “Якщо ви мене заохочуєте до бійки, то чому мені не вліпити цьому придуркові”.

І я йому вліпив, вліпив по щелепах. Та я не виважив свого удару. Чума впав, поваливши дерев’яний бар’єрчик, а з його рота на підлогу потекла кров. Махно витяг із аптечки, що висіла на стіні, жмут вати і почав витирати кров з обличчя Чуми, а Решетніков підійшов до телефону й закрутив ручку. Він дзвонив на вахту, викликав вохровців (озброєних охоронців), щоб прийшли по мене. Що йому відповіли з вахти, я не чув, та тільки за хвилину він одягнувся в кожух і сказав мені:

– Ходімо.

Йшли ми витоптаною зеками дорогою між снігових кучугурів, я попереду, а Решетніков за мною. До вахти було кілометрів зо три. За весь час дороги Решетніков не промовив до мене ні слова, і я його ні про що не питав. На вахті він зайшов у кімнату вохровців, наказавши мені стояти в коридорі.

Вохровці – озброєні охоронці. Їхнім обов’язком було стерегти табір. Вони його стерегли з чотирьох кутів на вишках і біля табірних воріт. В їхній обов’язок входило конвоювання і вартування в’язнів, покараних карцером чи РУРом. У їхній обов’язок входило розстрілювати. Часті розстріли на Колімі, відсутність будь-якої відповідальності за життя в’язня і навпаки, заохочення начальства до вбивства в’язнів витворило з цих вохровців осіб з патологічною тягою до пролиття крові. Були серед них такі, що мучилися, як наркомани без наркотиків, доки не вбивали людину і не надивилися на її кров. Такі свої акції вони вчиняли під час конвоювання в’язнів або під час вартування на вищці, де вони навмисне провокували свої жертви на порушення норм ув’язнення. Найбільше славився такими вчинками в нашому таборі вохровець Морозов. В’язні остерігалися попадати під його конвоювання, обминали ту вишку, на якій він стояв. Решетніков вийшов, а мені наказано було зайти до вахтерської кімнати. Там при столі їх сиділо четверо. Серед них був і Морозов.

– Так ти вже нарядчиків б’єш?! – з притиском на словах вимовив старший з них, тримаючи в руках списаний сірий папірець – ордер на карцер.

Я мовчав.

– Тепер нарядчиків б’єш, а потім перейдеш на нас?!

Я мовчав.

– Четверо суток карцеру тобі за нарядчика. Морозов! Веди його у карцер, – сказав старший, подаючи йому ордер.

Морозов похапцем сховав папірця у кишеню і вхопився за карабіна.

– Ходім!

Дорога до карцера – це глибока траншея в снігу, в якій ледве могли розминутися дві людини. Щойно ми відійшли кілька кроків від вахти, як Морозов скомандував мені:

– Бігом!

Та я не побіг, я йшов поволі.

– Бігом!!!

Я не біг.

– Я сказав бігом!

І удар прикладом по спині. Від несподіванки я затупцював швидше, та відразу схаменувся.

– Бігти не можна, – сказав мовчки сам собі. – Уб'є і скаже, що я тікав. Удари посипалися на мої плечі й спину, та я не біг.

Коротка перерва – і брязкіт затвора карабіна. Кулю для мене загнано в дуло. Ось де спіткала мене моя смерть. Блискавично промайнуло в моїй уяві семеро голубів, ті, що прилітали до мене уві сні. “За сім днів ти будеш на волі”, – німі прозвучали в моїх вухах слова татарина. Я став.

– Що ж ти робиш? – сказав я Морозову, обернувшись до нього лицем. – Мені залишилося сім днів до свободи, а ти мене вбиваєш.

Дивно, але це подіяло на ката, він опустил карабіна.

Морозов допровадив мене до карцера. Там з мене зняли фуфайку і завели в невелике приміщення, збите з колод. У приміщенні карцера було темно і холодно, як надворі. Крізь уривки променів світла, що мляво проникали крізь щілини сусіднього приміщення, я розгледів трьох людей, які лежали на підлозі й тулилися один до одного.

– Лягай до нас, – почув я голос з підлоги. Я опустився на підлогу й притулився до крайнього. Я зрозумів, що це туління – єдиний порятунок від замерзання.

У стінах, збитих з колод, були щілини, крізь які проникав у приміщення сорокап'ятиградусний мороз. Ми так лежали день і ніч. Найтепліше було тим, хто лежав усередині, тому ми час від часу мінялися місцями. Вставали ми тільки на обід. Обід – це склянка води й сто грамів хліба. Цей харч нам видавали крізь віконце сусіднього приміщення раз на день. Та пройшло три дні, і моїх співв'язнів повипускали. Я залишився сам на сам із колимським морозом. Це була найтяжча карцерна тортюра для мене. Та я її витримав. І знову я в шурфі. Відпрацював день, другий, вийшов на роботу і на третій день, тобто на восьмий день після мого віщого сну. Видовбав одну лунку, другу, третю, почав четверту, глянув угору і побачив над собою обліковця Васька. Васьком його називали за його лагідну вдачу та невеликий зріст. Отож я побачив над собою обліковця Васька, того самого Васька, в якого місяць тому закінчився десятирічний термін ув'язнення. Тоді його викликали в контору і дали зелений папірець, де повідомлялося про його звільнення від ув'язнення. Та радість його була дуже короткою. Тут таки йому подали червоного папірця, де повідомлялося, що йому додається новий десятирічний термін ув'язнення. Я пригадую, в якому розпачі він тоді прийшов із тієї контори і як тяжко він страждав після того. Та таких, як Васько, тоді на Колимі було багато. В той час мало кого з політв'язнів звільняли, після відбуття терміну покарання, переважно, так як Васькові, слідом за зеленим папірцем подавали червоний.

Отож тоді, якраз на восьмий день після мого бачення уві сні сімох голубів, наді мною стояв Васько і весело усміхався.

– Кидай лома, студенте, й вилазь з ями, тобі свобода прийшла, – сказав він мені. Він, бідний, радів із чужої свободи.

Я кинув лома і видряпався нагору. Васько розказав мені, в який кабінет слід зайти в конторі, і я пішов.

Зайшов я в другий кабінет з правого боку коридору. Там за столом сиділа огрядна дама. Дама була така огрядна, що не вмщалася на одній табуретці. Під нею було дві табуретки. Вона спитала мене, яке моє прізвище, і веліла сісти на лавці перед столом.

Дама здивувала мене не лише своєю огрядністю, а й своєю мовою. Риючись у шухлядах стола, шукаючи, очевидно, мою справу, вона рясно пересипала свою мову матюками й огидними вульгаризмами, такими, які я досі чув тільки від злодіїв-рецидивістів. Та ще від вохровців. Ні, вона не мене банітувала. Ці слова вилітали з її рота ніби мимоволі, ніби як підтвердження того, про що вона думала. І я здогадався, що матюки в її мові – це опора її мислення.

Нарешті знайшла вона мою справу, витягнула з шухляди учнівський зошит, вирвала з нього один аркуш, склала його вчетверо і розрізала ножом на чотири частини. Під час цієї роботи вона теж не припиняла свого матюкання. Одну четвертинку залишила на столі, а інші сховала назад у шухляду. Витягла з-під стола штамп, хекнула на нього, притисла до папірця і почала писати. Мені видно було, що вона пише. Вгорі вона написала слово “справка”. Далі писала, що ця довідка видана бувшому зекові, прізвище моє, ім’я й по-батькові, а далі про те, що мене звільнено з ув’язнення. На підставі чого – ніякого пояснення не було. Далі вона поставила печатку і розписалася.

Тримаючи в руках довідку і розглядаючи її, при виході з контори я віч-на-віч зустрівся з Морозовим. Він зупинився, подивився на мене так, ніби вперше побачив, і промовив:

– Так, не збрехав, правду сказав, за сім днів, а я тоді тобі не дуже й повірив.

Ця свобода була обскубана до самих колодочок. Полягала вона в тому, що жив я вже не в таборі, а за табором, недалеко від вахти в дерев'яній хатинці з трьома колишніми зеками, яких було звільнено так само, як і мене. Роботу ми виконували ту саму, що давали нам у неволі, лише за ту роботу нам платили гроші, а ми за ті гроші купували собі харч, самі варили собі страви.

З Колими тоді нікого не випускали. Ми були приречені досмертно перебувати на тій непридатній для життя людини землі.

Вирвала мене з Колими війна. Мене покликали воювати 1942 року. Кулі війни до мене виявилися милосерднішими за кулі чекістів. Я залишився серед живих.

А ті сім днів до звільнення з неволі, що віщували мені в сновидінні семеро голубів, розтялися на сім довгих жахливих років.

Дніпрями, 1993

СИЛА ЗОЛОТА

Ми, як кажуть, купаємося в золоті. Золото скрізь: під ногами, над головою, у наших руках. Напевне, не було в світі царя, щоб бачив стільки золота, скільки бачить кожен із нас.

Ось воно: розсипане великими й дрібними горошинками у щілинах скелі, потрощеної на дрібні скалки тиском вічної мерзлоти.

Ми щосили б'ємо скелю кайлами, видобуваємо з неї породу, пересипану блискучими горошинками, вантажимо породу на тачки і засипаємо нею вагонетки, що безперервно повзуть до бутари, де водою вимивають золото з породи.

Ми не любуємось блиском золотих горошинок. Він не викликає в нас тієї радості, яку викликає цей блиск у влас-

ника золотих монет. Поверхня золотих горошин місцями покрита червоним забарвленням, і нам здається, що то вони забарвились нашою кров'ю. Ми дивимось на ці блискучі кульки, як на винуватців нашої смерті. Бо всі ми вважаємо себе вже мертвими.

Це Колима. Сюди безперервно течуть усе нові й нові партії смертників. І нема вороття з Колими нікому. Хоч женуть сюди мільйони людей, не часто зустрінеш в'язня, що пробув на Колімі кілька років.

– До перших морозів проживете, – сказав нам бандит-каторжник, що пристосувався вже до цього життя.

Ми знаємо, що нас привезли сюди на знищення. Про це раз у раз нагадують нам дозорці, начальники та в'язні-битовики, тобто, кримінальні злочинці, які тут на легких роботах.

“Врагам народа нет места на советской земле. И. В. Сталин”, – читаємо ми червоні лозунги над своїми головами. Вороги народу – це ми? Ми працюємо по 16 годин щоденно в неділю і в будень. 12 годин ми добуваємо золото – розбиваємо кайлами скелі та возимо тачками породу, а чотири години ми лопатами очищуємо скелі від порожнього ґрунту, що є суцільним глеєм. На мені, як і на кожному з нас, самі кістки й шкіра та тугі жили, що рухають наші тіла.

Нам щоденно дають 700 грамів житнього гливкого хліба, на сніданок – черпак вівсяної каші, на обід – тарілку перлового супу та шматочок солоної риби горбуші, на вечерю – черпак вівсяної каші. Наші зуби хитаються, а тіло вкривають темно-сині плями цинги. І ми дедалі переконуємося, що бандит помилився: ми не доживемо до перших морозів. Із кожним днем нас покидають сили. Ми не спроможні виконувати норми. А хто не виконує норму, того розстрілюють за саботаж.

А втім, розстрілюють не тільки за саботаж. Розстрілюють за крадіж золота, за антирадянську агітацію, за спробу втекти.

Крадіж золота – це коли в'язень, добуваючи породу, візьме в руки блискучий самородок і це помітить дозорець.

Антирадянська агітація – це коли хтось висловить незадоволення своїм становищем і це підслухає стукач, тобто чекістський шпигун.

Спроба втекти – це коли хтось відійде надто далеко від об'єкта роботи з надією попоїсти ягід голубиці.

Розстрілюють просто на копальнях, у околицях таборів і в спеціальних тюрмах-серпантинках. Хто потрапив у серпантинку, тому вже вороття нема.

Дехто випереджає свою долю: відмовляється виходити на роботу, і тоді такого розстрілюють негайно.

Так, бандит помилився. З тих, що приїхали зі мною навесні 1938 року, мало хто дожив до перших морозів.

Нас було в бригаді троє наймолодших, ми працювали всі в одній ланці. Усенко – уманець, колишній танкіст, Понамаренко – одесит, колишній моряк і я – таврієць, колишній студент. Мені вісімнадцять років, мої помічники трохи старші за мене, на два–три роки.

Усенка розстріляли за антирадянську агітацію. Понамаренка за спробу втекти. А я ще живий. Можливо, я живий тому, що мені “пощастило”: я впав разом з тачкою з п'ятиметрової естакади на гострі виступи щебеню. Розтрощив собі коліно й одержав звільнення від роботи. Хоч нога зробилася така, як колода, я почував себе щасливим: моє виснажене тіло могло відпочити. Я п'ятнадцять днів не ходив на роботу, і за цей час мій організм трохи набрався сили.

А ось тепер зима. Ми не добуваємо золота, бо лютий мороз скував усі засоби виробництва і землю. Взимку ми готуємо площі для добування золота. Вибухами амоналу

підривають верхній шар породи, а ми кидаємо брили мерзлої землі, пересяклі ядучим духом вибухівки, в колимаги – великі дощані коробки на дерев'яних полозях. Тягнемо навантажені коробки до линви, яку безперервно тягне мотор у напрямі вивантаження ґрунту, чіпляємо колимаги гаком до линви, і вони плывуть нагору, де їх розвантажують такі, як ми, і відсилають їх нам назад другою линвою.

Узимку нас ніхто не б'є і не підганяє. Ми самі кидаємося на породу, як тигри на свою здобич, бо шістдесяти-сімдесятиградусний мороз не дає постояти й секунди.

На Колимі є “битовики”, тобто побутовці, засуджені за побутові злочини, і політичні, яких дозорці, начальники й “битовики” називають фашистами або троцькістами. “Битовики” часто потрапляють до “фашистів”. Це тоді, коли якийсь із них випустить необережне слово. Тоді йому дають новий строк покарання поверх попереднього, і його переводять до стану “фашистів”. Проте це не приводить “битовиків” до пізнання, хто такі “фашисти”, і вони продовжують іменувати політичних в'язнів цим ім'ям.

“Битовики” на Колимі – це переважно бандити, що мають за собою злочини з кількома вбивствами, їх, порівняно до політичних, небагато. Вони користуються привілеями в начальства, їм дають легшу роботу. Кухню, їдальню обслуговують “битовики”. Деяким з них начальники довіряють дрібні адміністративні табірні посади. Вони тут не приховують своєї професії, ще й пишаються нею й один одного називають бандюгами.

Політичні в'язні – це українські, узбецькі, грузинські, вірменські, таджицькі, казахські націоналісти, багато євреїв-троцькістів. А після приєднання Західної України та Прибалтійських країн до Советського Союзу почали поступати на Колиму галицькі, естонські, литовські, латвійські націоналісти.

До того ж, тут величезна армія з різноманітних націй антисоветських агітаторів – тобто засуджених за необережно висловлене слово. Найменш витривалі середньоазійці та кавказці. Вони гинуть, як мухи. Українці з півдня гинуть слідом за ними. А ось я з півдня, а досі живий. Живий, але я не радий з того, що живий. Ніс, щоки і вуха мені понадгризав мороз. На мені латані куфайка й ватяні штани, руді стоптані валянки. Мені здається, що якби я в такому вигляді опинився тепер на свободі, то на мене плювали б, як на прокаженого, але тут на мене плювати нема кому – всі такі, як і я. Є ще й гірші від мене, зовсім безносі. Тут у нас плюють тільки кулями. Біля серпантинок щонаочі гучно торохтять трактори, щоб заглушити постріли карабінів. Трупі заривають не глибоко, бо нелегко вирити яму на покритій метровим снігом землі серед вічної мерзлоти, і тому навесні, коли сходить сніг поблизу таких “серпантинок”, можна бачити людські ноги і руки, що виступають з-під землі.

Колима сама по собі є тюрма. Звідси тікати нема куди. Із заходу вона загороджена тайгою і величезними горами, з півночі – Льодовитим океаном, з півдня і сходу – Охотським та Беринговим морями. З Колими не втечеш. Проте наші табори оточено густо переплетеним колючим дротом, на кожному кутку вежа з вартовими, а дротяну огорожу вночі освітлюють електропрожектори. Тюрма в тюрмі. А в цій тюрмі є ще тюрма: РУР – “рота усиленого режиму”. Там відбувають за дрібні провини, а тих, кого незлюбило начальство, кидають туди перед святами першого травня і жовтневої революції. І над цією потрібною тюрмою є ще карцер. Карцер – це майже смерть. Там зимою так само холодно, як надворі, зі стелі капає вода. І туди кидають без верхнього одягу.

Всі в’язні – і “битовики” і “фашисти” – поділяються на три категорії: “роботяги”, “доходяги” і “придурки”.

“Роботяги” – це ті, що працюють на основній найтяжчій роботі.

“Доходяги” – це ті, що вже відробили своє, збулися сил й здоров’я, й готові з дня на день померти.

“Придурки” – це ті, що допомагають своєю роботою адміністрації табору.

Улітку ми не знаємо ночі. Улітку тут сонце не заходить. Воно тільки знижується до шпичастих вершин гір і, набравши вогнистого кольору, знову піднімається догори. Узимку ми майже не знаємо дня. Зимовий день тут триває 2–3 години, але на наш робочий день це не впливає, ми відпрацьовуємо щодня по 12 годин, не знаючи ні свят, ні вихідних.

Живемо ми в брезентових або збитих з нерівних дерев’яних кругляків довгих бараках, обкладених мохом і снігом. Зимом у кожному бараці безперервно день і ніч горить вогонь у двох печах, зроблених із залізних бочок, і це рятує нас від замерзання.

З деякого часу поруч зі мною на нарах поселився колишній “битовик”. Це бандит, зовсім молодий, такий, як я. Він потрапив до “фашистів” за образу свого начальства.

Якось бандит заговорив до мене:

– Хочеш їсти?

– Питаєш. Хто тут не хоче їсти?

– Консерви їстимеш?

– Ти жартуєш?

– В натурі. Можна добути консерви. Підеш?

– Де?

– Тут недалеко, на одній сопці я бачив, як нас ганяли по дрова, склади з консервами. Підеш?

Я довго не думаю. Я знаю, що це означає ризикнути своїм життям, але я погоджуюсь. Погоджуюся, бо голод вимучив мене до краю. За весь час свого перебування в

ув'язненні на Колимі я ні разу не наїдався досхочу. Наїстися досхочу хліба було моєю заповітною мрією. Не тільки моєю. Кожен в'язень тут виснажений голодом і мріє про це. Виятком є лише стукачі. Ті періодично наїдаються. За кожним доносом чекісти підготовують їх.

Ми з бандитом повземо попід дротяною огорожею тaborу, обпікаючи собі руки та обличчя снігом. Так само ми ліземо попід дротом, зариваючись у сніг, – до складів. Перед нами величезні довгі скирти, вкриті брезентом.

– Ото консерви, – шепоче мені бандит.

І ми відчайдушно повземо мимо будки на палях, де стоїть вартовий.

З радістю переможців ми простягаємо руки під брезент. Але... але... але... Там не було консервів. Там були людські ноги і голови. Це були трупи, складені штабелями.

Ми тоді не жажнулися від такого видовища.

Люди, що не бачили на своєму віку будівництва комунізму! Нащадки наші, що, можливо, подивлятимуться з досягнень своїх предків! Ви чуєте мене?! Ми не жажнулися тоді перед скиртами людських трупів! Нас це не здивувало і не вразило, бо надто багато ми бачили смертей перед цим, та й самі ми були готові вмерти. Нас лише охопили досада і злість за те, що ми не добули собі сподіваних консервів.

Як тільки мене привезли на Колиму і я побачив перед собою неминучу смерть і дорогу до неї, вкриту стражданнями, голодом і холодом, у мене в жилах зануртувала кров. “Повстання! Повстання! – кричав у мені голос мого ества, – треба піднімати повстання. Якщо повстати всім, можна пробитися до берегів Берінгового моря, де нас підберуть кораблі вільних країн. А якщо смерть, то не така ница”. Та скоро я переконався, що це неможливо здійснити. Не тільки всю Колиму, одну копальню підняти неможливо,

навіть одну бригаду. Ще не почнеться повстання, як тебе продадуть стукачі за миску баланди – і ти зі своїми спільниками ляжеш у штабелі під брезент.

Золото! Я сам дивуюся собі. Тепер, коли Колима вже далеко позаду мого життя, я спокійно дивлюся на нього. А тоді мені здавалося, що коли б я опинився на свободі, я б звірюкою кидався на кожного, на кому вгледів би його червонувато-жовтий відблиск. Виривав би золоті зуби з людських паш, відривав би пальці разом з золотими перснями з людських рук, щоб розтоптати їх ногами.

Золото! Яку воно має силу над людиною! Воно перше доказало утопічність марксистських ідей. Ленін, цей божок марксистів, своїми фантастичними міркуваннями висловив свою фантазію й про золото. Він казав, що за комунізму люди з золота будуватимуть собі виходки. Ні, помилився ти, утопічний мислителю! Не люди глумляться з золота, а золото глумиться з людей! Твій вірний послідовник Сталін за якийсь десяток років після твоєї смерті заради блиску золотих горошин перетворив мільйони безневинних людей на гній. Ну, нехай я. Я в комунізм вірю менше, ніж у воскресіння мертвих. Мене з дитинства захопила інша ідея: ідея звільнення свого краю від наруги чужинців. Але тут, на Колимі, серед падаючих гноєм на мерзлу землю, повно вірних поплічників Леніна й Сталіна. Тих, що кидалися в вогонь і воду й рвалися грудьми на шаблі і багнети заради вашої влади, кремлівські правителі. Вони й тепер, з обмороженими носами і вухами, ще вірять тобі, Сталіне, не признають у тобі небаченого світом тирана, а називають тебе сонцем свободи.

Ти, “сонце свободи”! Заради чого ти пішов на таку нечувану підлість до своїх товаришів по зброї? Чи не заради оцих дрібних блискучих горошин, з яких твій попередник намірявся глумитися? Я часто думав: навіщо кремлівським

правителям золото? В Советському Союзі йому нема застосування. Золотих грошей нема. Золотих прикрас не виробляють, не закупають товарів з інших країн за золото. Навіщо воно кремлівським правителям?

Розгадка прийшла згодом. Вона в клятві Сталіна над трупом Леніна. Сталін поклявся мертвому Ленінові розширювати Советський Союз. І він це робить золотом. Без експансії та агресії золото завойовує йому владу в далеких і близьких країнах.

Люди далеких і близьких країн! Киньте золото, взяте з Кремля, назад, за його криваві стіни, бо на тому золоті кров мільйонів невинних людей, бо за кожною золотою горошинкою простягаються сотні людських рук з-під колимської вічної мерзлоти.

Я знаю, що ви мене не послухаєте, бо не таку силу має золото, щоб за його магічним блиском можна було б розгледіти сліди людської крові. Золото нічим не пахне.

Мене не доби́ли на Коли́мі. Мене врятувала війна. З-під куль чекістів я потрапив під кулі німецьких солдат. Німецькі кулі виявилися милосерднішими за кулі чекістів.

Ось я їду на вантажній машині поруч своїх учорашніх катів. Я буду разом з ними воювати. Ми їдемо мимо копанень і серпантинків. Руки погано заритих трупів моїх товаришів по долі висовуються з-під землі й ніби просять мене, щоб я не забув про них.

У рукавах мого бушлата я везу кільканадцять грамів золота. Як тільки я ступив на берег Охотського моря, я висипав своє золото у воду. Хай хоч ця маленька частка золотої отрути не глумиться з людей.

Я вас не забув, чорні сухі руки, що всіяли мерзлу землю Колими. Я вас не забув, заморожені трупи, складені штабелями у довгі скирти на колимських сопках. Я вас не забув, роботяги і доходяги, що залишилися у подвійній і потрійній

тюрмі. Я не маю золота. З тих кількох центнерів, що я добув на Колимі, я собі не взяв ні грама. Якби я мав золото, я побудував би вам, нещасним, пам'ятники в усіх країнах світу, де нема комунізму.

Ні, золото таки потрібне людям. Але людям! Воно не має потрапляти в руки, яким належиться тримати сміття.

Сарабуз (Крим), 1946

Я ЙОГО ВСЕ ОДНО УБ'Ю

Ми в парашутно-десантній бригаді під Хабаровськом. Нас, колимчан, тут цілий батальйон.

Як тільки ми переплили Охотське море та Амур, потрапили до Хабаровська, відразу з нас почали відбирати найміцніших і найздоровіших до цієї бригади. Ми дуже відрізняємося від інших солдат. Солдати, мобілізовані з тутешніх районів, – це майже діти. Ми старші й міцніші, загартовані своєю лютою долею. Ми вже підготовувалися на кращих армійських харчах і виглядаємо мужньо. Серед нас є і наші вчорашні кати, але ми їх не всіх ще знаємо.

Нас готують до бою або з німцями, або з японцями – залежно від того, як повернеться хід війни.

Нас вчать стрибати з літаків і розпускати парашути з мінометами на спинах, з автоматом на грудях і з пістолетом на поясах.

А сьогодні нас готують до першотравневого параду. Ми гупаємо кирзовими чобітьми по бетонних плитах аеродрому: щосили викрикуємо “ура”. Командує нами посилий на скронях лейтенант.

– Раз, два!.. Раз, два! Раз!.. Раз!

Один солдат переднього взводу весь час плутає ногу. Лейтенант переставляє його з середніх рядів у задні, та він і там не може піймати ритму до своїх ніг.

Із передних рядів нашого взводу виходить солдат і підбігає до нечутливого:

– Падло! Ноги не можеш узяти!

Сильний удар збиває нечутливого з ніг, і він заливає сірий бетон кров'ю свого обличчя.

– Рррота-а-а стой! Напра-а-а во!

– Хто його вдарив?

– Я його все одно уб'ю. Він перестріляв людей в тричі більше, як вся оця наша рота.

– Станьте в строй. А того одтягніть там набік. Продолжаєм ученіє.

Ківерці, 1955

РУКУ – ЗА ЗУБИ

Ми відступали. Німець наступав нам на п'яти. Щойно вриємося в землю, щоб сховатися від куль німецьких скорострільів, як надходить свіжа команда відступати на нові позиції. Не було коли спати, не було що їсти. Та й не було чого їсти. Не було коли відстрілюватися. Та й не було чим відстрілюватися.

Під одним селом ми затрималися. Переночували в окопах на соломі, що настягали увечері з колгоспної скирти.

Удосвіта кашовари зварили юшку, старшина видав по чотири сухарі й ми на світанку наїдалися, може, на цілий день.

Ми, солдати, їли по двоє з одного казанка, сидячи на соломі на дні окопа, а наш комзвод, трохи осторонь від нас, сидячи на перекинутій поперек окопу лопаті, їв свій пай з окремого казанка. Саме тоді, як ми доїдали по третьому сухарю, над нами зненацька з'явився “мессершмідт”. Він нас минув і полетів далі вздовж лінії фронту. Навперейми йому з нашого боку вилетіло двоє ястребків. У небі зацокали кулемети, а за кілька секунд один наш ястребок полетів сторчака на німецький стан. Другий зробив дугу навколо “мессершмідта” і полетів у наш бік, залишаючи за собою довгий хвіст чорного диму.

— Ось і воюй з ними, — сказав я. — У них літаки криті бронєю, а у нас фанерою.

Ніхто з солдатів нічого не сказав у відповідь на мою репліку. Вони тільки поцмокали губами з сумом на обличчях, а комзвод припинив сьорбати юшку й звів на мене свій погрозливий погляд.

Це було вранці. А увечері мене викликали до комбата.

Комбат перебував у крайній хаті села, яку покинули господарі.

На подвір'ї стояла військова машина американської марки. За кермом дрімав водій. У кімнаті, крім комбата, було ще троє військових — один старшина і двоє сержантів. Це були червонопогонники.

— Здайте зброю, — сказав комбат у відповідь на мій рапорт. Я здивовано подивився на нього, та комбат нічого не відповів на мій подив. Я зняв з плечей автомата й поклав на стіл, відстебнув від пояса дві гранати-лимонки і поклав біля автомата.

Щойно я склав зброю, як підступили до мене червонопогонники й обмацали мене з голови до ніг. А один з них розцібнув на мені пояс і скинув його з мене.

– Що таке? У чому річ? – запитував я їх. Та вони не відповідали на мої запитання.

Коли я був повністю обеззброєний, підступив до мене старшина й скомандував:

– Руки назад! За мною – шагом марш!

Старшина попереду, сержанти позаду – так вони мене вивели до машини, що стояла на подвір'ї.

Я сидів позаду між двома сержантами, що тримали свої автомати наготові, спереду біля водія сидів старшина з розщібнутою кобурою пістолета.

– Ну, хлопці, хоч тепер скажіть мені, за що ви мене забрали? – питав я червонопогонників по дорозі.

– Ми нічого не знаємо. Ми сполняємо приказ, – відповів мені сержант з медаллю на грудях.

Присмерком машина заїхала в якесь містечко, де не було чути цокоту кулеметів, ані вибухів гарматних набоїв, небо не краяли палаючі змії німецьких ракет.

Машина зупинилася біля невеликого двоповерхового будинку.

Знову команда старшини: “Руки назад! За мною – шагом марш!” – і за кілька хвилин я опинився в підвалі, тьмяно освітленому електролампю, що звисала зі стелі. Очі мої розгледіли три фігури, що лежали в кутку на купі соломи. Вони були в такій самій солдатській одежі, яка була на мені. Коли двері за мною зачинилися, фігури заворушилися. Вони рядком сіли проти мене, обхопивши руками коліна. Це були такі самі солдати, як і я.

– Сідай, – сказав один з них, відгорнувши купку соломи.

– За що тебе забрали? – спитав другий, коли я вмовстився навпроти них.

– Не знаю, – відповів я.

– Не дури. Контрразведка дурно не бере, – заперечив мені той, що підгорнув мені купку соломи. – Їй-богу, не

знаю. Я нічого не зробив такого, за що мене можна було б заарештувати.

– Де тебе забрали? – спитав той, що досі не обзивався до мене.

– На самій передовій.

– Може, відлучився куди?

– Нікуди я не відлучався.

– Може, не виконав якого наказу?

– Ні. Всі накази я виконував.

– А може, щось язиком ляпнув?

І тільки в цю мить я пригадав собі свою репліку про німецькі й наші літаки за сніданком. Я розповів хлопцям про цю подію.

– Оце тобі й відгадка, – сказав той, що заговорив до мене другим. – Так ось що, хлопче, – продовжував він, – нам все одно хана, нас завтра розстріляють, бо ми дизелі.

Хто такі “дизелі”, я знав. На фронті “дизелями” називали дезертирів.

– Так ось тобі наша порада, – не втихав він. – Хай тебе ріжуть, убивають, а ти не признавайся, що ти це говорив. Признаєшся – розстріляють і перехреститися не дадуть.

– Невже ж вас розстріляють? – питав я, дивлячись хлопцям у вічі, мені не вірилося, що у цих здорових юнаків таке коротке життя. – Тепер же наче стріляють менше, а більше направляють у штрафні роти.

– Може, кого й направляють у штрафні роти, – казав той, що обізвався до мене третим, – а нас розстріляють, вже є вирок на нас.

– Стрілятимуть нас перед строем, показовий розстріл буде, щоб інших налякати, – додав той, що обізвався до мене другим.

– Не шкода було б умирати, якби ми були хоч справжні дизелі, – сказав той, що обізвався до мене першим.

– А що? Ви, мабуть, такі дизелі, як я агітатор?

– Отож. Перебули по двоє суток у рідному селі – оце й все наше дезертирство.

– Полк переходив через наше село – ну як тут утримаєшся, не побачитися зі своїми, – сказав той, що заговорив до мене третій, і схилив голову собі на коліна.

Наступного дня вранці мене повели на другий поверх. У невеликій кімнаті за великим столом сидів офіцер з пагонами майора. Волосся його було чорне, як гавине крило, і кучерявилось над вухами. Очі буди великі й рухливі. Я не піймав у зблисках тих очей якоїсь неприязні до мене.

– Сідайте, – сказав він мені у відповідь на моє привітання. Я сів на табуретку, що стояла перед столом під правою стіною.

– Ви не думайте, що ми вас заарештували, – заговорив до мене майор. – Ні, ми вас не заарештували. Ми привезли вас сюди, щоб вияснити одне питання.

– Яке? – не стримавсь я.

– А ось таке. Ви, як досвідчений вояка, мабуть, добре знаєте, яка техніка краща на війні, наша чи німецька?

– Так, звичайно, що наша! – відповів я йому впевнено й категорично.

– Мм-ги, – промимрив майор, підвівся зі свого місця й почав виходити з-за столу.

Майор був зростом не вищий за п'ятнадцятирічного хлопчика. А широке галіфе робило його постать кумедною. Його постать викликала в мене насмішкуватий погляд. Майор, видно, помітив той погляд і поступово наближався до мене. Став коло самих моїх ніг.

– Значить, кажеш, наша техніка краща? – ще раз спитав він мене.

– Наша, – твердо відповів я.

– А чиї літаки криті фанерою? І чиї літаки криті бронєю?

Я незчувся, як майор вліпив мені кулаком по щелепі. Щелепа затерпла, як від уколу дантиста, і я виплюнув два зуби на підлогу. Майор ногою підсунув мені таз, що стояв у кутку.

– Сюди плюй!

– Хто говорив ці слова? – не відступав від мене майор. Ще один удар знизу, і моя голова облупила штукатурку на стіні.

– Не говорив я цього і не чув, щоб хтось таке говорив, – вимовив я, випльовуючи згустки крові в таз.

– Не говорив? – перепитав майор. – Брехнею не врятуєшся. Сам не признаєшся, докажемо свідками.

Майор відчинив двері, й на порозі з'явився сержант.

– Відведіть його, – наказав йому майор.

Коли я опинився знову в підвалі, то хлопців-“дизелів” там уже не було. Лише на солоній валялися три зім'яті пілотки, а під стіною лежав кисет з махоркою. Я підняв його. Він був новий, недавно пошитий з оксамиту вишневого кольору. З одного боку на ньому було вишито червону троянду з зеленими листочками, а з другого боку слова “Пам'ятай Галю”.

“Саме тоді, коли мене лупцював майор, хлопців розстрілювали”, – подумав я і впав знесилений на солому.

Опівдні знову мене привели до кабінету майора. Там уже сидів наш комзвод.

– Що говорив Хабарко про нашу військову техніку? – спитав майор комзвода.

– Учора за сніданком він говорив, що наші літаки криті фанерою, а німецькі бронєю.

– Ну, ти й тепер ще будеш відпиратися? – спитав мене майор.

– Не говорив я цього, – відповів я. – А комзвод говорить так тому, що він давно на мене зуби точить, бо я одного разу підсміхнувся з нього, як він лазив по-пластунськи.

– Мм-ги, – прогугнявив майор, відчинив двері й комусь хитнув головою.

До кабінету зайшло четверо солдатів з нашого взводу.

– Сідайте, – сказав їм майор, вказавши на лавку під стіною.

– Ви чули, як Хабарко учора за сніданком говорив, що наші літаки криті фанерою, а німецькі бронєю? – спитав він їх.

– Я не чув, – сказав Дубовенко.

– І я не чув, – відповів Георгадзе.

– І я не чув, – додавив Оганесян.

– І я не чув, – сказав Насибулія.

– Виведіть його, – сказав у двері майор. І мене двоє сержантів перевели в порожню кімнату.

Увечері мене привезли назад на фронт у нашу роту. А за день німці знову натисли, і ми відступали без всякого ладу. Скачучи між розривами мінометних набоїв, я тікав, щоб сховатися у байраці, що бовванів попереду.

– Хабарко! Хабарко! – почув я благальний голос позад себе й зупинився і став на весь зріст, зневажаючи розриви мін і посвист куль довкола мене. Гукав мене комзвод. Він лежав біля вирви, напівзасипаний землею.

– Підбери мене, Хабарко, – благав він. – Мені ногу відірвало.

– Я тебе можу тільки пристрілити, – сказав я й повернув дуло автомата на нього. Глянувши на його мерзенне, перекривлене страхом обличчя, я передумав.

– Ні, я не можу тебе й пристрілити, кулі на тебе шкода. Хай тебе німці добивають.

Із щербиною в роті я вже воював не довго.

“Як так нас шанують тоді, коли ми за них голови свої кладемо, то як вони нас шануватимуть тоді, коли війни не буде?” – думав я.

І я за першої нагоди проголосував з траншеї лівою рукою. Німецький снайпер влучив мені якраз у зап'ястя. За інших обставин, може, й не треба було так багато руки відтинати, а може, можна було б і повністю руку зберегти, та як нас, усіх поранених у ліву руку, у шпиталі було не менше півсотні, то лікарі зі злості чикрижили якнайбільше кісток. Оце й мені вони відхопили руку по самий лікоть.

Феодосія, 1960

ТОЙ, ЩО ПОБУВАВ НА ТОМУ СВІТІ

Ось він сидить переді мною в неглибокій траншеї. Над нами свистять кулі та дзижчать уламки мін, та вони нас мало непокоять – ми до цього вже звикли. Він сидить переді мною й хвалиться новими чобітьми та німецьким френчем, що стягнув із убитого німця. Чоботи вилискують на його ногах, з-під брудної солдатської сорочки вибиваються петлиці мундира есесівського офіцера.

Я його добре знаю. Нас обох взято на війну з каторжної Колими.

Він, як сам не раз про це казав, побував на тому світі. Там, на Колимі, його, знесиленого каторгою і добитого цингою з табличкою, прив'язаною до ноги, разом з іншими трупами вкинули в могилу, вириту вибухом амоналу, прикидали брилами мерзлої землі. Під холодними брилами він ожив, вирився з-під них і приплентався назад до своїх катів, не скидаючи табірнього номера з ноги, останнього посвідчення мертвого в'язня. Він тепер снайпер. На його рахунку півсотні убитих німців.

Він має на грудях "За боевые заслуги". Я дивлюся на його нові чоботи, на його медаль на засмальцьованій со-

рочці, на його давно немите й неголене обличчя та думаю: “Кого тільки і чим тільки можна заохотити до війни? Дивна людська натура”.

Ківерці, 1955

ГУМОВА РУКАВИЧКА

То була гумова рукавичка з тих рукавичок, що вбирають собі на руки лікарі, коли оперують хворих.

Знайшли ми її під шафою в нашій кімнаті, де квартирував старшина Сучков. Це було тоді, коли советське військо вже відступало й коли старшина, похапцем зібравшись, вскочив до вантажної машини, переповненої солдатами.

Це було тоді, коли люди кинулися до в'язниць, щоб випустити з неволі своїх рідних і знайомих, і не знайшли там живих людей, а знайшли по глибоких підвалах шматки людського м'яса та залиті вапном трупи в ровах тюремних дворів.

Рукавичка та була вимашчена запеченою кров'ю й прилипла густою чорно-червоною барвою до наших рук.

Ми не відразу догадалися, звідки та кров. Та коли привезли з тюрми нашого сусіду Романюка з розпореним животом, з відрізаним носом і повидовбуваними очима. Ми зрозуміли, чому рукавичка Сучкова так липла кров'ю до наших рук. Тоді нам стало зрозуміло, чому старшина Сучков останнім часом рідко коли ночував удома. А коли приходив додому, то очі його були вкриті червоними жилками, і він хижо дивився на нас.

Перед тим він був інакший. Він часто говорив з нами про те, що вони хочуть створити таке суспільство, де не буде гноблення людини людиною.

Львів, 1963

ОСЬ ЧОГО ВІН НЕ СПАВ

У нас на квартирі стояв капітан Стеценко. Він не лаявся так огидно, як лаялася більшість москалів, і говорив з нами нашою мовою. Капітан мав патефона і пачку платівок з українськими піснями. Коли він заводив патефона, то запрошував нас, і ми слухали пісні разом із ним. Іноді вечорами Стеценко заходив до нашої кімнати та розповідав про голод в Україні 1933 року.

Тоді наші серця сповнювалися болем і смутком, а мама плакали. Тоді нам здавалося, що він такий же, як і ми, що ту зірку, яку він має на картузі, йому почепили силою.

А коли німці вступили на Галичину, Стеценко не заводив більше патефона і не заходив до нас.

Одного вечора до воріт під'їхало авто, наповнене солдатами. Стеценко вийшов з хати і заліз до машини. Повернувся він пізно і до ранку не лягав спати. Ми бачили крізь вікно, як він ходив по своїй кімнаті, хапався за голову руками, скуб на собі волосся, іноді падав головою на подушку.

Вранці москалі виїхали з села, а з ними й Стеценко.

За кілька днів у село почали звозити трупи людей, що були в тюрмах. Ні, це не були трупи. Це були шматки людського м'яса з поламаними кістками, і пізнати в них когось неможливо було. Були трупи з цвяхами у головах. Були з розпореними животами, були з відрубаними головами. Тоді всіх людей нібито охопило якесь тихе божевілля. Ходили й не пізнавали один одного. Не вірилося, що це робилося людськими руками.

— Ото в п'ятницю із нашого села москалі їздили нищити наших людей, — сказав Волощак, дивлячись на понівечені людські тіла.

Ось чого Стеценко хапався за голову, ось чого він не спав цілу ніч — зрозуміли ми.

Львів, 1963

ВІН СПІВАВ УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ

Дерев'яні, залізні, кам'яні хрести та муровані склепи вкривають Куткірський цвинтар. Багато могил зворушують душу. Але одна вражає найдужче. Цю могилу зроблено з такого каменю, що, здається, на ньому повиступали краплини людської крові. А ще більше тіпає серце напис на тому камінні:

ТАКА ПРАВДА

†
тут спочиває
МОРОЗ СТЕПАН
3.11.1924 – VI. 1941
незабутній син-одинок

Він тут спочиває уже 22 роки. Він спочиває під цим камінням довше, ніж прожив на світі.

– Скільки йому років було? Сімнадцять? Що привело так рано цього хлопця в могилу?

– Питаєте, що привело так рано цього хлопця в могилу? А подивіться на час смерти.

– Війна?

– Ні, не війна. Тут, на цьому цвинтарі, не один Степко Мороз похований у той час. І не лише на цьому цвинтарі.

Це було тоді, коли більшовики тікали з України від німців. Перед тим вони понабивали всі тюрми нашими людьми. Як тільки більшовики відступили, то люди кинулися рятувати своїх рідних і знайомих. Та нікого вони не врятували.

– Всі були вбиті?

– Вбиті, кажете? Не вбиті, а замордовані. Отак, як цей Степко.

Коли його привезли з Золочівського криміналу, то неможливо було пізнати. Не було що пізнавати там. Що вони

йому робили – кат їх знає. Очей не було, на місці носа рана, голий череп і жмут волосся на голові, а замість тіла купка м'яса і кісток.

– Кажете – війна. Що війна? У війну виступає оружний проти оружного. А то оружний бере тебе, безбройного, та мордує як хоче. Проти того війна справжнє щастя.

– Хто ж того Степана знайшов все-таки серед куп людського м'яса?

– Сестра. Рідна сестра. Три дні лазила між людськими трупами і нарешті знайшла. Пізнала по гудзиках від сорочки.

За тим Морозом все село плакало, бо він був з замордованих наймолодший, і всі любили його за кмітливість і дзвінкий голос.

Хлопці йому не таку могилу зробили були. Тут була могила – на весь цвинтар могила. Та коли прийшли москалі вдруге, не дали спокою Степкові й мертвому, бо прочитали правду про себе на тій могилі. Вони підклали вибухівку під гріб і висадили в повітря.

– За що ж замордували Степана москалі?

– За що?

За що всіх мордували?

Він співав українські пісні.

Львів-Куткір, 1962

МАРИНАРКА БУЛА ЙОГО

Вона ходить вулицями Дрогобича і тихенько шепоче сама до себе. А коли якийсь шибеникуватий хлопчисько, пробігаючи мимо, сіпне її за брудну подерту хустку, вона обертається до нього й голосно каже:

– Ти мене не збивай. Я добре знаю, що то був він, бо маринарка була його.

У відповідь лунає гучний сміх, і тоді вона повертається і йде далі, продовжуючи шепотіти.

То Маруся. Вона ходить так уже понад шість років, з літа 1941 року.

Коли відступили москалі, прибіг до її хати сусіда Андрій, крикнув з вулиці:

– Марусю! Хутко ся збирайте і йдіть до Бригідок до свого чоловіка.

Андрій побіг далі, а Маруся кинула хустку на голову й стрілою подалася до тюрми.

“Напевно, він тяжко хворий, що не може сам додому прийти, а, може, не дай, Господи, вони їх покалічили”, – снувалися думки в її голові.

На подвір’ї тюрми було повно людей. Одні розкопували землю і з-під жужелиці й вапна витягали понівечені трупи, інші – виносили шматки людського м’яса з тюремних будівель і складали їх рядами під мурами.

Голова Марусі відразу низько опустилася, а очі набрали попелястого кольору. Вона ходила між трупами, оглядала кожного з голови до ніг, а свого чоловіка не знаходила. Тяжко було знайти, бо всі трупи були однакові.

У кожного не було ні очей, ні носа, ні волосся на голові.

– Вони їх, певно, поливали якоюсь кислотою, щоб не можна було нікого пізнати, – говорив пристаркуватий чоловік з ціпком у руці.

Перед одним трупом Маруся зупинилася довше. Вона присіла над ним, взяла до рук край маринарки і почала пильно вдивлятися в нього.

Раптом впала головою на трупа.

– Це він! Це він! Мій Богдан! Маринарка його, маринарка!

Люди допомогли Марусі завезти трупа додому. Зійшлася рідня, знайомі й сусіди. Почали готувати похорон. Маруся сиділа біля трупа, тримала на колінах подерту, вкриту кров'ю маринарку і дивилася то на знівченого чоловіка, то на маринарку.

– А може, то не він? – говорив сусіда Грицько, дивлячись на трупа.

– Як не він, коли його маринарка! – схоплювалася Маруся.

– Ось ці місця, то я церувала.

І Маруся підносила йому під очі рукави маринарки.

Коли прийшов священник і почали виносити покійника, з Марусею сталося щось недобре. Вона почала швидко ходити по кімнаті й тулити до грудей маринарку. Вона раз по раз ставала перед кимсь із присутніх і говорила:

– Ти мене не втішай, ти мені не бреш. Я добре знаю – маринарка його!

Коли двоє жінок підступили до Марусі, щоб повести її за домовиною, вона їх відштовхнула і крикнула:

– Ви мене не збивайте, я добре знаю, що то був він.

Похорон відбувся без Марусі. Маруся ходила по хаті, тиснула до грудей маринарку і шепотіла.

Коли повернулися рідні й знайомі з похорону до хати, щоб пом'янути покійного і заспокоїти нещасну, раптом розчинилися двері, і на порозі став сам... Богдан. Люди закам'яніли від здивування й страху. Богдан кинувся до Марусі. Але вона відштовхнула його й голосно заговорила:

– Ти мене не збивай, ти мені не бреши, я добре знаю, що то був він, маринарка його! – І вона дужче притисла маринарку до грудей.

– Та я ж ту маринарку проміняв на пайку хліба!

– Як же ти врятувався, Богдане? Всіх же помордували, – запитав сусіда Іван.

– Нас перед тим повели рубати ліс. Шестеро нас тікало. Чотирьох москалі забили, а двом нам вдалось втекти.

– Ось бачиш, Марусю, ти не така нещасна, як інші, твій Богдан живий, – сказала їй сестра Оріся.

– Ти мене не втішай, ти мені не бреши, я добре знаю – маринарка його.

Вилікувати Марусю не вдалося. А коли прийшли в Дрогобич москалі знову, Богдан пішов до УПА, щоб заплатити катам за їхні тортури.

Невідомо, що сталося з Богданом. А Маруся і зараз ходить вулицями Дрогобича і шепотить сама до себе, і коли хтось навіть ненавмисне зачепить її, проходячи мимо, вона зупиняється і голосно каже:

– Ти мене не збивай, я добре знаю, що то був він. То був він, бо маринарка була його...

Дрогобич, 1947

ПОХОРОН КРОВИ

Похорон був як похорон: з хрестами і корогвами, з священником і хором. Молоді хлопці несли на плечах дві чорні домовини. Та не було в тих домовинах покійників. Замість покійників у домовинах лежало по купці брудного піску, перемішаного з кров'ю.

За домовинами вели під руки чорну, як ніч, немолоду жінку. Вона не плакала, її очі були сповнені не стільки скорботою, скільки гнівом.

Це мати. Вона ховає своїх синів. Позаминулої ночі облавники вбили їх на околиці села.

Цілий день їхні трупи лежали на подвір'ї сільради. І мати приходила, благала, щоб їй віддали мертвих синів для поховання, та червонопогонник із зіркою кольору крові на картузі у відповідь ударив її автоматом у груди.

Мати не відходила від сільради, доки тіла синів не кинули у брудний кузов автомашини та не вивезли геть.

І тоді стара пішла на околицю села, де відбувався бій. Вона лазила на колінах по брудному піску, вигрібала з нього кров своїх синів, бережно складала її в дві невеличкі торбинки.

А сьогодні вона ховає своїх дітей. Тих дітей, яких вона любила дужче за саму себе. Тих дітей, кожна клітинка яких була дбайливо викохана її працьовитими руками. Вони були гарні й дужі, вони були відважні й спритні, та були зненацька захоплені лютим ворогом. Вони недешево віддали своє життя: дві машини трупів назбирали облавники після бою з ними. І за це в материнському серці, сповненому гнівом і смутком, іноді виринають краплини гордості. З цвинтаря повертались надвечір. Як і на цвинтарі, стару вели попід руки, а голову вона схилила ще нижче.

– Похорон справили, – говорить мати, – та знаю я, що тіла моїх синів десь терзають чорні круки і хижі звірі.

– Вони такі трупи, – говорить сусіда, що йде поблизу, – віддають до лікарень. Там молоді лікарі вчать на них медицини, щоб лікувати хворих.

– Лікувати хворих, а здорових убивати. – Стара стискає спрацьовані пальці у кулаки, гнів у темних зіницях витискає рештки смутку, здається, що вона готова перетворитися в нестримну енергію, щоб розлитися смертельною карою на голови катів.

Олексичі, 1952

ОДИН НЕ ХОЧЕ, ДРУГИЙ НЕ МОЖЕ

Ми на пересильному пункті Львівської в'язниці. Тут багато нас: дівчата й хлопці, чоловіки й жінки, старі й малі. Всіх нас без суду й розсліду повезуть до Сибіру.

Якщо батька вивезено, то має бути й син там, якщо сина вивезено, то має бути й брат там, якщо брата вивезено, то має бути й сестра там – такий закон влади, встановленої московською зброєю.

Мене забрали серед темної ночі в Львові, а сестру аж у Луцьку відірвали від чоловіка, бо наші батьки вже у Сибірі.

У кімнатах будинків, поспіхом перетворених на в'язницю, ми сидимо на купках своїх речей і дожидаємо своєї сумної долі. Раз на день нас виводять на прогулянку.

Іноді на подвір'ї під час прогулянки ми бачимо опера (оперативний уповноважений – найбільш довірений чекістський начальник, в його канцелярії знаходяться справи в'язнів). З-під блакитно-червоного картуза з червоною зіркою він дивиться на нас своїми маленькими шурячими очима. Доля кожного з нас у його руках. Він опер, і його всі бояться.

Марійка Найда набирається відваги і, проходячи мимо опера, питає, підробляючи слова під московську мову:

– Когда нас уже випустите, гражданін начальник?

– Кагда рак свіснет.

Опер відвертає від нас своє обличчя, напружуючи коротку шию, потім поволі переводить у той самий бік своє черево і, ступаючи коротенькими ногами, відходить геть.

Пронеслася чутка, що нас скоро повезуть. Ми з Марійкою взяли дозвіл віднести до в'язничного шевця взуття, щоб відремонтував його нам на дорогу.

У шевця сидів молодий хлопець-дозорець у такому самому картузі, як на опері, а на плечах мав солдатські погони.

– І коли вже нас випустять звідси? – говорить Марійка, втираючи сльози. – За що нас тут мучають? Що ми зробили?

Хлопець деякий час сидить нерухомо, пильно дивлячись у наші обличчя. Раптом знімає з голови свого картуза, починає нервово швидко-швидко м'яти його руками, ніби хоче подерти його на шматки.

– Я не можу тут працювати! – вигукує він, б'є картузом об підлогу і, простоволосий, вибігає геть за двері.

Львів, 1963

“БАНДЬОРИ ЄСТЬ?”

У село заходять облавники. Блакитні картузи з червоними опасками обертаються в різні боки, а руки міцно тримають автомати наготові.

Діти розбігаються з вулиці й разом з матерями переляканими очима озираються на чужинців з вікон низеньких хат.

Назустріч облавникам іде підстаркуватий чоловік з оберемком хмизу на плечах.

– Бандьори єсть в селі? – питає чоловіка старший облавник.

– Є, прошу пана товариша.

Облавники насторожуються та оточують селянина.

– Где ані? Гаварі, – наступає старший.

– А он, прошу пана товариша, за тією стодолою, що на краю села, он стріху видно, коло самого лісу.

Старший подає команду, і облавники розсипаються городами, щоб оточити стодолу.

Це був 1947 рік. Голодна Бессарабія та Східна Україна кинулися в Галичину в пошуках шматка хліба. І не було кутка в місті чи селі, де б не наштовхнувся на голодного.

Облавники поповзли бур'янами до стодоли. Частина їх перескочила до лісу й почала наступ з-за дерев.

Ось уже видно бандерівців. Вони сидять під стодолюю, низько нахиливши голови.

“У карти грають, – догадується старший. – Зараз ми їм заграємо”.

– Вперьод, в атаку!!! – дає команду. І всі облавники з чотирьох боків кидаються до стодоли.

– Здавайся!!! – чути крик і постріли автоматів.

“Бандерівці” миттю встають, піднявши догори руки.

Але що це? Всі “бандерівці” без штанів, їхні штани й підштаники лежать у кожного біля ніг.

Підступивши ближче, облавники пізнають у “бандерівцях” голодних бессарабців, що розташувалися проти весняного сонця, щоб спорожнити свої штани від вошей.

Знову блакитні картузи вриваються в село. Проте тепер вони вже не обертаються боязко на всі боки, а влітають у кожний двір і кожну хату, кожну стодолю і кожний хлів.

– Ми йому покажем кузькіну мати! – викрикує старший.

Вони конче хочуть знайти чоловіка, що їх піддурих. Чоловіка облавники не знаходять і виступають з села, лаючи Бога і Христа.

Дрогобич, 1948

ДОПИТ

– Ну, признаєшся, чи ні?

– Не маю до чого признаватися.

– Як то не маєш до чого признаватися?! Переводила бандерівців з села в село?! Штафету носила? Станичною була? Забула?! Все знаємо. Твої напарниці давно призналися.

– Хай признаються, а я не маю до чого признаватися.

– Повішаємо зараз! Виходь!

Троє в картузах кольору небесної блакиті з червоними зірками на ще червоніших опасках своїх картузів повели дівчину до виходу.

– Не хочеш признаватися – зараз повішаємо. А якби призналася, то ще пожила б... Ти ж молода... Скільки тобі років?

– Шістнадцять.

Завели в стару конюшню. На брудній цегляній підлозі лежали трупи замордованих людей у подертій скривавленій одежі.

– Пізнаєш своїх? І ти тут будеш так лежати.

Один з трьох підійшов до трупа, розстібнув свою матню і почав спорожнятися на лице вбитого і на хрестик, що скотився з грудей.

– Будеш признаватися?

– Нема до чого признаватися.

– Закидай зашморг, Льоша. А ти, сучко, вилазь на табуретку!

Дівчина миттю стала на стілець і зверху глянула презирливим поглядом на своїх катів.

– Закладай їй зашморг на шию... Ну, признаєшся?

– Ні.

– Вибиваю табуретку з-під ніг. Останній раз питаю: “Признаєшся?”.

– Вибивай табуретку, катюго!

– Ач, яка завзята бандьора!

Тіло загойдалося на мотузці. Слідчий дивився то на годинника, то на обличчя дівчини. Раптом махнув рукою. Один золотопогонник підскочив і черкнув ножом по мотузці. Дівчина впала на підлогу, поволі почала підводитися.

– Щастя твоє, що зашморг увірвався. Та я тобі ще розв’яжу язика. Відведи її, Жора, у карцер.

Львів, 1962

- Ну, сідайте. Сьогодні у нас з вами буде мирна розмова.
- Мир мирним. На ворожуючих сам Бог і Хрест Його.
- Ну, Бог і Хрест нас не цікавлять.

Виснажена й передчасно посивіла жінка сіла на краю стільця. Золотопогонник довго мовчав.

– Скажіть мені: чого ви хочете? За що ви воюєте? – заговорив нарешті, ламаючи слова української мови.

Жінка мовчала.

– Якої України вам треба?

Жінка мовчала.

– Та ж ви маєте Україну: маєте українські школи, маєте українські газети, книжки, журнали, радіо, кіно. Маєте свій уряд...

Жінка мовчала.

– Не розумію; за що ви воюєте? За що ви йдете на смерть?

– А ви знаєте, – заговорила жінка, – коли ми йшли до УПА, то ми мали дуже мало понять про Україну.

– Як?!

– Та так.

– То вас ошукали ваші провідники?

– Ні. Ніхто нас не ошукував. Ми йшли проти вас з чуттям самооборони. Ми йшли до УПА, щоб за кров заплатити кров'ю.

– То ми йшли вас визволяти, а ви ждали нашої крові?

– Так. Бо ми надто добре знали суть вашого визволення. Ми не забули, не могли забути, не мали права забути вашого першого визволення, ми йшли до УПА, щоб заплатити вам за видовбані очі наших братів, за вивезених на Сибір наших матерів, за розстріляних наших батьків, за знечечення наших сестер. Ми йшли до УПА, щоб не попасти живцем у залиті вапном ями, як попадали наші люди в часи вашого першого визволення.

Слідчий кривився від люті.

– Ми йшли до УПА, щоб за пролиту кров ви заплатили кров'ю, бо кров відзивається кров'ю.

– Мовчи, падлюко!!! – слідчий грюкнув кулаком об стіл і підскочив на місці. – Таких падлюк, як ти, мало топити у вапні.

Жінка встала.

– Топіть. Ми від вас нічого легшого не дожидаємо. Ми добре знаємо, що ви робите тим, хто потрапляє у ваші руки. Та знайте й ви: кров відізветься кров'ю.

Ббац! Обоймою по скроні сивоволосої.

Конвой ускочив до кімнати.

– Виведіть це стерво.

Жінка провела рукою по обличчю й простягла скри-
вавлену долоню.

– І ця кров ще відізветься.

Львів, 1962

ДЕ ВОНИ ТЕПЕР?

Вони ходили до школи, як і всі інші діти села, тільки жаль було на них дивитися. Особливо мені. Якось випадало все так, що коли я йшов на роботу, вони йшли попереду мене. І коли я дивився на їхні червоні від морозу ноження, що часто вислизали з великих драних шкарбунів, мені наверталися сльози па очі.

Їх було двоє хлопців. Один вчився у третьому класі, другий – у першому. Жили вони в чужої їм жінки, яка взяла їх до себе з ласки. Коли батьків вивозили до Сибіру, то дітям вдалося сховатися. Сховалися вони в лісі, де паслася їхня корова. Так діти залишилися з коровою, але без батьків.

Чужа жінка не любила дітей. Вона думала, що та корова буде утримувати і дітей, і її, а з'ясувалося, що корова

небагато давала молока, ледве вистачало собі та дітям. На продаж нічого не лишалося. Діти росли, хотіли більше їсти, їм треба купувати одяг на зиму, а за що його купиш.

– За що я отак мучуся на світі? – все частіше говорила жінка до своїх односельчан. – За свою дурну голову та за своє м'яке серце.

Діти ходили в лахміттях, що дарували їм товариші зі школи. Книжки та зошити купували їм учителі, бо вчилися брати чи не найкраще у всій школі.

Коли проходили два брати селом, коли люди дивилися на їхнє лахміття, на їхні напівбосі брудні ноженята, то не одній матері, не одному батькові стискалося серце від жалю. Не одній добрій душі хотілося забрати дітей до себе. Та як ти їх забереш, коли самим нічого їсти – все повигрібали москалі. Як ти їх візьмеш до себе, коли їхніх батьків учора вивезли до Сибіру, а тебе, може, вивезуть завтра...

А чужа дітям жінка не вгамовувалася:

– Навіщо мені ті діти та їхня корова? Мало в моїй хаті біди без них? Хай забирають і дітей, і їхню корову!

Так стало відомо в сільраді, що в селі є корова, яка належала вивезеній до Сибіру родині, а має належати державі, як і все інше їхнє майно.

Та не так сталося, як хотілося жінці. Корову в неї забрали, а дітей лишили.

Коли я йшов одного ранку на роботу, то бачив, як ту корову вели. Попереду йшов один солдат і вів корову за налігач, другий, з автоматом на грудях, ішов позаду. А діти, погубивши свої шкарбани в снігу, бігли за коровою, чіплялися їй за спину, за шию і поливали своїми дитячими слізьми теплу шкіру тварини. Солдат з автоматом раз у раз підбігав до дітей, відкидав їх у перемерзлий сніг і бив чоботом під боки.

Коли я повертався з роботи, то бачив, як дві маленькі дитячі постаті, низько нахиливши голови, виходили з села шляхом, що веде до міста.

Давно я не працюю в тому селі Олексичі під Стриєм. З того часу, як звідти виїхав, там ніразу не був. А так хочеться побувати в ньому. Так хочеться довідатися про долю двох братів-сиріт, що вчилися найкраще в школі.

Де вони тепер? Чи живі?

Ківерці, 1956

У ПОТЯЗІ

Потяг поволі рухається у напрямку Стрия. Коливання вагонів хитає похилені голови пасажирів. Тут робітники в своїх засмальцьованих робах, тут жінки з порожніми банками з-під молока і з торбами, наповненими міським чорним хлібом.

Десь у кутку вагона дівчата затягнули сумну-сумну пісню.

Проти мене сидить немолодий чоловік з поораним зморшками обличчям і з порепаними долонями. Він каже своєму сусідові:

– Двісті грам жита дали на трудовень. Двісті грам. Це жменя збіжжя. Та якби мені пан, що я в нього робив, дав мені жменю збіжжя за мою денну працю, то я б йому морду набив.

– Слухай, чоловіче, – віззивається до нього сусід, – мовчи. Не говори так голосно. Знаєш, у цієї держави при кожній стіні очі й вуха.

– Та най слухають. Най оглухнуть. Що вони мені зроблять? Заберуть? Пошлють на каторгу? А хіба я не на каторзі зараз? Забрав у тебе землю і погнав потом поливати її задурно – хіба це не каторга? Там, може, хоч пайку хліба дасть

тобі за роботу. А тут цілий день робиш голодний, як чорний віл, а він прийде й запише тобі трудовень. Запише! А що дасть, чорт його знає. Каже, що дасть щось колись, у кінці року. А може й нічого не дати, як йому захочеться.

Це життя, га? Це не каторга? Якої ще каторги мені треба?

Львів, 1948

ВАВТОБУСИ

Після короткого гостювання їдемо додому. Автобус так переповнений, що задихаєшся від людських випарувань. Поруч нас сидять немолоді вже чоловік і жінка. Ці люди дуже відрізняються від усіх інших пасажирів. Вони добре одягнені, їхні обличчя не вкриті зморшками журби. В їхніх очах нема тієї печаті розпачу і безнадійности, яка є в місцевих людей. Вони говорять між собою то українською, то іспанською мовою.

Між нами скоро зав'язується розмова. Виявляється, що наші сусіди зовсім недавно приїхали з Аргентини, повернулися на батьківщину, на якій не були понад тридцять років.

– То як вам тут живеться? – питаю я в “аргентинців”.

– Нас одурили, – говорить жінка. – Нам говорили, що тут центнер пшениці коштує 70 копійок, а тим часом ми тепер за 70 копійок ледве можемо купити дві літрові баночки збіжжя.

– Та нам там говорили ваші агітатори, що тут рай, якого світ не бачив. Нащо нам працювати на буржуїв на чужині? – подумали ми, коли можемо працювати самі на себе на своїй землі. Знялися та й приїхали додому. І попали не в рай, а в самісіньке пекло, – каже “аргентинець”.

Вони говорять так голосно, що чути на весь автобус. Очі всіх присутніх обернені до них, але ніхто не обзивається до “аргентинців”.

– А ви знаєте, – кажу я “аргентинцем”, – що у нас небезпечно говорити про такі речі. У нас за такі розмови судять і засилають до Сибіру.

– Як? За правду? – вигукує сусідка-“аргентинка”. – Та у нас, там в Аргентині, виходь на вулицю і на все горло кричи що хочеш, організовуй збори, клуби, друкуй газети і книжки – доказуй свою правду як хочеш – ніхто тобі нічого. Аби не йшов зі зброєю, не скидав влади.

– Ну то там, а тут інші закони, – кажу я.

– Та як? – не вгамовувалася сусідка. – Та тут же свобода!

– Е, свобода... та не всім, – сказав один старий, що сидів навпроти, сумно усміхнувся й опустив голову.

– Та я тут, – знову заговорила “аргентинка”, – стояла півдня в черзі, щоб купити півкіля масла. А там тобі додому принесуть що хочеш, аби ти тільки купував.

– Купила півкіля масла, – продовжувала обурюватися “аргентинка”, – прийшла додому та й кажу сусідці, щоб ішла купила собі. А вона мені каже: “Міне масло не нужно, нам у абкомавском магазіні дають всьо, что ми хотим”. Що то за перебирання людьми? Я ще ніде не бачила такого, щоб одним було все, а іншим – нічого.

– Та якби там було таке, – втрутився чоловік “аргентинки”, – щоб одним давали все, що вони хочуть, а інші мушили умлівати в чергах по півдня за маслом, то там революція вже була б. Та я там заробляв дев’ятдесят кілограмів білої, як сонце, муки на день, а тут їх не зароблю й за два тижні.

– І за місяць не заробиш, чоловіче, бо нема де купити її, – пошепки пояснив йому пасажир, що сидів поблизу.

– А назад не пускають вас? – спитала жінка, що примостилась на своєму кошику.

– Ні.

– Та й навіщо назад їхати, – кажу я жартуючи. – Краще ніде нема. А не віриш – прочитай газету.

Львів, 1964

– Громадяни! Проходьте до переду, там ще є місце. Середина! Просуньтеся трохи, тут люди висять на сходах! – кричить на весь голос кондукторка, але її ніхто не слухає, бо спереду людей не менше, ніж ззаду.

Дощ торохтить по металевому даху тролейбуса й краплями спадає на пасажирів. Відійти нема куди, і той, на кого падають краплини брудної води, покірно терпить...

З середніх лавок чується голос:

– Гроші беруть добрі, а залатати дах не хочуть.

Це говорить пасажир у робітничій куртці. Він зі злістю витирає зі своєї шиї брудну воду брудною долонею. Поруч нього сидить оброслий салом напівлисий чоловік. На його масному безликому обличчі бігають маленькі оченята й хмуряться білі, як свиняча щетина, брови.

– А ви напішіте аб етом в тралейбусное управление, – рекомендує він своєму сусіді.

– Пиши вже ти, а я вже написав раз на десять років Воркути. Це тобі не Франц-Йосиф і не Пілсудський, що за страйк по тижню криміналу давали. Тут ходи голодний і кричи, що ти щасливий, а скажеш, що ти голодний, тебе поженуть до Сибіру.

– Вот ви дагаварітєсь, што апять пападьоте на Варкуту.

– Та засилайте куди хочете. Тепер вже нам нічого не страшно. Воркута – так Воркута. Голому розбій не страшний. Ви й тут нам Воркуту зробили.

Оброслий салом морщить своє безлике обличчя та оглядається довкола, ніби шукає підтримки серед пасажирів. Але пасажири палять його своїми поглядами, і в їхньому суворому мовчанні він розгадує одноголосний вирок собі. Він схиляє свою круглу голову й відвертається сам від себе.

Саме в цей час зі стелі брудна краплина ляпнула йому на самісіньку лисину, так що безликий аж підскочив на місці, крутнув головою і почав оглядатися, ніби шукаючи винуватця, але побачив довкола себе зловтішні усмішки і сховав свої очі під насуплені брови.

Львів, 1964

У ТРАМВАЇ

– Швидше, швидше там! Ідете, як на параді. За булочками бігаєте швидко, то можна й тут підбігти.

– Что ви хатіте етим сказать? Что у нас прадуктов не хватаєт, да?

– Та йди до курви-матері. В тебе розуму не хватаєт.

– Ви не грубіте. Агітацію развелі в трамвас да еше грубіянством занялісь. Ви прайдьоте са мной.

– Та йди туди, звідки ти вирвався, заволоко. Минувся вже ваш сабаш, як за слово та за колосок давали по десять років каторги.

– Вот теперь я вас не упущу, пайдьомте са мной... Астарожней, гражданка, ви же мне на мазоль наступілі!

– Вибачте.

– Ей, ей, как ви ідьоте? Ви же мне шляпу сбросілі...

– Перепрошую.

– Где же мая шляпа?

– Он там, покотилась під лавку.

– А ви не ухадіте. Ви пайдьоте са мной.

– Поведи туди свого батька лисого.

– Ей, кандуктор! Что же ви закрилі дверь, мне здесь вихадіть нада. Ви слишіте, кандуктор?!

– Що таке? Я не маю часу бавитися з вами тут. Скоро буде друга зупинка.

Львів, 1964

ПРИЄМНА НОВИНА КОРИСНА

1947 рік. Під весняним сонцем на узліссі розташувалося двоє голодних бесарабців. Вони зиму перебули в Галичині, покинувши напризволяще своїх голодних жінок і дітей. Один бесарабець пече на вогні картоплю, яку він вкрав на людському городі, підгледівши, як її садили там. Другий виймає зі своєї торби окраєць хліба, кусень сала і починає їсти, міцно затискаючи свій харч жменями.

– Як ти добуваєш хліб і сало? – питає його товариш. – Мені давно вже не дають нічого і навіть не пускають до хати.

– Е, треба вміти. Мене теж довго не пускали, але я маю голову на плечах.

– Що ж ти придумав?

– Я тобі скажу, тільки ти про це нікому не говори.

– Добре.

– Коли я підхожу до двору і бачу там господаря, я йому кажу: “Чули, газдо, новину?” Він до мене підходить і питає: “Яку новину?” Я йому кажу пошепки: “Сталін помер”. Господар відчиняє хвіртку, веде мене до хати, садовить за стіл і частує горілкою, салом і хлібом, питає, де я чув про це. Я кажу, що чув від одного москаля.

– Але ж це неправда. Сталін ще живий. Тебе можуть за це схопити. Москалі за такі брехні розстрілюють або женуть до Сибіру.

– А хіба від голоду помирати легше, ніж від московської кулі?

Дрогобич, 1948

ЛЮДИ ВИНУВАТІ

– Ото Ромко. Чотири роки відбув у Сибіру, а три йому подарували. Тепер він за конюха в колгоспі, а колись був касиром на станції.

– За віщо ж його так покарали?

– Бо він як був касиром, то багато грошей украв. Може, з тисяч сімдесят. Коли його судили отут у клубі, то суддя запитав:

– Чому ви крали державні гроші? Чим ви можете виправдати свої злочинські вчинки?

А Ромко відповідав:

– Та то люди винні, що я крав державні гроші.

– Люди винні в тому, що ви злочин? – питає суддя.

– Бо вони казали, – Ромко йому, – що скоро буде советам кінець, що скоро москалі повтікають від нас, то я й брав їхні гроші, бо все одно пропадуть, – думав.

Львів, 1964

ОЧІ

Нас везуть до Сибіру. Щохвилини ми чуємо навколо себе добірні матюки і гавкіт собак-вівчарок.

– Шаг вправо, шаг влево – стреляем! – Чуємо ми, коли нас виводять з львівської в'язниці.

– Лажись!!! – Чуємо ми, коли нас виводять з вагонів у Києві.

І ми падаємо в калюжі бруду.

– Шаг вправо, шаг влево – стреляем! – Чуємо ми, коли нас виводять із харківської в'язниці.

– Лажись!!! – Чуємо ми, коли нас виводять з вагонів у Новосибірську.

– Лажись!!! – Чуємо ми в приміщенні старого барака. І ми падаємо в калюжі гною.

А перед нами очі, наповнені звірячою лютьтю й диявольським завзяттям. Очі ці скрізь однаково палять нас своєю пекучою ненавистю: у Львові та Києві, у Харкові й Новосибірську. Вони цвіркають на нас гадючою злістю з-під чорних козирків блакитно-червоних картузів і з-під сірої шерсті собачих голів.

І раптом ми бачимо перед собою людські очі. Нам не віриться. З-під чорного козирка блакитно-червоного картуза, з-під червоної, як свіжа рана, зірки дивляться на нас очі. Очі. Людські очі. Це нас у Новосибірську везуть “чорним вороном” на вокзал, до нового етапу.

Крізь ґрати дверей дивляться на нас очі. І на цих очах, людських очах, виступають сльози. Так. Сльози на очах під козирком блакитно-червоного картуза.

— Хіба вам нас жаль? — питає Марійка.

Очі ще довго мовчки дивляться на нас, а потім кажуть голосом, в якому чується акцент узбецької мови:

— Так, жаль, бо все це я бачив на своєму народові.

Львів, 1963

СПОГАД

Де я бачила ці зеленкуваті очі, і ніс цей плескатий, і ці рідкі зуби?

Ось він стоїть біля мене в тролейбусі і тримається за ту саму бар'єрку, що й я, часом дивиться мені в очі. А я не можу пригадати, де я бачила цю людину. Спогади снуються в моїй голові. Я ніколи не розмовляла з цією людиною, бо не знаю її голосу, але знаю, що десь близько з нею зустрічалася. Надто незвичайне обличчя, щоб можна було його забути, раз побачивши.

Мимоволі пригадуються Львівська тюрма, Київська, Харківська, Новосибірська, Іркутська...

Чому мені це обличчя нагадує тюрми? У його очах, його зубах є щось таке, що викликає ці спогади. Так. Це обличчя зв'язане з моїм перебуванням у тюрмі. У тюрмі. Але в якій? Ага, ага... у Харківській.

І вже я не бачу ні зеленкуватих очей, ні плескатоного носа, ні рідких зубів. Переді мною харківська похмура осінь 1949 року. Нас виводять з товарних вагонів і набивають нами "чорні ворони". Чоловіків – окремо, жінок – окремо. Ось подвір'я харківської тюрми. Тут розміщують жінок під однією стіною, чоловіків – під іншою.

Між нами є старенька сива полтавчанка з донькою. Стара виглядає сина з групою чоловіків. Хлопця виводять з машини двоє його товаришів. І він іде, поволі переступаючи ногами, з похиленою на груди головою.

– Сину, що з тобою?! Де твій піджак?! – вигукує полтавчанка, але син не відповідає їй нічого.

– Йому в машині зробилось недобре, а піджак стягли з нього злодії, – відповідають за нього хлопці.

Ось брудний коридор харківської тюрми. Нас розміщують на цементній підлозі коридору, бо в камери жодної душі втиснути вже не вдається. Скляні двері відокремлюють нас від другого коридора, де в одній з камер сидить син полтавчанки. І коли чоловіків виводять до виходу, мати кидається до дверей, щоб побачити сина. Вона говорить до нього крізь скляні двері, а він не відповідає, лише дивиться на неї порожніми очима.

– Ой лишенько, ой горе! Пропала дитина! – чуємо ми від старої, що в розпачі б'є головою об стіну. Донька втішає матір, та й на її обличчі легко можна прочитати розпач.

Ось той страшний ранок на коридорі цієї тюрми. Син полтавчанки стрімголов вискочив з камери. Він зовсім голий, він шалено забігав коридором, роблячи видовжені овали.

Жінки стали коло дверей, щоб мати не могла бачити сина.

– Що там? Що там? – питає вона і хоче пробитися до дверей.

– Там хтось голий бігає на коридорі, – відповідають їй.

– Ой Боже ж мій, Боже, то ж мій син!

– Та то не ваш син, – хтось втішає її.

Вартовий кидається до сигналу, і за хвилину на коридор забігає четверо червонопогонників. Вони обережно стають по кутках коридору, ніби не хочуть заважати синові полтавчанки бігати далі.

Ага, ага... Тепер вже я пригадала. Той, що стоїть коло мене в тролейбусі й дивиться на мене своїми зеленкуватими очима, був один з двох, що стояли біля наших дверей. Це він вичекав момент, коли хлопець пробігав мимо нього, і вдарив з усієї сили нещасного у живіт ногою. Хлопець конвульсивно підскаочив і механічно переламався в попереку. Тепер його фігура нагадувала зламану очеретину. Він не закричав і намагався далі рухатися, але червонопогонник ударом в голову звалив його додолу. Всі четверо вхопили нерухоме тіло й швидко винесли геть.

Щастя, що бідна мати не бачила всього цього, вона ще перед цим знепритомніла.

Так, так. Це ті очі, той ніс і ті зуби.

Саме в цей момент його рука доторкнулася до моєї руки, і мені здалося, що та рука обмазала мою руку якоюсь отрутою.

Треба відійти від нього, бо якщо буду довше дивитися в ці очі, я видряпаю їх або схоплю його за горлянку. Ні. Вийду на першій зупинці та пересяду в інший тролейбус.

Я виходжу з тролейбуса, та зеленкуваті очі, плескатиї ніс, рідкі зуби не покидають мене. Вони стоять у мене перед очима.

Більше не побачила мати сина, а сестра – брата. Ніхто не відповів матері, що сталося з її дитиною.

Пече мене рука від дотику катюги.

Ох, як тяжко жити на землі, де кати та їхні жертви їздять одним тролейбусом!

Львів, 1964

ВОСЬМЕРО ОЧЕЙ

Він шліфує могильні плити, як і всі інші каменярі без фаху. Його обличчя коло рота вкрите густими дрібними зморшками, очі глибоко сховані під навислими бровами. В майстерні всі його знають. Всі знають, що він рідко буває тверезий і працює дуже погано, проте ніхто на це не звертає уваги, бо всім відомо, що його прийнято на роботу за спрямуванням кагебе. Коли до нього хтось підходить, то він раптово здригається, як пійманий за своїм чином злодій, і ховає руки за спину. Час від часу він вибігає з майстерні й за кілька хвилин приходить хитаючись, з низько похиленою головою. Тоді він починає шепотіти сам до себе, згадуючи восьмеро очей, серед яких було четверо дитячих. Усім відомо, що це за восьмеро очей, і ніхто не слухає п'яного, бо знають, що він повторить те, про що вже всі чули від нього багато разів.

А ось зараз він сидить на могильній плиті й розмовляє з новоприйнятим каменярем, який ще не чув про восьмеро очей.

– Де ти працював перед цим? – питає він у молодого робітника.

– У міліції.

– Брешеш. Це ти знаєш, що я чекіст, і тому говориш так.

– Я не знаю, що ви чекіст.

– Був колись чекіст, а тепер ось могильник.

– Ви десь хильнули вже трохи?

– Хильнув. А що?

– Та нічого.

– Я не можу не пити. Розумієш? Не можу. Мене мучає восьмеро очей. Восьмеро, й серед них, четверо дитячих. Отак сиджу, шліфую камінь, а вони з-під каменя повискакують і посідають мені на руки. Свіжі такі, в крові, такі самі, як я їх повирізував у той весняний ранок. Вони повзають мені по руках і обмазують мої руки кров'ю.

Чекіст схилив голову і помовчав.

– Це було на світанку в гуцульському селі. За два дні перед тим нас викликав начальник опергрупи. Як зараз бачу все перед собою. За столом сидів начальник, а коло нього майор. Не наш, з центру приїхав.

– Нам поступило розпорядження виконати завдання особливого призначення, – почав начальник. – Нам треба провести одну операцію під найбільшим секретом. Крім вас шістьох і нас двох, ніхто не має знати про це.

– Нам треба, – втрутився майор, – скомпрометувати бандерівців перед населенням. Нам треба виставити перед усім світом бандерівців як бандитів. Щоб це зробити, нам потрібні факти їхніх злочинних дій. Таких фактів нема. Правда, вони вбивають наших агентів, але цього мало, все ж таки це наші агенти. Треба показати, що бандерівці вбивають зовсім невинних людей, навіть дітей.

– Як же ж їх на це спровокувати? – не втримався наш старшина.

– Ви слухайте, – стримав його начальник.

– Провокувати ми їх не будемо, – пояснював майор. – Вони на це не підуть, вже були спроби – не піддаються. Ви будете “бандерівці”. Вас шестеро під командою вашого лейтенанта, – він вказав на мого земляка, виконаєте це завдання і дасте нам факти злочинних дій бандерівців.

– Нас там відразу пізнають. Ми по-їхньому говорити не вміємо, – сказав старшина.

– Хай пізнають. Не довго пізнаватимуть. Хто почує ваші голоси, тому рота заціпити. Мертві нічого не виказують.

– Зрозуміло, – відповів лейтенант.

– Бачити вас можуть, і що більше вас побачать, то краще – ви будете з тризубами на шапках. А чути вас живі не мають. Ви зайдете в хату так, щоб ваші голоси у селі ніхто не чув, і вийдете з хати без розмов. У хаті можете говорити що хочете, лише дивіться, щоб не залишилось жодного хоч напівживого свідка після вас. Зрозуміло?

– Зрозуміло, – відповіли ми.

– Це одна група буде робити. На це вистачить трьох чоловік.

А друга група, три чоловіки, як тільки перша вийде з хати, підніме за селом стрілянину. Нібито переслідує бандерівців. І тут ми підкинемо ще групу солдат наших, які самі будуть думати, що в селі побували справжні бандерівці. А тоді – перед людьми мітинг, кореспонденти з газет, фотограф.

– А чи у вас нема живих бандерівців зараз? – звернувся майор до начальника.

– Живих нема. Є вбиті.

– Давно вбиті?

– Позавчора.

– Не годяться. Треба було б парочку підкинути під село. Мовляв, лишилися після бою.

– Є в нас двоє таких, що прийшли здаватися. Ми їх затримали, в камері сидять.

– Ви їх допитували?

– Допитували.

– Вони комусь зі своїх знайомих говорили, що йдуть здаватися?

– Не говорили нікому.

– Давайте їх.

Чекіст озирнувся навсібіч і витяг з кишені пляшечку з одеколоном. Тремтячими руками вицідив одеколон у склянку й одним духом випив.

– Оце коли хоч кому-небудь розповідаю про це, то тоді очі до мене не лізуть, і руки робляться чисті, не в крові. Він почав терти руку об руку так, ніби мив їх водою.

– Ну, ну, й що було далі? – цікавиться новий каменярь.

– Далі було страшне. Я попав у групу лейтенанта. Нам випадало йти до хати. На третій день вранці, удосвіта, ми поскидали з себе пагони, повбирались у шапки з тризубами, автомати на плечі – і на машину. Друга група взяла з собою двох бандерівців, тих, що прийшли здаватися, і виїхала поперед нас.

У хаті, до якої ми підійшли, світилося. Двері були незамкнені. Ми зайшли. Господиня поралася біля печі, а господар узувався в постолі. В колисці гойдалася дитина, на причіпку з-під кожуха виглядав хлопчина.

Вони не злякалися нас. Тільки коли лейтенант сказав: “Что, своїх узналі?”, – господар і господиня із здивуванням втупилися очима в нас.

– Бий бабу! – гукнув до сержанта лейтенант, – а я мужика перестрочу.

І хата наповнилася гулом пострілів і людським криком.

– А ти чого стоїш?! – крикнув на мене лейтенант. – Бий пацанів!

Поки я стріляв у колиску з дитиною, хлопець забився в кут між ліжком і шафою.

– А-а-а! – різав нам вуха його несамовитий крик.

– Заткни глотку пацанові! – наказав мені лейтенант, і я пустив автоматну чергу в куток між шафою і ліжком. Зразу стало тихо, як у могилі.

– Повирізуй усім очі, – наказав мені лейтенант і додав: – А ми тим часом перетрусимо лахи, відберем що треба.

– Та нащо вирізувати очі? Експертизи ж ніякої не буде, – огинався я.

– Вирізуй! Така інструкція. Може, якомусь дурневі ще прийде в голову фотографувати. Виріжеш – склади в газету й забери з собою.

Я витяг з-за халяви фінку і почав вирізати очі.

– Ех... – Чекіст витяг із кишені ту саму пляшечку й, закинувши назад голову, почав висмоктувати з неї алкоголь.

– Ех... не можу... мало... Піду куплю ще один флакон.

– Та розповідайте далі. Потім я вам чвертку горілки принесу, – сказав новий каменярь.

– Та що далі? Далі ті троє недалеко від села під лісом постріляли привезених ними бандерівців, а ми їм у кишені позапихали те барахло, що взяли в хаті. Ми з себе тризуби познімали, їм попришпилювали до шапок, а самі погони одягли, шапки зі звіздами.

Потім був мітинг. Дідок один виступив, кричав, що бандерівці їх дурять, що вони не за Україну воюють, а свої шкури рятують, над людьми розбої чинять.

А очі, загорнуті в газету, я носив у кишені до самого вечора, ніде було викинути, аж як посутеніло, вкинув у річку...

– Ех... треба випити ще... Чую, що ці очі мене зі світу зведуть. Я не можу діткнутися руками до своїх дітей, бо тоді очі перелазять на них. Вони вночі кидаються мені на груди.

– І чого вони до мене так липнуть? Ну якби я перед тим нікого не вбивав, а то ж я у війну дезертирів і самострільщиків пачками стріляв, тепер ось тут цих бандерівців перебив без ліку – і нічого мені не було, а ось тепер ці очі мені не дають жити.

– Може, тому, що ті очі були дитячі, невинні...

– Може... Ну піди принеси горілки...

– Та що ти його слухаєш з його очима? – чує голос ззаду себе молодий каменяр. І коли обернувся, бачить перед собою бригадира.

– Ти його не переслухаєш і за три дні. Він тобі наговорить, аби ти вуха наставляв. Очі його мучають! Хтось йому винуватий!

Хай би не йшов на легкий хліб у чека. Оце, тепер тобі той легкий хліб боком вилазить. Бери щітку і шліфуй. А ти, хлопче, на своє місце.

Львів, 1955

ЗУСТРІЧ З ДРУГОМ

Я зустрівся зі своїм давнім товаришем. Ми з ним не бачилися понад шістнадцять років. Колись 1948 року ми навчалися в одному інституті, на одному факультеті й на одному курсі. Жили разом у одній кімнаті гуртожитку. Згодом нам усім, його однокурсникам, стало відомо, що на селі, звідки він походив, його заарештувало емгебе. Згодом пронеслася чутка, що його засуджено на 25 років. Тепер його звільнили через те, що на час суду він був неповнолітній.

Ось тепер він переді мною. Він набагато змінився. Зі стрункого високого юнака (йому тоді було сімнадцять років) зробився трохи згорблений у плечах солідний чоловік.

Я зустрів його, як брата. Пообідавши, ми пішли з ним до звіринця. Саме тоді привезли з Москви до Львова цей гуртожиток тварин. Ми оглядали там чорних і сірих вовків, африканських левів, уссурійських і бенгальських тигрів, білих і бурих ведмедів.

Я не знаю, яке враження справили на мого друга звірі, а мені було їх жаль. У лютих очах тигрів і левів я читав глибокий сум за волею.

А після вечері я слухав оповідання мого товариша. Він мало мені розповів про себе. Щоб почути від нього більше, треба було не один вечір посидіти з ним.

Я з нетерпінням чекаю нової зустрічі з моїм другом, та чомусь він довго не приїздить. (Він проживає не у Львові). Але й те, що він розповів мені при нашій першій зустрічі, не дає мені спокою тепер. Ось його оповідання.

Оповідання перше

Коли я зайшов за викликом у райвідділ емгебе, то побачив перед собою начальника цього відділу, а біля нього двох емгебістів у сорочках із закачаними рукавами. Один із них запитав начальника:

– Ето он?

– Он, – була відповідь.

Мене відразу ці двоє збили з ніг і, вхопивши за волосся, потягли вздовж коридору. В порожній кімнаті, куди вони мене затягли, почали бити по руках. Один бив дулом від карабіна, другий державом від лопати. Коли мої руки від болю безсило повисли, я зрозумів, навіщо вони б'ють по руках: щоб я не міг захищатися від їхніх ударів. Після цього били вже де попало, найбільше по голові. Може, від того я стратив пам'ять тепер, – сказав мій друг, ніби виправдовуючись переді мною. – Волосся на голові вирвали все.

А на другий день мене повели на допит, поставили під стінку і наказали стояти струнко. Моє побите тіло не витримувало такої напруги, і голова сама хилилася. За кожний нахил голови – удар у підборіддя з таким розрахунком, щоб голова моя билася об стінку. Так було довго. Тоді запропонували підписати протокола. Я відмовився його підписувати. Каткування посилилося.

Моє тіло вже не відчувало болю при ударах, воно все набрякло. Очі заплалили так, що я перед собою нічого не

бачив, і коли мені треба було подивитися на щось, то я пальцями розтягав на очах повіки. Голова моя стала такою, ніби в неї було налито якоїсь рідини; коли я брався за неї руками, то не відчував власного дотику, палець вгрузав, як у подушку.

У райвідділ приїхав обласний прокурор, і мене повели до нього. Крізь щілини набряклих повік мої очі розгледіли людину, що сиділа за столом. Біля нього стояв начальник райвідділу.

– Что это с вами, маладой челавек? Где ваши волосы? – голосом, сповненим співчуттям, запитав мене прокурор.

У рисах обличчя цієї людини мені показалося щось симпатичне і весь він справляв враження інтелігентної людини. Я, довірившись йому, відповів:

– Мене били.

– Білі? Кто?

– А ось він, – сказав я, вказуючи на начальника, – та його підручні.

Прокурор устав, повернувся до начальника райвідділу й, набравшись вигляду обуреної людини, строго заговорив:

– Как ви смеете ізбивать заключонних?! Ви знаете, что за это наши законы карают тюрмой?! Ви злоупотребляете доверієм партії і правітельства! Ви компроментіруете наши великодушние органи чека!

Начальник стояв перед ним, витягнувшись струнко. А коли прокурор закінчив, голосно відрапортував:

– Таваріщ палковнік! Він бреше. То його ворони обскубали.

Прокурор вийшов з-за столу і, повільно ступаючи, підійшов до мене. Він взяв мене рукою за підборіддя.

– Так что ж ти брешеш? Кто тебя біл?

– Я правду кажу.

Прокурор розмахнувся й ударом в обличчя звалив мене з ніг.

– Кто тебе біл?! – не даючи підвестися, бив мене ногами прокурор.

– Кто?!

– Мене ворони обскубли, – ледве вимовив я.

– То-то, – задоволено промовив прокурор, витер руки хусткою і, посміхаючись до начальника, відійшов від мене.

Оповідання друге

Мене замотали у плащ-накидку та обв'язали шнурами так, що я міг тільки дихати й дещо бачити, винесли на подвір'я і вкинули в сани. По боках сіло четверо емгебістів. Мене везуть до Львова – сказали мені.

– Там уже в усьому признаєшся, – додав на прощання начальник.

Дорога вела через ліс. Та лісом їхали не довго. Зненацька лісову тишу порушили автоматні постріли. Мої конвоїри падали, хапаючись за животи і за груди. На дорозі з'явилися повстанці з тризубами на шапках. Вони спинили коні і пострілами добивали стогнучих емгебістів. Хлопці підбігли до саней і розв'язали мене. Я опинився серед своїх у просторій криївці. Мене частували спиртом і солониною. Підживившись, я розповідав про страхіття, які пережив, а повстанці мовчки слухали.

– Нікого не видав? – спитав мене один.

– Ні.

– Молодець.

Серед повстанців нікого, із знайомих мені не було, та вони знали добре тих провідників, яких я знав.

– Що будеш робити тепер? – запитав мене старший. – Може, поїдеш на схід, де тебе ніхто не знає? Ми дамо тобі документи.

– Ні, я буду з вами, – відповів я.

Мені дали автомат.

Наступного дня підійшов до мене провідник.

– Я хочу подати хлопців до нагороди за твоє визволення,
– сказав він мені. – Підпиши ось цього протокола.

Я підписав. А незабаром до криївки вскочив повстанець і голосно викрикнув:

– Нас винюхали пси! Треба тікати.

– Відступати організовано! – скомандував провідник.

Ми відступаємо лісовими хащами, але на нас безперервно напосідають. На моїх очах падають мої визволителі, стогнучи й хапаючись за животи й за голови.

– Розпорозуйтесь! – командує провідник, і ми почали розбігатися в різні боки.

Я вибрав собі місце під крислатою ялиною, звідки добре було видно атакуючих емгебістів. Ліг під дерево та прицілився у своїх мучителів.

Але автомат не вистрілив. Як я не сіпав його, він уперто не хотів стріляти. Раптом я відчув на своїй спині чужі коліна, а на своїх руках чужі руки.

– Таваріщ камбат! Живова паймал! – вигукнуло над мою головою.

І я знову опинився в районному відділі емгебе.

Оповідання третє

Мене таки привезли до Львова. Обласна тюрма на вулиці Сталіна. В темному вузькому коридорі розчинились двері, і я побачив перед собою двох емгебістів з закачаними рукавами і з ножами в руках. Під стіною стояла широка лава, збита з товстих нетесаних дощок.

– Роздягайся, – кривлячись, вимовив один. Я почав роздягатися.

– Роздягайся догола.

Коли я поскидав з себе все, емгебісти підступили до мого одягу і почали ножами обтинати гудзики.

Мене повели на верхній поверх. Розчинилися двері, і я став на порозі. Я не знав: чи мені йти вперед, чи повернутися назад. Переді мною вся підлога була встелена виснаженими голими людськими тілами. Вони не ворушилися, і я був певний, що переді мною лежать мерці.

Я вже хотів податися назад, та залізні двері вдарили мене в спину, і я впав на голі тіла.

“Мерці” ожили, заговорили. Вони голі, бо в цій температурі й задусі інакше людина не витримає.

Мене оточили. Я почав розповідати їм про себе.

– Між іншим, мене відбили були партизани, – сказав я.

– Ха-ха-ха-ха! – зареготали голі тіла. – Партизани! Тут половина таких, що їх відбивали “партизани”.

У моїй голові переплуталися вовки із звіринця та емгебісти з закачаними рукавами, уссурійські тигри і прокурор.

Але ні – майнуло в свідомості. Цих потвор до звірів рівняти гріх. Звір може роздерти, з’їсти, та не може розтоптати душі людини, вбиваючи її.

Львів, 1964

НА ВІДКРИТТІ ПАМ’ЯТНИКА ІВАНУ ФРАНКОВІ У ЛЬВОВІ

Сонце світить по-літньому, хоч уже давно осінь. 31 жовтня.

О третій годині – відкриття пам’ятника Івану Франкові. Я приїжджаю на цілу годину раніше, щоб зайняти місце.

Майдан від університету до парку Івана Франка і вся та частина парку, на якій споруджено монумент, оточено густим ланцюгом міліції. Увесь простір з лівого боку від пам’ятника заповнюють солдати кагебе.

– Женуть солдатів, бо бояться виступу студентів, – чую я розмови серед людей.

Міліція пропускає за запрошеннями. Я запрошення не маю, а звідси, де я стою за деревами і за людьми, мало що видно. Видно трохи біле полотно, що вкриває монумент, а червону трибуну, виставлену для виступів, майже не видно.

– Приїхав з Києва син Франка, Тарас, а чи дадуть йому слово?

– Хтозна? Може, й дадуть, – чую я у натовпі. Перед третьою годиною люди згуртовуються і прориваються крізь ланцюги міліціонерів. Я приєднуюся до гурту. І ось я на майдані. Звідси ліпше видно, проте близько до пам'ятника підійти нема як – дуже багато людей. Тут я чую рясніше російську мову, ніж українську. Це ті, що поприходили за спеціальними запрошеннями, – догадуюсь я.

Відкриття відбувалось не довго. Виступив секретар львівського обкому партії – і зняли полотно. Я побачив повне смутку й туги обличчя поета, висічене з рожевого запорізького граніту.

*...Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздоріжжю...
...Твоїм будучим душу я тривожу...*

– заговорило схилене над нами чоло.

Слово взяв секретар ЦК партії Скаба, голова якогось колгоспу розповів, як вони вирощують свиней, кілька слів сказав Олесь Гончар...

За годину мітинг було закінчено. Але люди не розходяться, стоять.

– Не дали слова синові Франка, – чую я між людьми.

Я все вдивляюся у образ, висічений з граніту, і мені здається, що той образ все дужче й дужче зажурюється над долею своїх нащадків, над нашою долею.

*Тарасе, батьку наш, замучений пророче,
Чи скоро буде день по сій страшенній ночі?*

– ніби чую від поета.

Я дивлюся на велику гранітну постать, і мені стає так приємно, ніби то поставлено монумент всім борцям за волю України. Дивлячись на Франка, я забуваю і ланцюги міліціонерів, і сірі обличчя солдатів, що зайняли мало не півмайдана, забуваю скрипучі голоси урядовців з їхніми офіційними промовами. Мені приємно.

Та раптом я чую позад себе голос:

– Ну што ані поставілі такую грамадіну какому-то мало-ізнестому челавеку... Можно же било поставіть здесь памятник какому-нібудь ревалюціонеру...

Я обертаюсь, і бачу перед собою дві чоловічі присадкуваті постаті. Жінка, що стоїть поблизу мене, повертається до них.

– А Франко хто був? Не ревалюціонер?

Присадкуваті постаті кидають на неї здивовані погляди.

– Ви хотіли б, щоб Пушкіну тут поставили пам'ятник?

– Іш, какая бандеровка, – вимовляє присадкувата постать.

– Ви нас цим словом не образите! Знайте: для нас це слово – честь! Бандера не йшов завойовувати вашу Москву, а ви прийшли його завойовувати!

– Нада пазвать міліціанера. Пусть дадут ей десяток лет тюрми за язык.

– Не дуже лякайте нас своїми тюрмами! Знаємо вже всі ваші тюрми і ваші сибіри. Показали добре! Ви і без тюрми нам тюрму зробили! На вашій волі не легше, як за ґратами. Не то в тюрму – вбити мене можете. Легше вмерти, як жити під вашим пануванням!

– Ходімте, пані, – підступила до жінки, напевно, її знайома.

– Є з ким говорити. Хай знімають Франка і ставлять своїх пушкінів – на те вони завойовники.

“Є над чим журитися тобі, Поете” – промовив я в душі до гранітного образу Каменяра і пішов за жінками, бо біля присадкуватих постатей вже не міг довше стояти.

Розвіявся мій попередній приемний настрій. Душу огорнули сум і гнів. І я, пригнічений почутим, поплентався додому.

Львів, 1964

СУДИТИ НЕ МОЖНА

Дмитро лежить на дні темної смердючої ями й судорожно притискає папку до грудей. Останні події стрілами пролітають у його ще живому мозку.

Дмитро Гордієнко любив писати вірші та оповідання. Мало сказати: любив. Він не міг не писати їх. Це було насущною потребою його життя. Все бачене ним довкола, все, що вражало його чутливу душу й ніжне серце, він виливав на папір. І, позаяк він на своєму віку зустрічав лихого більше, ніж доброго, гіркого більше, ніж солодкого, кривди більше, ніж правди, сваволі більше, ніж волі, його поезії були сумні, а оповідання були сповнені муками людських страждань. У його творах був протест проти знущань над людьми, в них було смертельне обвинувачення тим, хто владу людини над людьми порівняв до влади людини над худобою. Він фіксував факти. Факти сваволі. Вчинки, яким жодного прощення не могло бути.

Свої оповідання та вірші Гордієнко нікому не читав. Він бачив, як за якісь наївні анекдоти, за необережно висказане слово гнали людей до Сибіру, на далеку північ, звідки вони не повертались, і тому не показував свої твори навіть добре знайомим йому людям.

Правда, деякі свої оповідання та вірші він читав своїм товаришам, навчаючись у школі. Але ті твори були далекі

від сучасних подій. Тоді усі дивувалися його хистові, а вчителі пророкували йому письменницьку славу.

А ось ці оповідання Дмитро ховав далеко і писав їх потай ночами, бо знав, як широко і густо розставив свою сітку сексотів НКВД. І лише зрідка деякі з них він зачитував своїй старенькій тітці, бо вірив їй, як самому собі. Тітка, слухаючи оповідання, плакала і казала, що вона не знає такого письменника, щоб міг так писати, як її небіж.

Гордієнко жив сам у маленькій кімнатці на околиці міста. Крім тітки, рідні він не мав. Його батько помер з голоду 1933 року, а матір забрали за колоски. Вона хотіла настригти колосків ще нестиглої пшениці з колгоспного поля, щоб зварити кашу й нагодувати свою опухлу від голоду дитину. Мати не повернулася з в'язниці, і Дмитра виховувала тітка, та сама, яка зараз мешкає в тому ж місті, де й він.

Дмитро не одружувався, бо не зустрічав такої людини, якій можна було б довіритися. Життя з людиною чужих йому поглядів він не уявляв. Гордієнко весь час був обтяжений однією думкою: як бодай хоч частину своєї творчості передати за кордони цієї тиранії? Хай прочитають люди, хай знають там, на вільній землі, у якій нарузі перебуває людство в двадцятому столітті на одній шостій земної кулі.

Коли він виходив на прогулянку за місто в поле і бачив там довгоногих лелек, йому приходила до голови думка: чи не можливо переслати свої твори лелеками в час їх відлету у вирій? Переписати дрібним шрифтом на тонкому папері оповідання, піймати лелеку, обов'язати йому ноги списаними папірцями і пустити. Він так полетить у теплі краї. Там хтось помітить, піймає лелеку, прочитає твори й опублікує. Але тут же ця думка спростовувалася: а що, як ніхто не помітить там цього лелеку, і він на весну принесе його твори назад, і попадуть вони в руки НКВД? А, може, тут зауважать раніше, ніж там?

Коли він бував у Москві й проходив мимо англійського посольства, йому прийшла до голови думка: привезти сюди свої твори, зайти і передати працівникам посольства, а вони вже перешлють, де треба. Але... біля посольства ходить міліціонер. Це один на виду, у формі. А скільки тут їх товчеться замаскованих, потайних, готових на перший посвист схопити людину і роздерти на шматки?

Коли він бував у Одесі й бачив там кораблі різних країн, моряків з тих кораблів на вулицях міста, йому хотілось передати свої твори через якогось моряка. Але як? На корабель його не пропустять потайні енкаведисти. А за тими моряками, що ходять по вулицях, хіба вони не слідкують?

Може, Дмитро, попри небезпеку, пішов би на один із цих варіантів, якби не трапилося йому одна нагода, яку згодом він назвав посланням долі. Одного разу він зайшов провідати тітку свою. Тітка була в піднесеному настрої і, хвилюючись, розповіла йому, що той її єдиний син, який у революцію разом із батьком невідомо де дівся, залишився живий. Він проживає в Канаді, прислав їй листа і пише в тому листі, що буде клопотати через посольство, щоб забрати матір до себе. Тітка показала Дмитрові листа з багатьма марками і канадськими штампами.

– І ви поїдете до Канади? – запитав він тітку.

– А чому б я мала не їхати? Що мене може утримувати?

– А чи вони вас випустять?

– Я думаю, що мене вони випустять. Навіщо їм стара німецька жінка?

– Але ж, мені здається, що вони не випускають за свою залізну завісу нікого, хто міг би розповісти про їхні бузувірські дії. Вони знають, що ви можете розповісти.

– Якщо вони мене по дорозі вб'ють, то це буде не гірше за моє теперішнє животіння. Я смерті не боюся. А, може, не вб'ють.

Якщо син мене викличе, я поїду без найменшого вагання.

Кілька місяців Дмитро ходив обтяжений думкою: посилати чи не посилати з тіткою свої твори? Якщо її навіть випустять, то на кордоні будуть ретельно трусити. Але мало надії й на те, що її довезуть до кордону. Її умертвлять по дорозі. Вони це вміють.

А може, не умертвлять? А, може, й не дуже труситимуть на кордоні? Можна рукопис добре запакувати в подушку так, що вони не дошукаються його.

І коли тітка сповістила Дмитрові, що вона одержала дозвіл на виїзд, він попросив її взяти з собою його твори. Вона не відмовила. Аркуші тонкого паперу ретельно запакували в подушку. Подушку не заберуть у старої жінки. Пройшло три місяці з часу від'їзду тітки. Дмитро вже марив своєю книжкою, що в темній журливій обкладинці розлітається між людьми за океаном.

Водночас його мучила й тривожила думка: не було від тітки листа. Умовилися, що вона напише йому і в разі вдалого провезення рукопису в листі повідомить: "Син радий твоєму подарункові". Такого листа не було, і це непокоїло Дмитра.

Одного вечора до дверей його помешкання зайшов незнайомець – біловолосий чоловік середнього віку в потертому вбранні й привітався.

– Ви мене не знаєте, – лагідно заговорив він, – але це хай вас не турбує. – Мені треба з вами поговорити про одну важливу справу.

У мові білоголового виразно чувся московський акцент. Щось сіпнулося коло серця. Дмитро майже догадався, який це гість, але відповів спокійно:

– Будь ласка.

Гість не сідав.

– Знаєте, сьогодні теплий вечір. Давайте трохи перейдемося з вами. Надворі краще. В приміщенні, кажуть, і стіни мають вуха.

“Може, якась вістка від тітки”, – подумав Дмитро.

– Давайте перейдемося, – погодився він.

Гість явно крутив, заводячи розмови на різні теми, але вів Дмитра уперто в одному напрямі. А коли порівнялися з будинком управління НКВД, білоголовий витяг із кишені посвідчення чекіста, показав Дмитрові.

– Я вас прошу ненадовго зайти до управління. Там ми остаточно вирішимо нашу справу.

Чекіст довгими коридорами вів Дмитра до порожньої кімнати, запропонував сісти на крісло, дав йому читати свіжі газети, сказав, що незабаром повернеться, і вийшов.

Біловолосий повернувся у чекістській уніформі з папкою в руці. Він сів за стіл і розгорнув папку. Дмитро пізнав свої оповідання і зблід.

– Розумієте, до нас випадково потрапили ваші твори. Ваша тітка по дорозі вмерла, і ми мимоволі змушені були переглянути її речі. Ви не лякайтеся. Ми вас судити не збираємося. Ми судимо за антирадянську агітацію. За особисті переконання, як вам відомо, наша конституція не передбачає суду. У нас свобода мислі. Отже, мислити ви можете, як хочете, аби ви ці свої мислі не розповсюджували серед населення. Ви свої твори не розповсюджували серед радянських громадян, а, відповідно, факту агітації не було, і судити ми вас не маємо права. Ми вам повертаємо ваші твори. Вони написані добре, але зміст їх, звичайно, нам не подобається...

Ми сподіваємося, що коли ви зважите досягнення нашого соціалістичного будівництва, то викинете зі своєї голови всі ці дурниці й напишете твори, співзвучні нашій епосі. Візьміть ваші твори. Можете взяти їх з папкою.

Дмитро взяв папку і з недовір'ям глянув на чекіста.

– То мені можна йти додому?

– Можна. Ми вас не заарештували.

Дмитро встав і направився до дверей.

– Ага. Я забув: вас там не пропустять. Я вас виведу. Біловолосий пішов з Дмитром. Він його вів то світлими, то темними коридорами, і Дмитрові ставало зрозуміло, що вони йдуть не так, як йшли сюди.

В одному з коридорів біловолосий відчинив двері й сказав:

– Тут вийдемо.

Перед Дмитром була невелика кімната, яскраво освітлена електричною лампою. На стінах у багатьох місцях пооблуплювалася штукатурка. Підлога подекуди була зірвана, а на самій середині через провалля в напрямі протилежних дверей лежала широка дошка.

– У нас тут ремонт, – сказав біловолосий, – але ми його перескочимо. Прошу, – показав він на дошку, – ви, здається, спортсмен.

Дмитро ступив на дошку. Йому кинулося в очі, що провалля під дошкою надто глибоке. Він хотів озирнутися, але не встиг. У щілину стіни над його головою просунулося дуло пістолета. Дмитро не почув пострілу, лише судорожно притиснув папку до грудей, захитався і полетів у провалля.

І ось тепер він лежить на дні темної ями. Його мозок ще трохи працює. Пролітають стрілами останні події в його житті. Він відчуває під собою щось м'яке і трохи тепле, напружує зір і пізнає навколо себе людські ноги і голови. Він бачить над собою вгорі постать біловолосого і поруч з ним у такому ж широкому синьому галіфе ще одну постать з квадратним обличчям. До Дмитра доноситься голос квадратного обличчя:

– Спіткнувся, бідака... ге-ге-ге... Здається, не промагнувся. Цілив у самий мозочок.

– Захотілося дурневі похитнути радянську владу. Ге-ге-ге... – сміється біловолосий.

Постаті зникають, і Дмитро бачить і чує, як на нього пливе щось біле і гидке, воно палить йому ноги і руки. Нестерпний біль точить голову, хочеться крикнути. Але свідомість ще працює: “До кого кричати? Кого гукати на порятунок?”

І він дужче притискає папку до грудей і зціплює зуби.

Львів, 1949

ЛЮДСЬКА РУКА

Рука.

Людська рука.

Ми кажемо “людська рука”, щоб відрізнити її від звірячої лапи. Людська рука багато чого може. Вона може перетворити мертвий камінь у вічноживе мистецтво, вона може вічно живе мистецтво перетворити в мертвий камінь.

Ось переді мною вона – людська рука. Вона, порита глибокими зморшками, вкрита мозолями, з викривленими працею пальцями, простягається до мене по дрібну милостиню. Ось переді мною вона, добре вимита, з пухкими масними пальцями, простягається до мене по мій паспорт.

Людська рука багато чого може. Вона може хворому втамувати біль і вмираючого врятувати від наглої смерті. Вона може в здорового відібрати життя.

Ми кажемо “людська рука”, щоб відрізнити її від звірячої лапи, бо людська рука вмє робити те, чого не вмє робити звіряча лапа. Коли я дивлюся на простягнену по милостиню мозолисту руку, я пригадую собі, що доброго зробила для мене ця рука.

Я, малий хлопчисько, у вилинялій на сонці сорочці, зайшов до крамниці, став під дверима, задивився на іграшки, яких ще зроду не бачив. До мене простяглася рука. Така сама, як бачу зараз перед собою, порита зморшками й скалічена працею. Вона подала мені цукерку і погладила скуйовджене волосся на моїй голівці.

Херсон. 1933 рік.

Ми, хлопчиська й дівчатка, збираємося на березі Дніпра. Тут повно кораблів із різних країн. Найбільше грецьких. Ці кораблі величезний рукав елеватора день і ніч засипає пшеницею. День і ніч ми лазимо по березі, шукаючи поживи. Ми замінили собак. Собак давно з'їдено. Обминаючи трупи померлих з голоду, ми вишукуємо в брудному піску зернинки пшениці. І ось тоді на березі Дніпра я також побачив руку. Вона на палубі грецького корабля високо піднімає білу паляницю і з розмаху кидає її в воду. Ми всі, хто у чому стояв, кидаємось у масні хвилі Дніпра і, змагаючись, пливемо до хліба. Ми рвемо його жменями у воді й ковтаємо не пережовуючи, щоб більше з'їсти.

А коли я дивлюся на пухку руку, що вимагає від мене пашпорта, я пригадую інше.

Київ. 1937 рік.

Ми сидимо один на одному в камері Лук'янівської в'язниці. Ми боремося між собою за право вдихнути свіжого повітря з загратованого вікна. Нас виводять на коридор. Трус. Всі кишені вивернуто. Руки старанно обмацують кожний рубець нашої одежі з ніг до голови. Я маю маленький уламок олівця. Це моя надія. Цим олівцем я сподіваюся колись подати своїй рідні звістку про свою долю. Рука знаходить олівець і відкидає його геть.

— Чому відкидаєш олівець? Він мені потрібний. Я принципово протестую, бо олівці не заборонено мати в'язням.

– Ах, ти ще маєш принцип!!!

Рука з розмахом б'є мене по щелепі в'язкою тюремних ключів.

Це була теж людська рука. Добре постаралася ця рука. Аж кров цвіркнула на стіну.

Колима. 1939 рік.

Ми в глибокій довгій ямі, виритій вибухом амоналу, ломами і кувалдами розбиваємо брили вічної мерзлоти. Мороз нам забиває дух, а ми – як люті звірі, кидаємося від однієї брили до іншої, щоб самим не стати вічною мерзлотою.

На мені порвані валянки, і ноги мої замерзають. Щоб нагріти їх, я засакавав підтюрпцем по дну ями, відокремившись від моїх спільників по неволі. Раптом гострий удар у спину кидає мене грудьми на перемерзлу землю. Кров заливає мені горло, але я набираюся сил, щоб обернутись назад. Ззаду людська рука тримає наготові карабіна. Я напружую сили, підводжуся й біжу до гурту в'язнів, щоб не дочекатися, коли рука натисне на гачок карабіна.

Колима. 1940 рік.

Мене ведуть до карцеру за те, що на удар нарядчика я відповів ударом.

Рука раз у раз б'є мене карабіном у спину, раз у раз я чую за собою вигук: “Бистрей!”. Карцер далеко від табору, темно, бо день тепер, узимку, на Колімі минає за три години. І я передчуваю, що в тій темноті рука хоче пролити мою кров. Я знаю цю руку. Вона належить дозорцю Морозову, який робиться хворий, якщо упродовж кількох днів нікого не вб'є і не побачить людської крові. Я чую, як ця рука ззаду мене відтягує затвор карабіна, щоб зарядити його. Та, на моє щастя, саме в цей час нам назустріч з темряви виринає валка в'язнів, яких женуть з роботи у табір.

Певно та рука, якій не вдалося втішитися моєю кров'ю, довго свербіла з досади.

Це також була людська рука.

Фронт. 1943 рік.

Нас женуть на смерть. Позаду я бачу людські руки на автоматах. Ці руки готові запустити в кожного автоматну чергу, хто щодуху не побіжить за командою “В атаку!”

Дивна людська рука.

Вона не подібна до звірячої лапи. Вона лагідна й добра, коли вона опромінена любов'ю, вона страшна й огидна, коли вона оббризкана злобою й підлістю.

Львів, 1948

МОТОРНА СИЛА

За розповіддю багаторічного в'язня Василя Піруса

Я прокинувся серед ночі від сильного поштовху в бік. Перед моїми очима виблискували леза двох ножів. Ножі тримали дві руки однієї людини. Обличчя її з насуненою на самі брови шапкою вкривала тінь від сусідніх нар, а на блискучі леза якраз падало світло. Розгледіти обличчя не можна було. Я тільки радше відчув, ніж бачив холодний погляд маленьких очей. Поруч у тіні стояло ще дві постаті, руки в кишенях.

– Вставай, бандьора (“бандьорами” в ув'язненні кримінальні злочинці називають усіх українців, литовців, естонців і латвійців), і пращайся с життям.

Я зрозумів усе. Це злодії – “вори”. За їхнім “воровським” законом (я це знав) не можна вбивати сплячої людини. Треба спочатку розбудити, а потім уже чинити розправу.

Думка запрацювала блискавично. Це навіть не думка була. Це якась моторна сила заворушила мною.

“Смерть чи не смерть?” – пронизало мій мозок.

І я під ковдрою підтягнув ноги колінами до самих грудей. Скільки в мене було сили й енергії – вдарив обома ногами мого ката у пах. Ножі випали з рук злодія. Я підхопив ті ножі на льоту. Дві постаті метнулися між нарами. Кат, перейнятий конвульсіями, впав, стискаючи руками своє тіло нижче живота.

Моя моторна сила кинула мене навздогін за двома втікачами. Коли я вискочив з барака, вони вже кілька кроків поперед мене бігли в напрямі вахти. Зі сторожової вишки забухали постріли. Стріляли по мені. Я був доброю мішенню – білий, у самій білизні. Та мою моторну силу не спиняли ті постріли. Ще одна мить, ще одна секунда, півсекунди – і я хоч одному зажену ножа між лопатки. Та цього не сталося. Вони влетіли поперед мене в розчинені двері вахти.

– Зрозуміло, чиї це посланці, – сказав я чекістам, спившись на порозі.

Коли я йшов назад, з вишки вже не стріляли по мені. А на моїх підштаниках в одній холоші вище коліна чорніла рвана обсмалена діра. Стріляли розривними кулями.

При вході у барак я розминувся з санітарами, що виносили на носилках мого ката.

У секції мене вже очікував начальник режиму з двома наглядачами.

– Бросай оружие! – скомандував він мені.

Я кинув обидва ножі йому до ніг і підставив руки в наручники.

Дніпрями, 1981

ВИХОВАННЯ БОЧКОЮ

Виховання бочкою – це винахід. Винахід неабиякий, і патент належить чекістам.

Коли колона стоїть готова до виходу на роботу – попереду з вільними руками ті, хто на виклик відповів “єсть, громадянин начальник”, а позаду з руками, закутими в наручники, ті, хто не сказав “громадянин начальник”, – тоді розчиняються ворота – і в зону чвалає віл, запряжений у... бочку. Так, так. Віл тягне бочку так само, як колись на гарманах таврійських степів коні тягали кам'яного котка. Тільки бочка набагато більша за коток, зате й набагато легша, бо вона порожня. Вона тупо гупає і скрипить по нерівній землі табірної зони. Віл, запряжений у бочку, крізь ворота заходить сам, його ніхто не поганяє. Він уже добре завчив багато своїх обов'язків. Коли він підходить до колони, з рядів вибігає “сука”, тобто в'язень, що пішов на співпрацю з чекістами. Він вправно звичними рухами й вигуками провадить далі вола, повертає і ставить його позаду. Віл безхвостий. Його добре знає весь табір, дехто пам'ятає його ще з тих часів, коли він мав хвоста.

Якісь зеки вчинили змову проти вола – вони йому відчикрижили хвоста, засмажили на вогні і з'їли. Ті, кому дісталися шматки його хвоста, і зараз ласо поглядають на вола, дивляться на його куций обрубок і журяться, що в нього не виростає новий хвіст.

Саме в той час, коли “сука” заводить вола на його місце, двоє наглядачів виводять з карцера зека, який шулиться від холоду і ховає руки в рукави свого бушлата. Це виводять “злосного одказчика”, тобто того, хто не хоче ходити на роботу. Його повезуть на роботу в бочці. Бочка має дверцята, в які можна пропхати людину і які замикаються. Крізь порожнину бочки проходить залізний стрижень, кінці якого

виходять назовні. За ці кінці й підпрягають вола. Коли він тягне бочку, то стрижень крутиться разом з бочкою.

“Сука” вже повернув бочку так, як потрібно, і розчинив дверцята. “Злосний одказчик” не хоче сам лізти в бочку, він опирається й борониться, та наглядачі спритно хапають його за руки й ноги, й за допомогою “суки” заштовхують у бочку. Колона рушає. Рушає й віл, якого поганяє “сука”.

Із бочки виривається різкий і відчайдушних голос.

– У, суки!!! У, гади!!! – кричить “злосний одказчик”. Він раз у раз повторює ці викрики у такт гупанню бочки. Проте що далі бочка віддаляється від табірної зони, то викрики його стають слабкішими і розірванішими. Він осідлав стрижень і тримається на ньому руками, але ж довго так втриматися не можна, бо стрижень крутиться, скручує його одяг і натирає до крові долоні. На половині дороги людський голос із бочки вщухає, а замість нього посилюється гепання бочки. Геп!.. Геп!.. Пух! Наче хтось б’є наповненим землею мішком по клепках бочки. Це бочка перекидає тіло “злосного одказчика”, який уже втратив силу триматися на стрижні.

Коли нарешті колона приходить на роботу, а дозорці з собаками займають свої місця, тоді “сука” підходить до бочки, відмикає дверцята і випускає “злосного одказчика”. Носа на ньому нема, де були вуха, там біліють залишки хрящиків, обличчя його обмазане кров’ю й грязюкою, з обдряпаних пальців на руках стікає кров. Він стоїть похитуючись, як п’яний. Очі його вкрив серпанок завмирання. Та крізь той серпанок пробивається люта злість. Він поводить орбітами своїх очей на дозорців, що стоять проти нього з автоматами наготові, й на собак коло їхніх ніг, що висолопили свої язики; на зеків, з яких одні вже рихтуються до роботи, інші – з жахом і співчуттям втупили в нього свої очі, на вола, що байдуже дивиться у землю, і на “суку”, що вигрібає з бочки уривки його тіла.

Якби йому тепер волячу силу, вовчу спритність та блискавичну зброю, він пошаткував би на капусту все, що його оточує. Дозорців-чекістів за те, що вони придумали цю бочку, “суку” за його запроданство, за його вірність мучителям, усіх оцих зеків, що дивляться на нього, витріщивши очі, й тих, що рихтуються до роботи, шаткував би за їхню покору, за їхній страх перед цією бочкою. Не розуміють їхні дурні голови, що коли б усі не пішли на каторгу, всіх би в бочку не запхали.

А віл стояв нерухомо й дивився на землю, вкриту потоптаним снігом. У його голові снувалися свої думки й своя злість розпирала його груди. Яке йому діло до стосунків між цими звірами, що ходять на двох ногах, що вміють робити грім і блискавку зі своїх ломак і вбивати один одного? Вони всі йому вороги. Це вони перетворили його з грізного бугая в покірного вола. Це вони заклали на його шию ярмо і змусили тягати їхні вантажі. Це вони обрубали йому хвоста – нічим літньої пори відігнати від себе гедзя та комара.

Волові тепер було зовсім байдуже до того, в що його запрягали і що він тягав. Він дивився в землю і не рухався. Він не поворухнувся навіть тоді, коли “злосний одказчик”, втративши решту сили, повалився на землю.

Очі “злосного одказчика” густо-густо вкривав сірий смертельний серпанок, шкіра на обличчі втрачала життєве забарвлення і починала зливатися з кольором потоптаного снігу, кров на його ранах темнішала.

Тепер його безноса й безвуха голова нагадувала розмальований горщик.

Рвонулися собаки, туго натягуючи свої повіддя, здригнулися зеки, тяжко зітхаючи і скрегочучи зубами, кинувся “сука” піднімати “злосного одказчика”, та в його тілі вже не було життєвої пружності. “Сука” махнув рукою і пішов

обмивати снігом руки від крові. А віл стояв нерухомо й дивився в землю, йому було байдуже до всього.

А десь там, у Магадані, в просторій залі правління “Дальстрою” відбувалася нарада чекістів. Виступали начальники таборів. Вони рішуче засуджували “ганебний метод” Гараїна та Борзіна, які масовими розстрілами намагалися підвищувати продуктивність праці в’язнів.

– ...Ми перейшли на метод перевиховання в’язнів, і він приносить значно кращі результати, – говорили вони.

Дніпрями, 1975

ВИХОВАННЯ “ВОЛОКУШЕЮ”

“Волокуша” – це не винахід чекістів. Це спосіб, знаний ще з найдавніших часів. Ним користувалися ще античні греки у війні проти троянців. Користувалися ним і польські конфедерати в боротьбі проти непокірних козаків та українських повстанців. Але тоді цей спосіб був надто жорстокий. Він був просто-таки надзвірячою дією переможців проти подоланих ворогів. Суть його полягала в тому, що переможеного ворога прив’язували до хвоста норовистого коня і пускали в степ. Кінь носився з такою волокушею, доки на шнурі не лишалися самі маслочки.

Це жорстокий спосіб, нелюдяний. А головне, що суть його полягає не в перевихованні людини, а в звірячій розправі над нею, в лютій помсті. Тому чекістські вихователі, які в своїх діях керуються засадами комуністичної моралі, не могли цей спосіб перенести в свою практику таким, яким він був у античні та середньовічні часи. До того ж він і не раціональний, і не рентабельний, бо до кінського хвоста можна прив’язати всього лише одну “волокушу”.

Чекістська “волокуша” має вигляд інакший. Коня запрягають у такі сани, ззаду яких прибито рейку. А до тієї рейки

прив'язують кілька (три, а то й чотири) мотузків (бечовок). До саней “злосних отказчиків” ведуть наглядчі, а тих, що не хочуть йти, тягнуть за ноги. Усіх цих “злосних одказчиків” прив'язують мотузками за ноги до саней. Відтак, коли всіх женуть на роботу, кінь тягне “одказчиків” з-заду колони до місця праці. Там їх відв'язують і вони сидять увесь робітний день, не поворухнувши й пальцем, не рухаються вони й тоді, коли бригадир лупцює їх уламком дошки чи держаклом лопати.

Спосіб цей мало ефективний у “виховному” плані. Скільки не тягай “волокушею” “злосного одказчика”, він все одно сам ніколи не візьметься за роботу. Перевага хіба тільки та, що можна записати кількість “людиновиходів”.

Ефект буває тоді, коли сани потрапляють на великі брили, розкидані вибухом амоналу, мерзлої породи. Тоді прив'язаним до саней “злосним отказчикам” буває непереливки. А трапляється й так, що голова “одказчика”, затиснена камінням, відривається від тіла. Тіло продовжує волочитися, рясно поливаючи теплою кров'ю холодну землю, а голова з роззявленим ротом і витріщеними очима залишається між камінням.

Така “волокуша” дає значний “виховний” ефект – довго не з'являються нові “злосні одказчики”.

Дніпряни, 1975

ВИХОВАННЯ “ЛАСТОЧКОЮ”

“Ласточка” – це вже не бочка і не волокуша, які міг придумати всякий чекіст. Винахідник “ласточки” виказав і знання анатомії людського тіла, і знання механіки, і дотепність винаходу.

Чому ця тортура називається “ласточкою”, такою ласкавою поетичною назвою? Не знаю. Можливо тому, що

основне знаряддя її – довгий шмат цупкого брезента – скидається на ластівчине крило, а можливо тому, що жертва мусить літати над землею так низько, як літають ластівки перед дощем.

А втім, цю назву придумав не сам винахідник і навіть не чекісти, виконавці винаходу. Назву цієї тортури дали жертви її, сміючись зі своєї долі. Чекісти мають іншу назву цієї тортури, та я її не знаю.

Людину ставлять посеред кімнати, де над головою звисає вмурований у стелю гак, розкручують брезент, форми ластівчиного крила, який на широкому кінці має рукави, а на обох краях його вшито залізні кільця. До вузького кінця приторочено ще й ремінь.

Накидають брезент на спину і всувають руки в рукави. Верхнє кільце має бути між плечима, якраз проти потилиці. Чекісти це добре знають і добре пильнують за тим, щоб кільце не збочило, бо тоді вийде тортура неповноцінною. Коли руки засунули в рукави і направили кільце, тоді починають обмотувати людину брезентом – “ласточкою” від гори до низу, від плечей до щиколоток. Руки у рукавах також попадають під брезент так, що людина не тільки не може підняти руку, а й не може пальцем поворухнути. Над щиколотками край брезенту зав’язують ремінцем, і вже перед чекістами не людська фігура, а мумія або сповита дитина. У такому сповитку людина не має у ногах опори, її можна штовхнути пальцем і вона впаде. Такий сповиток паралізує дії рук, падаючи, людина не спроможна захистити свою голову від ударів об цементну підлогу.

Коли “мумія” готова, тоді прив’язують за гак шнура й протягають його крізь обидва кільця на “ласточці”. Нижній край шнура намотує собі на руку чекіст й упирається добре ногами, другий чекіст штовхає жертву в спину. Людина падає як колода. Та до самої підлоги тіло не долітає. За двад-

цять сантиметрів до землі шнур натягається і в один момент скручує тіло в підкову. Тоді тріщить хребет і кров б'є через вуха, рот і ніс. Якщо вам в останній момент ваш інстинкт підказав задерти голову догори, обличчя ваше залишиться ціле. Якщо ні – ніс ваш буде розчавлений, зуби повилітають, а то й потрощать ваші щелепи.

На таких тортурах, крім чекістів, буває присутній також табірний лікар. Табірний лікар добрий знавець усіх тортур і тих наслідків, які вони завдають. Після першого поштовху табірний лікар підходить до жертви й оглядає її. Він наказує чекістам повторити або й третій раз штовхнути, якщо жертва виказує занадто багато ознак життя.

“Ласточка” – чекістська кара, розрахована на смертний кінець. Табірному в'язню, виснаженому працею понад людську силу та голодом, достатньо одного поштовху, щоб він ніколи не став на ноги.

Мені пощастило. Я після двох поштовхів під тортурою “ласточки” залишився живий, а за півроку став на ноги. Врятувала мене дуже сила в моєму молодому тілі та ще те, що я не надто був виснажений голодом.

Потрапив я під “ласточку” за особливих обставин. А втім, чогось особливого не було. Багато в'язнів попадає під “ласточку” за подібні вчинки.

Наша бригада довбала дірки у вічній мерзлоті під вибухівку. Один тримає лома, а другий б'є кувалдою. За кожним ударом треба повернути лома. Дірка поглиблюється на 1–2 міліметри після кожного удару. За кілька хвилин напарники міняються, бо той, що б'є кувалдою, швидко втомлюється, а в того, що тримає лома, шкарубнуть пальці від морозу, що проймає навіть крізь хутрянні рукавиці.

Нас стерегло троє чекістів, озброєних карабінами. Бригадир наш трохи осторонь бригади був зайнятий “роботою”.

Він зводив рахунки зі своїм ворогом латишем. Латиш стояв перед ним на колінах, затуляв своє обличчя руками і раз у раз повторював ті самі слова:

– Прігадіра, памілуй... прігадіра, памілуй... прігадіра, памілуй...

Вже латишеве обличчя суцільна рана, вже на пальцях його рук виступали кістки, а бригадир все бив і бив його уламком дошки з неослабною силою.

І коли вже перед латишем створилася калюжа замерзлої крові, я не зміг більше дивитися на це видовище і сказав:

– Слухай, бригадире! Може, вже годі?

Бригадир рвучко повернув голову в мій бік і вп'явся в мене своїми налитими кров'ю очима.

– Ти... Смієш вказувати мені?! – вирвалося з його рота, і він кинувся на мене з уламком дошки.

Не спромігся я ухилитися, і бригадир оперезав мене по в'язах. Наче гарячим окропом, обпекло мені шию. Від того болю збудилися всі клітини мого тіла. Не встиг бригадир замахнутися вдруге, як я вхопив з землі лома й оперіщив бригадира по руках. Бригадир скривився від болю, випустив з рук уламок дошки, опустив руки і так присів, ніби збирався танцювати навприсядки. Я ще раз бацнув ломом йому по в'язах, по тому самому місці, по якому він ударив мене. Він струснувся увесь, закинувши голову аж на плечі, але не впав, лише оперся лівою рукою об землю, згодом встав, захитався, і пішов, плутаючи ногами у напрямку до латиша. Бригадир пройшов не далеко. Він упав обличчям у калюжу крові, яку він наточив з латиша. А латиш уже не міг стояти й навколішках. Він силкувався сісти, проте не спромігся, і впав коло бригадира.

Наші ж сторожі-чекісти, доки бригадир бив латиша, спокійно спостерігали, усміхаючись, та як я уперіщив бригадира ломом, вони ворушилися. Один з них віддав свого карабіна

своєму товаришеві, сам підбіг до мене, вхопив мене за руку і почав витягати мене з гурту в'язнів. Їхній намір був зрозумілий – відтягти далі від бригади та вбити мене. Я не піддався, я упирався ногами, вхопився руками за вбитий у землю лом, і чекістові було не під силу мене витягти з гурту. Тоді йому на допомогу прийшов другий чекіст. Вони почали вдвох мене витягати. Та я хапався за своїх товаришів в'язнів, і вони обоє не спромоглися мене витягти з місця праці. Третій чекіст не наважувався покинути зброю та допомогти двом першим. Чекісти відступили, а я добув у бригаді до кінця робочого дня.

З роботи нас гнали голим засніженим полем. Попереду четверо зеків тягли санки з інструментом, поверх якого поруч (лежали бригадир і латиш). Латиш зрідка видавав приглушений стогін, бригадир ознак життя не виявляв.

На півдорозі чекісти зупинили нас. Двоє з них зненацька підскочили до мене і вхопили мене за руки. Вони смикнули мене в бік, та мій інстинкт спрацював швидше за їхні дії. Я вирвав свої руки з їхніх обіймів і вхопився за товаришів.

Тут обізвався мій земляк Андрій.

– Що ви хочете? Ви хочете, щоб ми вас обеззброїли? – гукнув він до чекістів.

Це налякало наших сторожів, і вони довели нас до прохідної табору.

Та ми з земляком Андрієм до табору не зайшли. Ми обоє з ним попали під “ласточку”. Я – перший, він – другий. Та доля його виявилася менш милосердною, ніж моя. Після тортур над нами, я Андрія більше ніколи не зустрічав.

Дніпряни, 1977

Нас, з дюжина “зеків”, тиняється по коридору барака, якраз проти дверей кабінету “отрядного” начальника капітана Шнякіна. Він викликав нас “на беседу”. І запускає на ту “беседу” він нас по одному.

Хоч капітан Шнякін у нас недавно начальникує, всі добре знають, як з ним треба говорити. Двері його кабінету напіввідчинені, і нам усім видно капітана Шнякіна та чути, які запитання він задає викликаному “зекові”. Він сидить у своїй чекістській уніформі, але капітанські погони на його раменах пом’яті, наче їх жували телята, краватка на ньому зав’язана так, як перевесло на снопі.

Я зайшов без виклику.

– Ти чіво зашол? – витріщив на мене очі капітан Шнякін.

– Та ось зайшов – дивлюся, може, комусь тут треба морду набити, – кажу я.

– Садись.

Я сідаю, а капітан Шнякін виймає з шухляди свого столу сіруватого кольору аркуш паперу.

– Фамі-і-і-і-ілі-і-ія? – питає він мене, дивлячись на папір, обхопивши пальцями ручку.

– Брус.

– Бру-у-у-усо-о-в, – повторює він і наміряється писати.

– Не Брусов, а Брус, – поправляю я його.

– А-а-а-а? – перепитує капітан Шнякін.

– Брус моя фамілія, а не Брусов, – розтлумачую я йому.

– Ну, харашо. Брусов как-то приємніше звучит, більше паруски.

Запішу, Брус... І-і-імя?

– Василь.

– Вассі-і-і-ілій... Ате-с-е-е-ечество?

– Лук’янович.

– Лук’я-а-а-анавіч... Где раді-і-і-ілса?

– На постелі.

Я чую, як за дверима хлопці від сміху присідають до підлоги, те капітан Шнякін того не чує. Він пише:

– На пасте-е-е-е-ле... Кагда-а-а- раді-і-і-ілса?

– Ноччу.

– А-а-а-а-а?

– Ноччу, кажу.

– Не валяй дурака.

– Так візьми подивись моє діло. Там написано все.

– Скільки сиді-і-іш?

– П'ять мінут.

– Я спрашиваю, скільки сидіш в заключенні.

– Я не сиджу в заключенні. Я тут спину гну.

– Ну скільки всево отбил сроку наказаній?

– П'ятнадцять років.

– А всево скільки далі?

– Двадцять п'ять.

– Раская-а-а-а-ніє пісал?

– У чому?

– Ну как в чом? В совершенних злодеяніях. Ти же людей убивал?

– Убивав. А як же? Тих, хто нас убивав, тих і ми убивали.

– Вот в етом і нужно раскаиваться.

– Я не знаю, як писати.

– Я раскажу. Нужно писать так. Я бандіт, тут напишеш свою фамілію, імя і атечество, раскаіваюсь в прошлих сваіх злодеяніях і пращу проявить ка мне снісхажденіє. Абещаю...

– Нема бамаги.

– Я бумагі дам. Дам скільки нужно.

Капітан Шнякін почав витягати з шухляди свого столу аркуші паперу й класти на стіл.

– Можеш хоть даже здесь написать свайо раскаяніє. Я ево вазьму і дам іму ходу.

Я відчував на собі погляди товаришів з-за напіввідчинених дверей. Дехто з них уже грізно дивився на мене, та більшість, що добре знали мою натуру, дивилися на мене з затасним усміхом і дожидали розв'язки, щоб залитися сміхом.

– Бачиш, – сказав я капітану Шнякіну. – Я написав би хоч би й зараз, та я дуже хворію, мені треба підлікуватися спочатку.

– Чем ти хвараєш?

– Печінкою.

– Печонкай?

– Еге ж.

– Так што тебе нада?

– Меду.

– Мьоду?

– Меду.

– А сколько ти хочеш мьоду?

– Двадцять кілограм.

– Это много, – Шнякін похитав головою. – Я столько не дам.

– А скільки ти даси?

– Я магу дати адін кілограм.

– Це мало. За таке раскаяніє ти даєш всього один кілограм!

– Больше не магу.

– А я дав би тобі більше. Дав би тобі двадцять кілограм меду. Хоч зараз. Я гроші маю. Даю тобі на двадцять кілограм меду – пиши раскаяніє.

– В чом я должен пісать раскаяніє? Разве я савершал зладеянія, убівал людей?

– Ти скільки років служиш чекістом?

– Шишнадцять лет.

– То мало ти людей поїв за шістнадцять літ? У тебе ж он кров людська на зубах. Ти цього не знаєш?

– Пашол вон! Пашол вон атсюдава!

Я виходив з кабінету капітана Шнякіна під регіт хлопців у коридорі.

Виходячи за двері, я ще раз обернувся до капітана Шнякіна і простягнув вказівний палець у напрямі його обличчя.

– Є, є кров людська на твоїх зубах. Подивися в дзеркало.

За тиждень капітан Шнякін десь дівся, нам дали іншого “отрядного” начальника.

А ще за місяць нас усіх перегнали з сьомого “лагпункту” Дубровлагу на перший. Переганяли пішки, там недалеко.

Не встиг я ще розкласти свої речі на новому місці, як чую голоси:

– Брус! Брус! Василь! – гукали “зеки”. – Іди в “каптьорку”, викликають тебе.

Я попростував до дверей.

– Там на тебе твій товариш, капітан Шнякін чекає, запрошує до себе, – додав “зек” Данило під сміх інших. Я й собі засміявся.

– А, Васілій, захаді, – почув я голос капітана Шнякіна, коли переступив поріг “каптьорки”.

– Ти тут робиш? – спитав я Шнякіна.

– Да. Я теперь здесь работаю заведующим каптьоркой. Я увідел тебя, когда вас перевадили сюда. Есть тут у меня пара камплектов харошей пастелі, а то всьо одно гнільйо. Я визвал тебя, штоби дать тебе харошую пастель.

Шнякін виклав переді мною на стіл новий матрац, нову ковдру, простирадла і пошивку.

Я поплескав долонею капітана Шнякіна по плечу й сказав: – Молодець, Шнякін. Буде переміна власті, ми тобі це учтьом.

Капітан Шнякін виструнчився переді мною, як перед своїм начальством, і з поглядом глибокої вдячності відпровадив мене за двері.

Дніпряни, 1976

Вони стоять довгою колоною по п'ять душ у шеренгах. На їхніх шапках спереду, на їхніх куфайках спереду і ззаду, на їхніх штанях спереду на лівій нозі понашивано білі чотирикутні латки з номерами. Найбільша латка на спині, вона охоплює трохи не півкуфайки. Номери на латках вибито чорною фарбою через трафарет, і нагадують люди під номерами, скинений з потяга вантаж.

На ногах у них “папуші”. Що таке “папуші”? Тепер мало хто знає, що це таке. З тих, хто в них узувався, залишилися окремі одиниці. А ті, що взували в “папуші” людей, старанно оберігають таємницю їх. “Папуші” – це винахід. Та не всякий винахідник спроможний створити “папуші”. Можна твердити з певністю, що німці, народ винахідників, не спромігся б створити “папуші”. Тільки чисто “руська смікалка” могла відкрити цей винахід. Патент і на “папуші” належить чекістам. “Папуші” – це відірвані рукави від старих куфайок. Один кінець рукава зашивають або зав'язують, якщо треба швидко зробити їх. Замість підошви, щоб “папуші” довше носилися, нашивають латку зі старої автомобільної шини. І все. А щоб вони не сповзали з ноги, то вже кожен собі прив'язував їх до штанів як міг.

Люди, взуті в “папуші”, нагадували ведмедів, що поставали дибки.

Люди під номерами, узуті в “папуші”, – це найнебезпечніші вороги советської влади, російської советської держави. Тут стоять українські, литовські, латвійські та естонські повстанці. Вони насмілилися зі зброєю в руках виступити проти советської влади, вони мали намір відстояти незалежність своїх країн. Усіх їх чекісти називають “бандитами” або “бандерами”, незалежно від того, самостійність якої країни вони боронили.

Вони знають свою долю. Вона сумна й немилосердна. Не дорівняти її до долі татарських бранців. Бранець мав надію – його могли викупити родина чи земляки. Чекісти не приймають викупів за своїх бранців. Не дорівняти їхню долю й до долі турецьких галерників. Галерник мав надію – налетять запорожці – визволять його з тяжкої неволі, вивезуть на тихі води на ясні зорі. Нема тепер такої милосердної сили, якою було Запоріжжя, їхня доля конкретно визначена. Вони приречені, як приречені хворі на проказу. Вони знають, що живуть, доки їхнє здоров'я не похитнеться, доки їхні тіла спроможні переборювати холод, голод і витримувати щоденну дванадцятигодинну каторгу. А далі – дорога відома: на сопках стоять скирти з трупів їхніх товаришів з пробитими черепами (дірка в черепі, яку пробивають молотом чекісти покійникам, це своєрідна довідка про те, що мрець справді мертвий). Вони лежать там безпечно, їх оберігає колимський мороз. А коли настане весна, на сопці вириють кілька шурфів, закладуть у них амонал, підпалять бікфордів шнур, – і амонал вириє могилу у вічній мерзлоті. Туди поскидають трупи і сяк-так закидають брилами мерзлої землі. Одна привілея для колимських соціалістичних рабів – їхні тіла ніколи не поточуть хробаки, не знищать тліннозгубні мікроби, вони у вічній колимській мерзлоті лежатимуть цілісінькі, тільки з пробитими чекістським молотом черепами, тисячі й мільйони літ.

У колонах стоять і справжні бандити, злодії, що потрапили до табору вп'яте або й ушосте. Чекісти навмисно перемішують повстанців з бандитами, щоб повстанці знали, що вони бандити не тільки зі слів чекістів, а й з оточення, в якому перебувають.

Перед колоною в'язнів стоїть у білому кожусі й сірих валянках чекістський начальник. Його оточує дюжина його

підручних. Начальник тримає перед собою дошку зі списком в'язнів і виголошує їхні номери.

Ні прізвища, ні ймення чекісти за в'язнями не визнають. Номер – це їхнє ім'я і прізвище.

– Ве – триста сорок адін! – виголошує начальник.

– Єсть, громадянин начальник, – відгукується з колони номер.

– Вихаді направо.

– Ге – семсот двадцять три!

– Єсть, громадянин начальник.

– Вихаді направо.

– Те – двесті тридцять чотири!

– Єсть.

– Вихаді наліво.

До того, що вийшов ліворуч, відразу кидаються підручні начальника, наказують закинути назад руки і спритно заковують його руки в кайданки. Він виявив непокору – не сказав “громадянин начальник”. Тепер він піде на роботу закований. Доки заженуть до місця праці, його руки посиніють від тиску залізних кілець, пальці затерпнуть від морозу. Всі в'язні про це знають, та гурт ліворуч більшає і більшає.

– Ке – п'ятсот двадцять сем!

Ніхто не обзивається на виклик начальника.

– Ке – п'ятсот двадцять сем!

Колона мовчить.

– Праверіть! – кидає своїм підлеглим начальник. Четверо кидаються оглядати колону з двох кінців по обидва боки.

– Он здесь, товарищ майор! – кричить один з них.

– Пятнадцать суток карцера! – виносить вирок начальник.

– Ясно вам Ке – п'ятсот двадцять сем?!

– Не Ке, а Ка, сволоч ти мерзова! – відзивається на вирок Ка – п'ятсот двадцять сем.

– Єшо п'ятнадцять суток! – на цей раз начальник дає наказ своїм підручним.

Двоє сержантів вихоплюють з колони зухвалого в'язня й, підштовхуючи в спину, женуть до карцера.

А Ка – п'ятсот двадцять сім, роззявивши щосили свою пельку, банітує найогиднішими словами начальника, його матір, його дітей, ложку, якою він їсть, і кружку, з якої він п'є.

Та начальник цього ніби не чує. Перед ним уже стоїть підготована до вигону колона на роботу. Ті, хто сказав “гражданін начальник”, стоять попереду з вільними руками. Ті, хто не сказав “гражданін начальник”, стоять ззаду з закутими руками.

Начальник оглядає колону, придивляється, чи на кожному в'язневі чітко написано номер, чи добре пришито латки з номерами.

– Бе – дев'ятсот сорок дев'ять! – говорить він, зупинившись перед одним в'язнем. – У вас номер на спіне неправильно пришит, неверно. Сєводня же после роботи ісправить.

Оглянувши колону, начальник дає знак – і перед в'язнями розчиняються високі дерев'яні ворота з візерунками колючого дроту угорі.

Номерами позначені люди ідуть назустріч конвоїрам, що стоять з двох боків за ворітьми. Одні з них тримають автомати напоготові, інші утримують собак за повіді.

Дніпряни, 1976

Попереду йде бригада Балабанова, за нею бригада Рязанова. Це передові бригади. За ними сунуть бригади Іванова, Наседкіна, Воровкіна, Тімофєєва.

Топчуть вони ранній сніг своїми кирзовими черевиками, ряботить трафаретними цифрами їхня одежа в сутінках ранкового світанку.

На променах ще не погашених електричних прожекторів між рядами, позначених трафаретом людей, хижо виблискують холодною крицею наручники. Проти злиденного лахміття цих людей наручники на них створюють незвичайний контраст. Це досконалий витвір техніки. Не зразу побачиш, треба добре придивитися, щоб прочитати дрібненько вирізані на наручниках три слова – “Made in USA”.

Так. Це справді досконалий витвір техніки. Він не тільки гарно блищить, він гарно служить. Цей механізм – безвідмовний посібник чекістів. Він краще служить, ніж табірні “суки”. Це вже не витвір “руської смікалки”, це витвір славної американської думки. Забудеш про наручники на твоїх руках, сіпнеш руку, щоб погріти її в кишені, а механізм – клац – і крицева дужка міцніше обхопить твоє зап’ястя. Ще раз сіпнеш, ще раз – клац! – і дужка ще тугіше обхопить твої руки. Необачний в’язень прийде на роботу з набряклыми темно-бурими руками.

Це американські капіталісти-бізнесмени постачають советським чекістам таку техніку, їм байдуже, кому стискатимуть руки їхні наручники. Що про це думати, коли чекісти платять за цю механіку чистим червоним золотом з Колими? Без наручників йде бригадир і той передовик виробництва, якому доручено нести вивіску-аркуш фанери, прибитої до держака, на якій написано назву бригади. Ця вивіска – не звичайна назва бригади. Вона може перетво-

ритися у велику честь. На другому боці фанери фарбою, зробленою з тертої цегли, написано слова “Радость в зону”.

Мало якій бригаді випадає честь йти з роботи з оберненою вивіскою, коли поперед колони вихитуються руді слова на сіро-жовтій фанері – “Радость в зону”. Таку бригаду в зоні “під вахтою” зустрічає оркестр. Оркестр складається з бубна, балалайки і скрипки. Боки бубна за відсутністю шкіри обтягнені брезентом, а на тому брезенті намальовано руського Ваньку і руську Маньку, які несамовито танцюють, підкидаючи ноги і розкидаючи руки. Цей малюнок доповнює несправжнього бубенного звука, видобутого з брезентової обтяжки. На скрипці всього дві струни, але горбатий скрипач добуває з них саморобним смичком якусь мелодію. А балалайка грає так, як їй належить, хоч струни на ній з тросового дроту.

Коли оркестр програє похвальну мелодію, до передової бригади підходить начальник табору й говорить:

– Маладци, балабановци, маладци! Харашо патруділісь! Ну, а хто больше всех атлічїлся? – питає він у бригадира.

– Ступаков, гражданін начальник, Ступаков! – відповідає йому хриплим шепелявим голосом бригадир.

– Маладец, Ступаков! – каже начальник. А Ступаков ще вище піднімає вгору “Радость в зону” і проходить, не відриваючи погляду від начальника.

Коли начальника минули, Ступаков вибігає з колони й кидає “Радость в зону” під стіну вахти. Наглядачі не дуже ретельно роблять шмон балабановцям і поспішно знімають з них наручники. Всі балабановці розбігаються по своїх бараках, щоб швидше взяти свої ложки й миски, бо їм сьогодні за їхню відмінну роботу видадуть вечерю – вівсяну кашу в першу чергу. А начальник стоїть далі на воротах, де проходять бригади без “Радості в зону”. Поглядаючи на бригадирів, він докірливо і погрозливо похитує їм головою.

Дніпряни, 1976

У цей день передовики виробництва особливо завзято працюють. Вони знають: сьогодні закінчується квартал, тобто три місяці, а в кінці шокварталу буває премія одним гарячим.

Це не те, що комусь пощастить іноді підхопити голівку оселедця, кинуту наглядачем під час перекуски, це й не березова кора, яку найспритнішим зекам вдається облупити під кухнею з щойно привезених колод. Це все-таки одне гаряче!

Передовики виробництва змагаються між собою, кожен з них плекає надію, що одне гаряче попаде йому.

Кому попаде одне гаряче передовики виробництва та всі зеки довідуються ще перед тим, як їх заженуть у зону. Премію дадуть передовику тієї бригади, яка йде попереду, і саме тому передовикові, який несе “Радость в зону”.

Попереду йде бригада Балабанова, а “Радость в зону” несе Ступаков.

У цей день наглядачі поспішно роблять шмон і так само поспішно скидають з зеків наручники. Наказано не розбігатися, а стояти на місці, відступивши так, щоб могли підходити задні бригади. Належитья всім стояти, повернувшись до трибуни.

На трибуні, помальованій рудою фарбою, яка зроблена з тертої цегли, стоять начальник табору в повній своїй парадній формі й табірний лікар у білому халаті. Лікар тримає в руках тарілку, прикриту шматком білого полотна. Зверху полотна на тарілці лежить дерев'яна шпичка з півметра завдовжки.

Начальник режиму, опер, отрядні начальники стоять під трибуною, бо трибуна мала і всім на ній було б тісно. Трохи осторонь – оркестр: бубон, балалайка та скрипка, на яких струнами є сталісті дротики з троса.

Ось уже всі бригади, перетрушені й звільнені від наручників, стоять перед трибуною. З бригади Балабанова виводять Ступакова. На трибуну він виходить уже сам. Начальник табору виймає з кишені папірець і голосно, як досвідчений оратор перед багатолюдним мітингом, читає:

– За систематическое перевыполнение нормы выработку!.. за примерное поведение!... За отличные успехи на палитзанятиях!.. За хорошее содержание постели и личных вещей!... Заключение Ступаков!... Преміруецца аднім, гарячим!!!

Відразу після цих слів оркестр, хоч не злагоджено, але завзято, грає туш, а начальник повертається до Ступакова і подає йому руку.

Під звуки оркестру лікар простягає начальнику дерев'яну шпичку, знімає з тарілки полотно і перед тисячею жадібних поглядів зеків парує одне гаряче. Це запіканка, виготовлена з перлової крупи, і кольором своїм вона нагадує олов'яний шріт.

Начальник шпичкою наштрикує запіканку, що формою нагадує трапецію, і простягає Ступакову. Ступаков хапає її в обидві жмені, поспішно запихає її в свій широко роззявлений рот, ніби боїться, щоб начальник не передумав та не забрав назад своє гаряче, і щелепи його починають працювати, як бетономішалка. Та недовго. За півхвилини він вирівнюється так, наче всередину йому загнали лома, і ковтає рештки запіканки, що застрягли в його горлянці.

А тисяча пар очей горить запальним заздрісним блиском і горлянки виснажених до краю дванадцятигодинною надривною працею людей ковтають голодну слину.

– Ра-а-а-зайді-і-ісь! – командує з трибуни начальник зони.

І зеки, похиливши голови, йдуть у свої бараки. Вони знають, що їм усім дадуть вечерю, але вони не наїдяться нею, а тільки роздратують свої органи травлення.

Дніпряни, 1976

Чекістська панацея

Це також належить до винаходів “руської смикалки”. Ну який лікар, у якій державі, дозволимо собі запитати когось, взявся б лікувати людей без медикаментів? Мабуть, у всьому світі такого лікаря нема. А ось у державі чекістів такі лікарі є. Вони лікують людей без медикаментів. Які наслідки? Не це головне. Головне те, що вони успішно виконують своє завдання. А завдання таке: бути насамперед чекістом, а потім уже лікарем. Так. Вони, ці лікарі-чекісти, лікують людей, але не всяких людей, а людей у чорних драних бушлатах, назву яким дано “зеки”.

Як вони це роблять? Ось так.

У темному холодному коридорі приміщення, над дверима якого висить вивіска “Санчасть”, товпляться ”зеки” з надією попасти в кімнату, на дверях якої написано “Приемная врача”. Ті, що, відповідно до черги, наближаються до цих дверей, скидають з себе свої чорні бушлати, кидають їх просто на підлогу й заходять до кабінету в чорних “зеківських” сорочках.

У кабінеті за столом сидить лікар-чекіст у білому халаті. Остеронь від нього на табуретці сидить його підручний, теж у білому халаті, але набагато бруднішому. Це лікарський помічник і санітар. До медицини він має відношення хіба лише тим, що ще на волі вміло умертвляв здорових людей. Правда, користуючись не лікарським скальпелем, а й фінським ножом.

У кутку кабінета стоїть шафа. На її полицях крізь скляні дверцята видно кілька пюзирків з латинськими назвами на них. І це створює уяву в пацієнта, що він потрапив до справжнього лікарського кабінету. У протилежному кутку відро, наповнене зеленою рідиною. В тій рідині плаває квач

– намотана на палицю ганчірка. Під стіною стоїть дерев'яний тапчан, покритий простирадлом зі слідами гноєтеч людського тіла та зеленої рідини.

– Следующий! – вигукує лікар.

Двері розчиняються, і до кабінету боязко заходить зек, обхопивши обома руками свого живота. Широко розплющеними очима він дивиться на білий халат лікаря з таким проханням і надією, як дивиться щирий християнин на розп'яття Ісуса Христа.

– Фамілія? – питає лікар, не дивлячись на того, хто зайшов.

Зек вимовляє своє прізвище, лікар записує у великий зошит.

– Ім'я?

Зек називає своє ім'я.

– Отчество?

Зек говорить, як його по-батькові.

– На каком участке работаешь?

“Зек” відповідає.

– На что жалуешься?

– Мене живіт болить, докторе. Я дуже мучусь. Я хворію на виразку шлунка.

– Бистро раздевайся до пояса! Бистро!!!

Зек хоче швидко скинути з себе сорочку, але тремтячі руки не слухаються, його пальці бігають по гудзиках, як в акордеоніста по клавішах.

– Памагі ему, Льоха, – говорить лікар до свого підручного.

Льоха схоплюється з табуретки і миттю зриває трохи не разом з головою обидві сорочки зека.

– Лажись! – наказує “зекові” лікар. Зек лягає на тапчан, не приділяючи найменшої уваги кров'яним і гнойовим плямам на простирадлі.

Лікар підходить до хворого і тикає пальцем у живіт.

– Здесь больно? – питає.

– Бо-о-льно-о-о! – вимовляє крізь стогін зек.

– Памазати зельонкой, – наказує своєму підручному лікар.

Підручний бере відро, наповнене зеленою рідиною, підходить до хворого, вихоплює з відра квача і щедро розмальовує ним зеківського живота.

– Следующий! – вигукує лікар.

Зек встає з тапчана, набирається відваги й питає:

– Докторе! А чи даєте ви мені звільнення від роботи?

– Какое тебе звільнення? От роботи асвабаждаем только больных с температурой.

– Я ж тяжко хворий, у мене судоми...

– Ти бил больной, а теперь здоровий. Ми уже тебя вылечили.

Ну что ж стоишь? Ухаді, не мешай работать. Льоха! Памагі человеку дверь найті.

Льоха схоплюється зі свого стільця, звично повертає фігуру зека обличчям до дверей і миттю виштовхує його коліном за двері.

– На что жалуешься? – питає лікар нового пацієнта.

– Поперек болит, докторе, зігнутиись не можу, у мене радикуліт.

– Паднімі рубаху і лажісь на койку.

Здесь баліт? – питає лікар, тикаючи пальцем у болюче місце.

– Здесь.

– Намазати зельонкой. Следующий.

Заходить зек, тримаючись рукою за щоку.

– На што жалуешься?

– Зуби, докторе, зуби. Цілу ніч не спав.

– Раскрой рот. Где баят зуби? С какой стороны?

– Ось тут, докторе, на нижній лівій щелепі.

– Памазати зельонкой левую щоку.

І йдуть, і йдуть зеки за двері, на яких написано “Приемная врача”, і виходять звідти розмальовані та осміяні. Але йдуть, як ідуть вівці, щоб їм поставили тавро.

А чекіст у білому халаті сидить, записує їх, з огидою дотикається до їхнього тіла й думає собі: “Та й багато ж їх. Щось помалу вони дохнуть”.

Дніпріани, 1977

НА ПОРОЗІ СМЕРТИ

Коли я відбував свій реченець у Мордовських таборах та у Владімірській в'язниці, то мені випало зустрітися з багатьма людьми, які пережили смертний присуд. Їхній смертний вирок не було виконано з причин незатвердження його верховним судом або помилування верховним советом.

Всі вони пережили довготривалий час безперервного дождання смерти. Ось ці часи мене й зацікавили. Я хотів знати, в якому стані перебуває людська душа на порозі силуваної смерти.

Майже всі вони неохоче розповідали про цей уривок свого життя... Більшість з них взагалі нічого не розповідала мені.

Не захотів розповідати про свої переживання в смертній камері й охочий до оповідань Левко Лук'яненко. Він мені тільки сказав: “Я знав, що мене не розстріляють”.

– Як ви це знали? – запитав я його.

– А цього я вам не скажу. Це моя таємниця, – відповів мені він.

Не захотів розповідати про пережите ним і Коля Танащук, колишній комсомольський активіст із Вінницької області. Танащука було засуджено на невеликий термін ув'язнення, всього на п'ять років. Він, будучи щирим комсо-

мольцем, не зміг змиритися з підлістю вищої бюрократії, написав прокламацію, за що й засудив його советський суд. Та бентежна натура Колі не могла змиритися і за ґратами, і за колючим дротом.

Він тікав за першої можливості. Його ловили, нещадно били, і за кожен втечу додавали трирічний термін ув'язнення.

Коли його ввіймали після третьої втечі, чекіст поставив його під сосну й вистрілив йому в голову.

Та в Колі особлива доля. Куля сковзнула по черепу, прослизнула під шкірою його голови й вилетіла ззаду, а Коля залишився живий.

Не тільки про те, що він пережив перед розстрілом, а й про цей епізод свого життя, Коля нікому не розповідав. Розповідали ті, що разом перебували у втечі. Тільки й цей розстріл не змінив бентежної натури Танащука. Коли одного разу у Владімірській в'язниці під час нашого маршу на прогулянку наглядач сіпнув Коло за рукав, він тигром кинувся на нього, схопив обома руками за горлянку, притис до стінки і задушив би, якби наглядачеві поплічники не виручили свого товариша.

Охоче розповідав про смертну камеру Захаров, колишній солдат советської окупаційної армії в Східній Німеччині, засуджений за спробу втекти в Західну Німеччину. Захарова не було засуджено до розстрілу, але під час етапу в одній з в'язниць прізвище його переплутали з іншим Захаровим, який мав смертний вирок.

– Камера мала подвійні двері. Одні зовнішні, оббиті залізом, другі внутрішні ґратовані, так як тут у нас, у карцері. Підлога цементна, ліжка зварене автогеном із грубого заліза. Столик і стільці також залізні, мають форму могильних тумб і вмуровані в підлогу, – розповідав Захаров.

Мені самому довелося побувати в камері смертників на Чорній Горі в Харкові під час етапування мене до Мордовії. Мене і ще двох політв'язнів кинули в цю камеру за відсутністю місця в звичайних камерах. Там усе відповідало розповіді Захарова.

– Постелі там не було ніякої, – розповідав далі Захаров. – А чи довго можна полежати на холодному як лід залізі? Їсти мені кидали на підлогу як собаці, – шматок хліба й оселедець або тюльку.

Коли мене виводили до туалету, то наглядачі лупили мене дерев'яними молотками. В туалеті я міг перебувати не довше однієї хвилини. Якщо ж я затримувався, приходив наглядач, хапав мене за комір і викидав у коридор.

Я довго не міг зрозуміти, чому зі мною так поводяться. Спершу я думав, що у цій в'язниці такий режим. Зрозумів я, що мене помилково посадили сюди після того, як до мене донісся голос з вікна сусідньої камери. Сусіда питав мене, за віщо мене засуджено до розстрілу, і коли я йому відповів, що мене засуджено не до розстрілу, то він мені пояснив, що я сиджу в камері смертників. Тоді мене охопив страх. Я подумав, що коли мене помилково посадили в камеру смертників, то можуть помилково повести й на розстріл. Я почав гримати в двері й кричати. Докликався чергового по в'язниці, й мене перевели в звичайну камеру.

Охоче розповідав про свої сні у смертній камері Дмитро Верхоляк. Це були незвичайні оповідання, які нагадували витвір буйної фантазії, казки з неймовірними подіями. А Верхолякова розповідь дорівнювала творам талановитого письменника.

На жаль, моя пам'ять не зберегла цих Верхолякових оповідань, та й важко було їх зберегти в пам'яті. Треба було на місці записувати або репродукувати магнетофоном. Такої можливості там не було.

У моїй голові збереглися лише тьмяні уривки цих оповідань про те, як Верхоляк носився над карпатськими горами й лісами на полум'яному коні.

Найвиразніше мені запам'яталася розповідь Миколи Костева.

– Я, – розповідав Костів, – коли лягав спати, то клав під голову черевика. Як прийдуть забирати на розстріл, думав я, то хоч одному виб'ю око.

Та сталося так, що я нікому ока вибити не міг. Прокинувся я від тиску на моє тіло. Троє чекістів міцно стискали мені руки, груди і ноги, ще троє стояли біля мого ліжка, готові кинутися на допомогу першим трьом. Я зрозумів, що це прийшла по мене моя смерть.

– Вставай, – сказав один з тих, що стояли.

Я поволі підвівся з ліжка. Відчував, як смертельна сила заходить у моє тіло. Не хотілося вже й хапатися за черевика, та й не було як – шестеро чекістів пильно контролювали кожен порух моїх рук.

– Раздевайся да гала, – вимовив той самий голос. Я скинув зі себе підштаники й сорочку.

– Вихаді на карідор.

Я вийшов з камери ніби не своїми ногами. Я не відчував своїх кроків. За мною вийшло четверо чекістів, а двоє залишилося в камері. Вони зачинили двері за собою.

Так, голий, в оточенні чотирьох чекістів, я простояв не знаю як довго. Мені здавалося, що це була ціла вічність. Нарешті двері моєї камери відчинилися і до моїх ніг полетів мій одяг.

– Адевайся.

Я сьак-так одягнувся, ледве спромігшись тремтячими руками зацібнути на штанях одного гудзика.

Чекісти оточили мене спереду, ззаду і по боках, повели вздовж коридору. В кінці коридору наказали мені стати. Передній розчинив двері й наказав:

– Захаді.

Це була невелика кімната, трохи більша за мою камеру. Під стінкою, в кінці кімнати, сидів за столиком чекістський офіцер.

– Прачитайте і raspішітєсь, – сказав він мені, подаючи аркушик синюватого паперу та ручку.

Зі слів на папірці, що іскрами заскакали перед моїми очима, моя свідомість ледве вловила зміст – верховний суд замінює мені смертний вирок на двадцять п'ять років ув'язнення.

– Raspішітєсь, – повторив чекістський офіцер.

Я взяв ручку і спробував писати, але рука моя разом з ручкою заскакала перед папірцем, як під'єднана до електричної напруги. Я не зміг поставити навіть крапки на місці підпису.

У свою смертну камеру я вже після цього не потрапив. Повели мене на інший коридор і кинули в іншу камеру. В цій камері стояло п'ятеро ліжок, з них одне не було зайняте. Я ліг на вільне ліжко й відразу заснув як убитий.

Уранці я познайомився з моїми новими спільниками долі. Усі четверо були єпископами, служителями Української греко-католицької церкви.

Костів називав прізвища їх усіх. Це були відомі єпископи, які не підкорилися постанові про скасування уніатської церкви і не визнали над собою зверхности патріярхії московського православ'я.

Моя пам'ять не зберегла їхніх імен, але пам'ятаю, що кардинала Сліпого Костів не називав.

– Мені тієї ночі приснився дуже вразливий сон, – далі продовжував Костів. – Я його й тепер так пам'ятаю, наче

він мені приснився вчора, хоч минуло вже двадцять два роки. Снилось мені, начебто я їхав кіньми на бричці. Коні неслися, як вітер. Дорогу перетнула річка, а через річку міст. Коні переметнули міст і понесли мене далі. Та швидко знову з'явилася річка і міст через неї. І так я переїхав двадцять п'ять мостів.

Я розповів єпископам про нічну подію, що сталася зі мною, і про цей сон. Один єпископ (Костів називав його прізвище) розгадав мені мій сон.

– Цей сон, – сказав він, – і сумний, і радісний. 25 мостів – це 25 років, на які вас засуджено в неволю. Смуток у тому, що ви втратите свої молоді літа в неволі в тяжких муках. Радість у тому, що ви все-таки виживете, вийдете колись на волю, а не загинете за ґратами.

“З якою ж метою роблять вони отаку процедуру над людиною, коли замінюють смертний вирок?” – думав я вголос.

– А це в них таке правило, – сказав Роман Гурний, що також слухав розповідь Костева. – Щось подібне робили вони й зі мною, коли замінювали розстріл на п'ятнадцятирічне ув'язнення.

– Мабуть, у такий спосіб вони використовують свій останній шанс зламати людину – довести до божевілля або повного нервового розладу, – продовжував міркувати вголос я.

– Може, це останній шанс, а може, перший, – сказав Василь Підгородецький, що також був у нашому товаристві, – попереду в них таких шансів залишилося безліч. Із тих, кого вони засудили тоді на двадцятип'ятирічне ув'язнення, залишилося живих серед нас, може, з тисячі один”.

Дніпрояни, 1977

НЕОФІЦІЙНИЙ СИМПОЗИУМ

Старі вони. Дуже старі, пенсіонери. Давно вже їхні руки відірвалися від роботи, й мозолі в них на долонях розм'якли. Вони тримаються гурту. Об'єднує їх пам'ять про минуле. Вони знають один одного здавна, з часів роботи і війни, з часів лихоліть, що раз у раз випадали на їхні голови.

Вони збираються на березі водоймища, названого Каховським морем, яке затопило природні береги сивого Дніпра. Видаються їм і береги чужі, і вода чужа. Ця чужа вода цього широкого і непорушного водоймища затопила, поглинула швидкі й веселі води Дніпра, покрила справжні береги його, села з садками на його берегах. Уже третій десяток літ минає, як Дніпрові береги затоплено, а очі їхні досі не можуть звикнути до обрисів берегів Каховського моря й шукають під плесами водоймища колишніх берегів.

Збираються вони надвечір, коли сонце втрачає силу паляти землю, розташовуються на лавках у тіні молодих дерев і снують балачки. У кожного свої болячки – діляться способом лікування, згадують своїх товаришів, що не повернулися з війни.

– Десь, мать, уже й кістки постлівали наших однолітків, а ми ще й досі землю топчемо, – каже підсліпуватий Данило Нечай.

– І де тільки наших кісток не порозкидала ця війна – і у Германії, і Австрії, і Польщі, і Болгарії, – каже Дмитро Гришко.

– А в Китаї, Маньчжурії, – додав Максим Кулик.

– Та по всьому світі, – підсумовує Хведір Нерівний.

– Та ні, не по всьому світі, – заперечує Кіндрат Кушніренко.

– У Америці ж нас не було.

– Атож, в Америці наших кісток нема, та є вони під самою Америкою, – пояснює Нерівний.

– Де ж то? – питає Гришко.

– А од Уралу до Колими. А там од Колими до американської Аляски рукою подать. Ото та вся земля всяїна нашими кістками рясніше, як німецька. І без війни.

– То також була війна, – каже Кушніренко, – тільки ми воювали оружні проти оружних, а там воювали оружні проти безоружних.

– Та якщо всі ці кістки рахувати, – каже Кулик, – то тут ні в яку статистику не вкладешся. Мать, найбільше наших кісток у нас дома лежить, на нашій славній Україні, з виморених голодом у тридцять третьому.

– Е, що там про це балакать тепер, – втручається в розмову найстарший пенсіонер Гаврило Таран. – Ми, хахли, люди добрі, не злобліві, усяке зло скоро забуваємо та прощаємо. Я ось вам розкажу про те, що тут було не за вашої пам'яті, бо ви тоді або дуже малі були, або когось з вас ще й на світі не було. Чи ви знаєте, що отут було? – Гаврило простяг руку в напрямі берега Каховського моря.

– Та що ж тут було, – відповів Кушніренко. – Пристань була.

– Пристань то пристань. А коло пристані що було?

– Базар був, – відповів Гришко.

– Ну це пристань і базар були тут довго, аж поки не затопили це місце водою. А ось що тут було раніше, ще до революції?

– Е-е-е, дядьку Гаврило, ви питаєте таке, що ніхто з нас не одгадає. Хто з нас може знати про те, що тут було тоді, коли нам по три годи було, – каже Кулик.

– А я знаю. Тут був людський ярмарок.

– Ну, це не тільки ми знаємо, а й всякий школяр, бо про це тепер і говорять, і пишуть скрізь, – пояснює Гришко.

– Кіно навіть показували, “Таврію”, Гончар написав, – додає Нечай.

– Так то вони розказують, пишуть і показують, а ви послухайте, що я вам розкажу, бо я той ярмарок на свої очі бачив.

Отож, як тільки скресав Дніпро, починала вибиватися травичка з-під землі, сюди сунули люди з усієї України. І з Полтавщини, і Київщини, і Волині, і Поділля. Ті, що жили близько до Дніпра, збиралися на берегах, складалися грішми, купували дуби пливли за течією. Через пороги їх лоцмани переводили. Тоді лоцманів там були цілі села. А як припливали до Каховки, то вони свої дуби продавали, ділили гроші – і на ярмарок. А ті, що жили далі од Дніпра, приїжджали гарбами, наймали возіїв. Він тут літо попрацює, а приїде додому, то за ті гроші, що заробив, собі хату поставить.

– Не так, як тепер у колгоспі, що на хату і за цілий рік не заробиш, – вставив своє слово Нечай.

– Або як у тридцять третьому, коли за день праці давали ложку борошна, – додає Кулик.

– І то не скрізь давали, були такі колгоспи, де нічого не давали, тільки палички ставили у блокнотах, – уточнює Нерівний.

– А що та ложка борошна? Там одному їсти нічого, а їй треба ще й дітей нагодувати. Розколотить у казані, накидає кропиви чи лободи та й їдять такий борщ, що після нього тільки пухнуть і мруть, як мухи.

– Та то вже легше стало, як пішла лобода та кропива, а скільки вимерло до лободи...

– Ви мені не даєте говорити, – сердиться Таран. – Я вам хочу про ярмарок розказати, а ви про лободу. Так отож з'їжджалися, кажу, в Каховку на той ярмарок і з Полтавщини, і Київщини, і Волині, і Поділля, з усієї України. А дядьки з хуторів приїжджали з мажарами й наймали їх.

Вони, ці робітники, ставили свою ціну, а хуторяни їм давали свою. Торгувалися, як на всякому ярмарку.

Насамперед розбирали полтавців, бо вони люди спритні і до всякого діла придатні, не ледачі. Забрідали сюди й руські люди, з Росії, тільки їх ніхто не хотів наймать.

– Бо вони запивають часто, а то можуть ще й обікрасти, – пояснює Кушніренко.

– Те, що вони ненадійні, п'ють і крадуть, це одне, а друге, так це те, що вони не вмiли правити волами. А тут же все тоді було на волах. Отож порозбирають, було, уже всіх робітників на тому ярмарку, а руські остаються. Ходять над Дніпром і тренуються, розмахуючи руками; “Сюда соп, сюда сабе”, – кажуть. Він тобі не скаже “цабе”, в нього не виходе, виходе тільки “сабе”. А скаже до вола “сабе”, віл його не слухає.

Між ними один старший – вчитель, поправляє їх: “Што ж ти, – каже, – Мякішка, “сабе” показуєш на восток, “сабе” на запад.

Приїде дядько з мажарами, той, що запізнився, подивиться на них та й каже: “Не було в мене робітників досі, – і це не робітники”. Та й їде додому з порожніми мажарами.

Отак вони тренірувалися, тренірувалися в “соб-цабе”, бачать, що їх ніхто на роботу не візьме. Хоч сядь та й плач. Ось тоді той старший із них, що їх учив, який уже не раз побував у Таврії, каже їм: “Знаєте, што, рібяттьо, давайте ми пайдьом к батюшке Фейну (тобто до Фальц-Феїна у Осканію-Нову), упадьом ему в ногі, грянем саабца: “Батюшка Фейн! Не баїмся ми валов, бері нас на роботу”. Тут усі пенсіонери почали сміятися, і Гаврило на цьому кінчив своє оповідання.

– Ну то що? Пішли вони до Фальц-Феїма? – спитав Гришко.

– Пішли, – продовжував свою розповідь Гаврило, – прийшли, впали в ноги, як по команді, на це вони мастаки, тільки не “грязнули саабца”, як думали, а забелькотіли, як гуси, так, що старий Фальц-Феїн і не второпав, що вони говорили. Не второпав, а догадався, що вони хочуть. Подивився на їхні драні каптани, засмальцьовані сорочки, лапті на ногах і наказав своїм управляючим, аби вони розпитали, що вони вміють робити.

З’ясувалося, що вони вміють стругати дошки й тесати обаполи. Ото їм там таку роботу й дали. А один з них все-таки пішов до волів. І ось одного разу, як він порався коло тих волів, той наступив йому на ногу. Заверещав він, та якось вирвав з-під волячої ратиці свою ногу з порваним лаптем. А тоді, як трохи очунав, каже: “Я ево ешо с утра заметіл, как он на меня рогами касіл”.

– Так це вони були такі тоді, – втрутився Кушніренко, – як ще не було ні війни, ні революції, як царські прислужники їх цупко в своїх лабетах держали. А ось коли настала революція, то вони були вже не такі. Я в революцію не був у Осканії Новій, та мені розказували люди, що були там тоді. Вони туди заскочили під обід. На головах у них були суконні шапки з рогом угору, із зіздою на весь лоб, будьоновки. Вбрані вони були в що попало, а тільки на кожному було галіхве. Чим більший начальник, тим ширше галіхве на ньому, а у найвищих начальників було воно червоне. Узуті вони були в лапті, а начальники в чоботи. “Где експлуататори?” – спитав у робітників їхній найстарший начальник. “Нема експлуататорів, повтікали”, – одказали йому.

На той час старого Фрідріха Фальц-Феїна вже не було, помер він. Хазяїнували його сини з їхньою матір’ю Софією Богданівною. І отож, як почули ті сини, що за напасть на них сунеться, так зібралися та й дали драла у Хорли, а там сіли на грецький пароход і майнули за кордон. А їхня мати,

Софія Богданівна, не схотіла з ними їхати. Вона сказала: “Мені нічого боятися, я ніколи не робила людям зла, а тільки добро”. Та й стара вона була, розбита паралічем, її возили на візку.

– Все убежали? – перепитав начальник.

– Всі, – одказали йому, – осталася тільки стара пані Софія Богданівна.

– Где ана? Ведіте к ней.

Ті привели їх до неї. Вона сиділа в колясці на причілку свого палацу. Той начальник, довго не думаючи, витяг мавзера і випустив у неї чотири кулі. І тоді вони пішли хазяйнувати по економії. Зразу кинулись у винний погріб. Вино не точили, а стріляли в бочки і підставляли свої роти під цівки, що виривалися з дірок. Нап’ється, а дірку ж уже не затуляє, вино летється і летється так, що ті, що спізнилися, лазили уже в погребі по коліна у вині та пили вино пригорщами, а то й шапками.

Отак понапивалися вина, а тоді почали стріляти оленів та бізонів, а штраусам (тоді в Осканії штрауси ходили вільно по вулицях, вони не боялися людей, а люди їх не боялися), так оцим штраусам вони шаблями голови знімали. Настягали меблів з панського палацу, навиламували дощок з паркану та розпалили прямо на вулиці вогонь, а на тому вогні почали смалити побитих бізонів, оленів та штраусів. Рубали м’ясо на шматки шаблями, наштрикували на шомполи і жарили собі шашлики, а хто й так кидав шматок м’яса у вогонь, а потім витягав і жер, обпікаючи губи.

– Без хліба й соли їли? – спитав Кулик.

– Та ні. Натягали собі хліба з пекарні. Там же пекарня була.

А тоді, як уже понапивалися й понаїдалися, пішли в панський палац.

Почали стріляти в дзеркала – хто з нагана, хто з мавзера, а хто й з карабіна. Вікони й картини порубали шаблями. А потім пішли нищпорити по всіх сховках, вишукували гроші. Брали тільки золото, щоб було за що самогон купувати. Лапті поскидали, а повзувалися в чоботи з панських складів. А лахміття своє не скидали, хто в чому приїхав, у тому й поїхав, бо панська одіж їм не підходила, не подобалася.

Переночували вони там. Начальники спали у палаці на панських подушках, а ті, їхні підручні, хто де стояв, там і спав, підклавши кулака під голову.

Удосвіта вибралися з Осканії, помінявши свої заїжджені коні на панські. Поїхали далі встановлять свою владу.

– Отож, – заговорив Хведір Нерівний, – влада. Вони вміють держати владу, а ми не вміємо. Відколи продав нас Богдан, вони роблять з нами що хочуть. У них була царська влада, вони її любили – упала царська влада – вони знайшли собі другого царя – Леніна і його полюбili ще дужче, як того, що був до нього. За нього пішли у вогонь і воду, не думаючи, накладали головами своїми. А у нас одні пішли до Петлюри, другі – до Григор'єва, треті – до Махна. А він розбив спочатку Петлюру, тоді Григор'єва, а тоді й Махна.

– Не думали тоді про владу, – втрутився Кулик.

– Думали про землю. А він давав землю. Безплатно. Не думали тоді наші мужицькі голови про те, що за ту безплатну землю прийдеться платити своєю рясною кров'ю, обстоюючи її од Денікіна та од Врангеля. А чи довго ми тою кривавою землею тішилися? Всіх загнав у колгосп. Заставив робити за паличку – трудовень. А тепер од тієї землі, за яку колись один одному голови знімали, тікають, як чорт од ладану. Хай об'являть сьогодні – бери, хто бажає, землі собі скільки хочеш – багато знайдеться таких, що захочуть узяти собі хоч одну десятину?

– Та хто візьме? – відповів Гришко. – Старі нездужають її обробляти і бояться, бо знають, що знову може початися розкуркулювання та вивіз до Сибіру, а молоді тепер дивляться на землю, як на біду свою. Навіщо йому горбатіти на тій землі, як він купить собі хлібину за двадцять копійок та й не думає, чи буде врожай, чи не буде його.

– А до хліба щось украде, – вставив Нечай.

– Ну, оце ж така власть, – підсумував Гаврило Таран.

– І земля є, і люди є, а хліба скоро не буде.

– Та вже ж купуємо пшеницю в Америці, – додав Нерівний.

– Колись у нас купували, а тепер ми купуємо, – вияснив Кулик.

– Колись уся Таврія возила биндюгами пшеницю в Хорли, продавали і німцям, і грекам, і волохам за щире золото, – уточнив Таран.

– Да, був момент, – взяв слово Кушніренко. – Був момент, коли можна було визволитися з-під власті цих лаптьожників, і вже ж наче ми були взяли власть у свої руки, ні, не встояли, знову їм піддалися.

– Коли це? – спитав Гришко.

– А в сімнадцятому-вісімнадцятому годах. Тоді ж Україна стала самостійною.

– Та хіба ж тоді тільки ми стали на ноги? – вмішався Нерівний.

– Тоді ж і донці, і Кубань, і весь Кавказ, Туркестан, Польща, Бесарабія, Прибалтика, Фінляндія та й Білорусія – всі потяглися до свободи. Та хіба хтось із них удержався? Одних раніше, інших пізніше, а всіх позавертав під себе руський Іван.

– Ото тільки Фінляндія ще держиться, – сказав Кулик.

– А як вона там держиться? – заперечує Кушніренко. – Вона тепер уже наполовину підкорена. Це так: якщо на нас

він наступив усією підошвою, то на Фінляндію наступив половиною підошви, осталося тільки підбором нажать – і її не буде. Він би давно це зробив, та нема в нього інтересу там. Якби у Фінляндії росла пшениця така, як на Україні, якби там було вугілля, залізо, як у нас, то було б їй те, що й нам.

– Так ото ж я й кажу, – знову заговорив Нерівний. – Не було в нас такої голови, як у них, не було кому нас направлять. Він завоював нас по одному. Одного завойовує, а ті всі мовчать, дивляться, думають, він їх не займе. А якби тоді, коли пішов він на Україну, усі ті землі, що освободилися од нього, прийшли їй на поміч, тоді б він уже не пішов ні на Кубань, ні на Кавказ, ні на Туркестан.

Нас було більше за нього, а встоять не змогли, бо не було кому об'єднати нас.

– Ну а тепер, – Кушніренко заговорив, – він над усіма нами добре панує. Лучче, як царі панували. Царі роздавали нашу землю своїм поміщикам, проте трохи й нам залишали, він же усю землю собі забрав, а нас обернув у своїх наймитів.

Та у яких наймитів? – перебив Кулик. – Наймит міг торгуватись з хазяїном. Як мало давав, то він не йшов до нього в найми. А тут не поторгуєшся. Роби, як він скаже, і бери те, що він тобі дасть за твою роботу. А не хочеш робить – пожене до Сибіру як тунеядця.

– Да, це ти правду кажеш, Кіндрате, – роздумуючи, заговорив Гришко. – Його власть не рівня царській. Ну, тоді поміщиків насилали нам, ну, понаїжджали їхні прихвосні, та скільки їх там було. А тепер вони хмарами сунуть в Україну.

– Аякже? – не стримався Данило Нечай. – Людей повивозили до Сибіру, повиморювали голодом – є куди лізти, місце собі добре спорожнили...

– А скільки повбивали, порозстрілювали у своїх підвалах, – додав Нерівний.

– Отож кажу, – продовжував Нечай, – тепер вони їдуть до нас уже не в лаптях і не з пилкою під рукою, а у штиблетях і з красною книжечкою в кармані. Не на трактори вони сідають, не за станки на заводах ідуть, а на м'якенькі крісла у своїх управліннях, і вже не вони нас просять, щоб прийняли їх на роботу, а ми їх просимо.

– А ми тепер тільки сміємось над своєю долею та говоримо:

– Хай живе кацап на Україні, а хохол на Сахаліні, – вставив Кулик.

– А зайдеш у їхню контору, заговориш по-своєму, на глум піднімуть. “Научись сначала гаваріть по-человеческі, а патом прихаді”, – скаже. Так наче не вони на цю землю забрели, а ти приїхав хтозна звідкіля.

– Та ще й, приймаючи на роботу, як випитує! – продовжує сказане Нечаєм Нерівний. – І де народився, і хто твій батько, і хто твій дід.

– Виявляє пильність, – уточнює Гришко, – як той кацап коло волів.

– Та ще й вихваляється своїм недовір'ям до людей. “Москва сльозам не веріть”, каже, – додає Кулик.

– А то в них з діда-прадіда так ведеться, – пояснює Кушніренко, – вони й один одному не довіряють. Їх до цього їхні царі привчили. Був у них цар Іван Грозний, так той цілу армію вивідувачів створив. Скрізь їздили і вивідували, хто чим дише. Як хтось щось не так, то його зразу в дуби і в Москву на “лобное место” до колоди, і голову під сокиру.

– Це там, де ото тепер Красная площадь? – спитав Кулик.

– Ото саме там. Там, де зараз Ленін лежить. А цар Петро первий, той уже не возив на “лобное место”, той на місці власноручно шаблюкою голови знімав.

– Ну то ті старі царі їхні голою силою удержували владу свою, а ці ж не тільки силою, а й обіцянками, – сказав Гришко.

– Якими? – спитав Нечай.

– А комунізм же обіцяють. Люди робитимуть, хто скільки схоче, і їстимуть, хто скільки схоче.

– І спатимуть всі під одним рядном, – додає під загальний сміх Кулик.

– Ну про рядно вони тепер мовчать.

– Мало тепер вони уже говорять і про комунізм, – знову заговорив Кушніренко. – А колись вони говорили про нього багато.

Це так: тоді, коли Ленін взяв владу, то він об'явив, що комунізм вони зроблять за п'ятнадцять год. Та, як ви знаєте, йому не дали це зробити. Його підстрілили, і він скоро помер. Коли владу узяв Сталін, то він об'явив, що за п'ятнадцять год комунізму у них не вийде, а вийде за сорок п'ять год. Та Сталін помер саме тоді, як минуло сорок п'ять год. Проте перед своєю смертю він казав, що скоро голки, нитки і гудзики продаватимуться безплатно. Не вийшло.

Помер, і весь план його пропав. А як прийшов до влади Хрущов, то він об'явив, що комунізм буде у вісімдесятому році. Та його скинули його поплічники, не дали йому построи комунізм.

– Це так, як ото у тій казці про того коваля, – перебив Кушніренко Гаврило Таран, – що взявся чоловікові з його заліза викувати плуга. Кував, кував – не виходе. Прийшов чоловік, питає:

“Зробив плуга?” – “Та ні, каже, – не виходе з твого заліза плуг. Може вийти лопата”. – “Ну то роби вже хоч лопату”. Кував, кував – не виходе в нього й лопата. Прийшов чоловік, питає: “Готова лопата?”. – “Та ні, каже, не виходе й лопата, може вийти швайка”.

– “Ну то роби вже хоч швайку”. Кував, кував – не виходе у нього й швайка. Прийшов чоловік, питає: “Ну то як? Зробив швайку?”

– “Та ні, каже, не виходе й швайка. Може вийти пшик”. Нагрів кусок заліза, вкинув у воду, воно зашкварчало. “Оце тобі пшик”, – каже.

Всі почали сміятися і наче забули про що перед цим говорили.

– Ну то їм тепер треба говорити, що вони строять не комунізм, а пшикізм, – крізь сміх виговорив Нечай.

– Вони називались би не комуністами, а пшикістами, – ще дужче сміючись, сказав Кулик.

– Так тому ж ковалеві після такої роботи вже довір’я не було, – вивів усіх із сміхового забуття Кушніренко. – А ці роблять свої пшики, вже сім десятків год роблять вони їх, а їм далі вірять. Ось у чому наше горе.

– Так це вони нам, клаповухим вахлакам, лускають бульки про свій комунізм. А самі вони давно в нього не вірять, – заговорив Нерівний. – Не вірять вони й у те, що їхня власть ще довго продержиться. Того вони так і квапляться красти усе, що їм під руки попаде, обкладаються золотом, алмазами та брильєнтами. Щоб було за що жерти, коли їхній комунізм завалиться.

– Це не всі з них так думають, – заперечує Гришко.

– Багато з них вірять у свою силу. Ось тепер вони завойовують Афганістан, пробиваються до теплих морів, до арабської нафти, щоб перекрити доступ її до всіх держав. А тоді вони голіруч підіб’ють під себе увесь світ, бо без нафти всі машини й заводи стануть, обплутають усю землю своїм колючим дротом – і буде для них комунізм.

– І нема кому його спинити, – сказав Гришко.

– А хто його спинить тепер? Не спинили, дурні, тоді, коли він нас завойовував, то тепер уже ніяк його спинити.

Він тепер перед усім світом вимахує своєю атомною бомбою і робе своє діло, а всі поприсідали од страху, – сказав Кулик.

– Та цей же теперішній наш цар наче за мир, – каже Нечай.

– Вони всі за мир. Вони не хочуть такої війни, у якій і їх битимуть. Вони хочуть такої війни, щоб вони били всіх, а їх ніхто, щоб тільки вони були озброєні, і щоб їм, озброєним, можна було воювати проти беззбройних і безборонних. Так, як вони з нами зробили, що порозкидали наші кості од Карпат до Аляски. Оце вони називають миром. А ти вір у їхній комунізм і хвали їхній такий мир, – відповів Нечасві Кушніренко.

– А що зробиш? – каже Нерівний. – Спробуй скажи, що ти не віриш у їхній комунізм, – прийдуть, схватять і заженуть туди, де Макар телят не ганяв. До Сибіру або ще й далі, на Колиму, на уранові рудники добувають їм руду на їхні атомні бомби.

– А тепер вони ще лучче роблять, – додає Кулик. – Кидають таких між дурних, самашечих і колять, і б'ють так, як і самацієчих, а то ще й гірше.

– От нас Сталін налякав, – каже Нечай. – Ми і вмирать будемо, та боятимемося його. А чого нам уже бояться тепер? Скільки нам там осталося жить? Год, два. Хіба нам тепер не однаково, де вмерти? Чи тут, чи в Сибірі. І тут же тепер ховають без попа, і там заривають у землю. Там ще краще вмирать тепер. Заріють тебе у вічну мерзлоту, – лежатимеш цілісінький до Нового Пришестя.

– Ти думаєш, – перебив його Кушніренко, – тебе там заріють у землю. Будуть на тебе довбать оту мерзлоту, що її й кайло не бере? Помреш зимою, а зима там тягнеться десять місяців, то присиплять тебе тільки снігом, а то й так

викинуть у тайгу на розтерзання вовкам і гавам. Ну, а якщо помреш літом, то кинуть тебе на болото, може тільки мохом прикидають. Там тобі жаба цицьки даватиме.

– А я не дався б, якби прийшли забирать, – сказав Гришко.

– Як то не дався б? Що ж би ти зробив? – спитав Нечай.

– Я проковтнув би в них на очах жменю хлорофосу, а вже мертвого вони мене не забрали б.

– Можна й так, – каже Кушніренко. – Скільки там залишилося жити нам? Молоді та й то часто не даються живими їм у руки, а нам, старим, нема за чим жаліти. Що то за життя тепер у нас? Не життя, а чучверіння. Щоб не мучили тебе на старості літ посіпаки, лучче зразу трохи помучитися – обминути їхні загребущі руки.

– Пора уже розбігатися нам, – каже Таран, – бо скоро вже смеркне, ще не втрапимо до своїх домівок.

– Та пора, – погоджується Кушніренко. – Завтра добалакаємо, якщо живі будемо.

– Та якщо не позабирають нас, – додає Нерівний. – Кажеш, Даниле, – звертається він до Нечая, – досі боїмося Сталіна. А як же ж ти не будеш боятися? Хоч його давно нема, зате його машина залишилася непорушною, його кателі діють так само, як і тоді, коли він був живий.

Повставали і пішли. Одні, опираючись на ціпки, а котрі міцніші й без ціпків. У своїх головах вони несли надію на те, що завтра знову зберуться на березі Дніпра й знову розпочнуть свій потаємний симпозіум, в якому не має рямців тематики і краю її обговорення.

Дніпряни, 1987

ПІСЛЯ ЕКЗАМЕНУ

Ми сидимо і п'ємо горілку. Надворі лютий мороз, а ми сидимо і п'ємо горілку. І горілка смакує нам, бо той мороз ніби наганяє охоти до її пиття. Ні, ми не на морозі п'ємо її, ми сидимо в теплій затишній хаті, але дія того надвірного морозу проникає й сюди. Вона підсилює апетит до горілки.

Тут, у Москві, пиття горілки вважається звичайним заходом. Варто зайти до бакалійної крамниці, як відразу до тебе підбіжить мешканець Москви, запропонує скластися і купити півлітри горілки, щоб тут же, відійшовши трохи набік, випити її. У нього й склянка на такий випадок знайдеться. На цей раз ми п'ємо не без будь-якої нагоди. Нагода є та ще й не одна. Я тут складаю державні екзамени і захищаю дипломну роботу. Після довгих поневірянь я добився дозволу на це. Міністерство вищої освіти дозволило мені здати і захистити дипломну роботу в Московському заочному поліграфічному інституті, що не дозволено було мені зробити в Українському поліграфічному інституті у Львові, де я провчився стаціонарно майже п'ять років. Там мене виключили з останнього курсу. Виключили мене за написання для філософського гуртка реферату про мораль. У тому рефераті я відважився стверджувати, що поряд із комуністичною мораллю існує загальнолюдська мораль. І хоч ту роботу я ніде не зачитував, а тільки показав керівникам гуртка, мене викинули з інституту, бо впала підозра на твердість моєї ідеології. Виключення провели підло. Хоч упродовж усього навчання в інституті я вчився на "відмінно", виключили мене за неуспішність. Ті викладачі, які ніколи не ставили мені оцінок нижче "5", раптом за командою зверху виставили мені "двійки". А перед тим відбулися профспілкові збори факультету, на яких картали мене за буржуазну ідеологію. Докоряли мені за те, що я визнаю поряд з комуністичною мораллю існування ще якоїсь моралі.

– Яку мораль він мав на увазі? Чи часом не релігійну мораль? – вигукували викладачі суспільних наук та намовлені студенти-активісти.

Довго я добивався дозволу на захист дипломного проекту, майже чотири роки. І нарешті добився. Сьогодні склав на “відмінно” екзамен з основ марксизму-ленінізму. Початок добрий, настрої у мене піднесені. А Шапкін, власник будинку, в якому я поселився, теж мав піднесений настрої. Він приніс із пошти посилку, в якій було барильце далекосхідних оселедців. Це йому прислав його син-рибалка з Далекого Сходу. Той син закінчив у Москві Інститут риболовецької промисловості й тепер працює значним начальником риболовецького промислу.

Будинок Шапкіна не в самій Москві, а під Москвою, у селищі Німчинівці. Проте сполучення добре, а ще краще те, що в Шапкіна я маю змогу готуватися до екзаменів та до захисту дипломної роботи.

Я не відразу став постояльцем у Шапкіна. Спочатку я мешкав ближче до Москви в районі московських дач разом з іншими дипломантами, але там я не витримав тотальних атак блощиць уночі й мусив поспішно рятуватися. Мій покійний старший брат (тоді він був ще живий) був товаришем Шапкінового сина, того самого, що прислав барильце оселедців, повідомив мені адресу Шапкіна, і я, не гаючи часу, подався до нього. У Шапкіна було чисто й чепурно, ні блощиць, ні тарганів у його хаті не було, хоч він жив сам, був удівцем. Шапкін уже довго жив під Москвою, але дуже недоладно говорив російською мовою. Бо сам він наш земляк, і справжнє його прізвище не Шапкін, а Шапка. Та тут під Москвою, йому його прізвище переробили на московський кшталт. Отож, Шапкін щиро зрадив, коли почув від мене рідну мову. Шапкін не зовсім самотнє життя вів у своєму будинку. Була в нього ще донька. Вона навчалася в

Московському університеті. Вона була заміжня. Чоловік її працював на якомусь заводі чи не слюсарем. Вони час від часу відвідували старого.

Отож ми з Шапкіним сиділи й пили горілку. Закушували оселедцями. Почалося з того, що коли я приїхав з інституту, Шапкін уже вибивав дно барильця. Оселедці були такі апетитні, що самі просили до себе горілки. Я пішов до крамниці і приніс ще півлітри. Оселедці справді виявилися незвичайного смаку. Таких оселедців ні до того, ні після того в своєму житті ніколи я не їв. Шапкін запевняв, що ці оселедці з тих, які готують на експорт, що в Советському Союзі їх ніде не продають. Хіба, може, дуже велике начальство у нас їсть такі оселедці.

Як уже в хаті посутеніло, Шапкін засвітив електричне світло. Якраз у цей час приїхала Шапкінова донька зі своїм чоловіком. Вони поставили на стіл свою півлітру горілки і приєдналися до нашої вечері.

Шапкінова донька виявилася охоча до розмови. Знаючи про те, що я з України, вона заговорила на українські теми. Вона сказала, що в московському університеті викладають українську літературу, чим дуже здивувала мене. Очевидно, це був факультет літератури народів Союзу, подумав я. Вона говорила, що українську літературу в них викладає професор Зозуля так цікаво й захоплює, що багато студентів перейнялися щирою любов'ю до українського народу, його історії та літератури.

– Багато студентів, – говорила вона, – прямо таки з пієтизмом закохалися в українську мову, особливо ті, в кого в роду хтось був українцем. Вони раді почути не те що справжню українську мову, а навіть любо слухають таких людей, які говорять з українським акцентом.

Чоловік доньки Шапкіна, на відміну від своєї дружини, був дуже мовчазний. І тільки, коли добре підвипив, починав

трохи встрявати в розмову. Це був типовий росіянин, які живуть у Москві й довкола Москви, з м'ясистим обличчям і крупними рисами на ньому, з світлим волоссям.

Як уже і в доньки Шапкіна поліпшився настрій за нашою вечерею, вона візьми та й спитай мене:

– А де це вам такі гарні зуби повставляли?

– У Берліні, – відповів я.

– Німці?

– Один німець, стоматолог, вставив їх мені.

– У нас не вставляють так... та ще золоті... – почувши про німців, заговорив Шапкінів зять. – Я не воював, – сказав він, – бо я у війну був ще малий. А в армії я служив. Я й демобілізувався не так давно, всього три роки тому, п'ятдесят другого року. Служив я у внутрішніх військах.

– Стерegli в'язнів по таборах? – спитав я його.

– Ні, ми стерegli німців. Полонених. І отож, – він якось чудно нахилив голову над своєю тарілкою, ніби захищався від наших поглядів, – один німець був утік. Утік дурний. На що він розраховував, не знаю. Це ж йому треба було пройти нашу землю, Прибалтику, Польщу, східну Німеччину, де скрізь наша армія стоїть. Та тисячу разів його б зловили на цій дорозі. Але він утік. Ми скоро кинулися, що його нема. Не пройшло і двох годин, як ми пішли його шукати. Нас розподілили на групи. Наша група складалася з нас, двох солдатів і старшого між нами сержанта Замазєєва. Ми ішли вздовж залізничної колії. Оглядали всі чагарники, всі прибудови, штабелі снігозахисних щитів, та нікого ніде не знаходили. Так пройшли ми до самого роз'їзду, й там вирішили вертатися назад, бо було вже не рано. Ідучи назад, ми побачили у насипі залізничного полотна дірку, начебто тунельку, зроблену для пропуску води, таку, що в неї можна залізти тільки рачки.

– Давайте ще подивимося у тій дірці, – сказав сержант.

Підійшли, нахилилися, зазирнули, але там було темно так, що нічого не видно було.

Сержант узяв та й крикнув:

– Ану вилазь, бо стрілять будем!

І ми почули, що там щось зашаруділо, а згодом побачили людину, що лізла до нас рачки. Це був той самий німець, якого ми шукали. Не догадався, дурний, що нам його не видно було. Він думав, що, він нас бачить, то й ми його бачимо.

Погнали ми німця голим полем. Ніде нікого, і вже сутеніє. Ось сержант і каже:

– Давайце уб'ємо німця. Побачимо, як він буде помирати.

– Я був проти, – сказав про себе чоловік Шапкінової доньки. – Та ті двоє на мене затюкали.

– До кого ти жалість виявляєш? – сказав сержант. – Це ж німець.

Шлях нам перегородила річечка, такий потічок, що легко його можна було перейти бродом.

– Ось у тій річці ми його й покладем. Хай погодує наших раків, – сказав нам Замазєєв.

На березі річки німець зупинився.

– Гей, гей! – крикнув сержант, показуючи йому дорогу через річку.

Німець ступив у воду і неохоче пішов холодною водою у своїх драних черевиках. Не дійшовши до половини річки, німець зупинився. Видно, він зрозумів наш намір, бо почув, як сержант рихтував автомата. Він повернувся до нас і благально промовив:

– Шісен ніхт... драй кіндер...

Та сержант у відповідь випустив у нього коротку чергу з автомата. Річечка текла якраз на захід, туди, де сонце заходило і червонило небо. І німець, падаючи, простяг руки на захід, і кров його вода понесла на захід...

– Може, почув перед смертю голос своїх дітей? – сказав я.

– Може, й почув, – сказав Шапкінів зять, замовк на деяку мить, а потім додав: – Ну я був проти того, щоб його вбивати.

Ще трохи помовчав він, випив кілька ковтків горілки, понюхав шкоринку хліба і продовжував знову:

– Мій поплічник солдат спитав у сержанта:

– Вуха будемо відрізати?

– Не будем, – сказав сержант. – А не повірять – хай ідуть перевірять.

Ми обійшли труп німця з правого боку, бо з лівого боку розлилася його кров. Не хотіли, щоб на чоботях лишалися сліди людської крові...

Шапкінів зять раптом замовк, ніби сам себе обірвав. Очі його розширилися, і він переводив свій погляд то на мене, то на Шапкіна, то знов на мене. І в тому погляді відбивався переляк, так ніби те, про що він розповів, відбулося не три роки тому, а ось щойно, так ніби він дивився не на нас, а на німця, якого вони вбили. Тоді рука його потяглася до склянки з горілкою.

– Але я не хотів його вбивати, – ще раз сказав він, уже дивлячись не на нас, а в склянку з горілкою.

Я довго не міг заснути того вечора.

“Оце та мораль, – думав я, – за небезсумнівне сприйняття якої мене виключили з інституту. Так роблять ті, кого виховано в дусі комуністичної моралі. Тієї моралі, яка виступила проти заповіді “Не убий”, вселюдського і відвічного “Лежачого не б’ють”, тієї моралі, яка проголосила дозволеніми всі дії, які “ідуть на користь комунізму”, тієї моралі, яка не знає милосердя. І така мораль має запанувати в усьому світі!”

Мені стало соромно перед самим собою за те, що я сьогодні здав екзамен з основ марксизм-ленінізму на “від-

мінно”. “Чи варто було добиватися дозволу на захист диплома? – думав я. Чи не краще було б залишитися виключеним з інституту за те, що я піддав сумніву вартість засад “комуністичної моралі?”

Дніпрями,
березень, 1981

ВЕЧІР ПАМ'ЯТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Маємо запрошення на вечір пам'яті Тараса Шевченка. Він відбудеться о восьмій годині вечора 17 березня 1964 року в палаці імені Гагаріна. Всі сподіваються, що цей вечір не буде проведено на кшталт тих стандартних вечорів Шевченка, що проводять з ініціативи партійних керівників і з яких слухачі виходять з почуттям гіркою розчарування.

Цей вечір проводить Львівський клуб творчої молоді.

Добре те, що програма йде без партійної цензури. Для цього її підготували експромтом за два дні. Оголошення вивішують у день вечора, щоб не спохватилися “блюстителі законности”.

Перед цим ми вже були на вечорі Тараса Шевченка в будинку заводу “Сільмаш”, слухали там доповідь кандидата наук Халіманчука. Слухали ми лекцію кандидата наук Неборачека по телевізорі. Вони обидва якомога краще силкувалися висвітлити творчість Тараса Шевченка на догоду великодержавному шовінізмові партійних начальників. Висмикуючи окремі слова з творів Шевченка, вони переконували слухачів, що великий поет і не думав, і не мріяв про незалежність України, що страшенно любив російських окупантів української землі, аби вони тільки не були ні царями, ні панами.

І ось ми перед Палацом імені Гагаріна. До клубу йдуть потоком люди. Найбільше молоді, але є й середнього, а то

й похилого віку громадяни. Вони йдуть з надією в очах: почути те, що заборонено слухати в цій тоталітарній державі.

Перед дверима натовп. Я дивлюся на людей, які похапцем, боязко оглядаючись довкола, заходять у двері. І мені стає жаль їх. Вони нагадують голодних, що збираються вкрасти собі шматок черствого хліба. Так, думаю я, вони справді голодні. Голодні душею й серцем, їхні душі зморені брехливою балаканиною через радіо, кіно, телевізори, театри, і вони рвуться почути слово правди свого геніального пророка.

Пропускають до клубу хлопці-студенти. Вони пропускають із запрошенням і без запрошень. А ось підійшло двоє хлопчаків їхнього віку, і їх чомусь не пропустили із запрошеннями. Після короткої сутички ці двоє відходять від дверей і один до одного каже:

– Пашлі: Как с етімі бандерами связиватся, так лучше пашлі.

Бандери. Цю назву разом з добірними матюками московської мови можна тепер почути скрізь – у Львові і Києві, Харкові і Криму, в Сибіру й на Колимі, в Караганді і Воркуті. Спершу бандерівців, борців проти московської окупації України, називали бандитами. Згодом слово “бандера” зробили синонімом до слова “бандит”, а потім слово “бандера” зробили синонімом до слова “українець”.

У залі вже повно людей. Всі місця зайнято. У партері й на балконах товпляться попід стінами люди, а слухачі все йдуть і йдуть. Ідуть голодні душею і серцем, йдуть обдурені й принижені поклонитися правдивому, а не оббріханому своєму поетові.

І ось початок. Голос з магнетофону говорить про Україну часів Шевченка, Україну, потоптану чобітьми московської солдатчини, вкриту байстрюками розбещеної навали.

На сцені на білому тлі низько нахилене чоло поета – дещо перероблений портрет з картини Божія. Здається, що Шевченко тяжко зажурився над лихою долею своїх нащадків.

Голос з магнетофону говорить про Україну часів Шевченка, а ми думаємо про сучасну Україну, куди гірше принижено і плюндровано.

“Тарас Шевченко відбив настрої і прагнення народу, який найбільше прагне волі і найменше має її”, – чуємо ми і серця наші обливаються кров’ю з болю не стільки за наших предків, скільки за самих себе. На сцені шестирічний хлопчик. Він запально декламує поезію Тараса Шевченка. Слідом за хлопчиком юнаки і дівчата виводять на сцену сліпого бандуриста, який співає пісню на слова поета.

Цей символічний виступ двох поколінь промовляє до слухачів: Шевченковій правді не буде ні кінця ні краю у нашому народі.

Перед нами студент. Стиснувши кулаки, гіпнотичним поглядом озираючи слухачів, він декламує:

*...Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани.
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб’є живе серце
За свою країну.
Ви – розбійники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом*

*Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.*

Зала гримить від аплодисментів. І тісно звукам оплесків у просторому палаці. Вони рвуться за стіни його, готові рознести по всій Україні.

А я сиджу і думаю: оце відповідь тим, хто борців проти загарбників називає бандитами, хто робить синонімами слова “бандит”, “бандера”, “українець”.

Чому слова Шевченка зараз мають таку магічну силу? Чому вони упродовж століття не втратили своєї актуальності? Та тому, що з часів Шевченка в Україні нічого не змінилося. А якщо змінилося, то змінилося на гірше, а не на краще. Після узурпаторської петербурзької революції московський імперіалізм змінив свою шкуру, та не змінив свого звірячого нутра. Оперезавшись облудною ідеєю космополітичного мислення Маркса, підготувався до нових розбоїв. Інакше не могло бути, бо цей імперіалізм проник у плоть і кров найзухвалішому кацапові.

Скажете, що ви дали нам українські школи? Так. Ми маємо українські школи, в яких вчать українською мовою ненавидіти Україну, ненавидіти борців за визволення українського народу, ненавидіти самих себе.

Скажете, ви маєте землю, яка за часів Шевченка належала панам? Маємо, але ви з нашої землі-матері зробили нам люту мачуху. Від тієї землі, за яку наші прадіди, діди і

батьки проливали свою гарячу кров, ми тепер тікаємо, як від лютого ворога. Бо ви радісну працю селянина на тій землі обернули на каторгу.

Кажете, що Шевченко виступав лише проти панів і царів російських, а простих москалів любив? А оті “розбойники неситі, голодні ворони” хто? Не ви? Не ви, що вкриваєте Україну байстрюками? Не ви, що налетіли чорними круками на наші землі і вириваєте нам з рота шматок хліба? Не ви, що виганяєте нас до Сибіру, а самі в наші житла лізете? Не ви, що обзиваєте нас “бандитами”, “бандерами” на нашій землі?

Скажете, що Шевченко виступав за єднання слов'ян? А ви хіба слов'яни? Ви чудь і весь, перм'яки і мордва перемішані з кипчаками та монголами, що обрали собі для порозуміння слов'янську мову, густо пересипали її матюками. Ви андрофаги, як свідчить про вас знаменитий грек. Тільки тепер жерете людей не поодинці у своїх хатах, а цілими народами у своїх катівнях. На сцені хор сліпців. Дужі, але сумні голоси. “Вже два роки, як в кайданах заковані руки” – чуємо ми зі сцени. І хочеться вигукнути на весь голос, щоб почув увесь світ. Ні, не два роки ми у кайданах, а четверте століття, і чому ж не йдете нас визволяти з тяжкої неволі?! Ти, світова сило, що турбуєшся про долю трьох- і двотисячних народів! Чому ні слова не скажеш на захист 42-мільйонного народу з давньою історією і культурою? Народу, який чужинці-тирани розганяли в найдальші закутки земної кулі, позаселявши ним місця, де найлютіший звір боїться ступити? Скажете, що цей народ вільний, що на Україні за вашими даними нема колонізації? Мабуть, слова Шевченка, звернені до “всевидючого ока”, були адресовані й вам:

...око, око!

Не дуже бачиш ти глибоко.

На сцені артист Козак, який своїм віком не відрізняється від студентів. Слова із “І мертвим, і живим”, з поеми “Сон” то крають серце, то печуть душу, то збурюють кров.

Козак декламує не так, як інші артисти, що методично вишукують у віршах інтонаційні наголоси. Він весь перейнявся змістом Шевченкових творінь, у нього в самого виступають сльози на очах. Закінчує свою декламацію артист з піднесеними догори руками, як священник перед вівтарем:

*Пошлем думу аж до Бога
Його розпитати:
Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?*

Випростані пальці рук Козак стискає у кулаки і так замирає. У залі створюється справжня громовиця. Аж не віриться, що людські долоні можуть створювати такої сили гул.

Перед глядачами з’являються один за одним хлопці й дівчата. Читають вислови про Тараса Шевченка. Тут вислови Добролюбова і Церителі, Леніна і Хрущова. Тут вислови вчених та письменників Англії та Німеччини, США й Канади, Японії та Індонезії, Шотландії та Югославії, Австралії та Уругваю.

Ми слухаємо це, і мені стає до болю прикро. Поета, якого породив український народ, визнав увесь світ, а самого народу не визнає ніхто. Та коли до слухачів донеслися слова: “Народ, який породив такого генія, як Шевченко, має право на незалежність”, стіни палацу знову дрижать від гromу оплесків.

Хор співає “Заповіт”. Напевно, в жодній армії світу немає такої чіткості у виконанні команд, як це роблять перші звуки “Заповіту”. Не довше, як за одну секунду всі присутні стояли в суцільній непорушності.

Якось недавно мені довелося чути: “Українці щодо свого Шевченка фанатики. Ну, поет. Так хіба мало було поетів у

різних народів? Ніхто їх так не возвеличує. А ці зі свого поета роблять Бога”. Може, й так. Може, ми фанатики щодо Шевченка. Але ж Шевченко заслуговує на це. Він заплатив своїм життям за свою любов до нас. Чому ж нам не заплатити йому тепер за це найсвітлішою любов’ю? Ми не можемо його не любити, бо Шевченко – душа нашого народу, наша надія, наше щастя. Шевченко – це Україна. Це ми. А кому ви, представники конгломерату з перехожих племен, віддаєте свою найсвятішу любов? Чи не людожеру Сталіну, що своїм бузувірством перевершив усіх тиранів світу?

Концерт закінчився. Хочеться крикнути від радості, хочеться кожного обійняти, як брата, хочеться вигукнути, що ми ще не все втратили, бо з нами Тарас Шевченко.

Людей біля роздягальні страшенно багато. І я відходжу вбік до дверей покурити. У вестибюлі мимо групи солдатів ходить старенький чоловік. Він уже одягнений, але не виходить з приміщення. Він ходить і ходить, тримаючи руки перед собою. Він дивиться на людей, то зводить погляд додолу. І в його очах можна прочитати неспокій, перемішаний з радістю і здивуванням.

– Невже, неевже ми воскресемо? – говорять його очі, звернені до людей.

Кажуть, що тепер на Кульпаркові, лікарні для божевільних, повно людей, що не витримали московського деспотизму. Один з них ходить коридором лікарні, раз у раз гупає ногою і приказує: “Пропала Україна! Пропала Україна! Пропала Україна!”

Я дивлюся на старого, що держить перед собою руки і ходить мимо мене, і здається, що це той хворий з лікарні для божевільних, тільки вилікований сьогодні вечором пам’яти Тараса Шевченка.

Львів, 1964

Він стоїть перед судом, і сотні очей палять його своїм презирством, сотні вух жадібно жадають почути винесення йому смертельного вироку.

- Ви вбивали радянських людей? – запитує суддя.
- Я вбивав комуністів.
- За що ви вбивали комуністів?
- За те, що вони комуністи.

На інші запитання він не відповідає. Він ніби онімів і оглух. Він дивиться в людські очі, сповнені вогнем ненависті, але їх не бачить. Він бачить перед собою щось зовсім інше. Те, про що кричить усе його єство і про що він не може промовити тут і півслова.

...Ось він, босоногий хлопчисько, стоїть на батьківському подвір'ї. З хати виносять меблі, одяг, борошно і зерно, сало і мед. Все це складають на батьківський віз, запряжений батьківськими кіньми. Виводять корову і теля, виганяють свині і вівці.

Це роблять не злодії серед темної ночі, а роблять це серед білого дня люди, які назвали себе комуністами.

У босоногого хлопчиська калатає серце у грудях і тьмариться розум від гніву. Він ніяк не може збагнути: “За що у нас забирають все наше добро? Хіба мій батько грабував когось? Хіба мій батько не вкрив свої руки кривавими мозолями у безперервній праці? Хіба не рився він у землі від сонця до сонця, обливаючись потом?”

Найдужче старається Чабан Лько. Він мотається з хати до воза, випереджуючи інших, шастає по всіх закутках, приглядається, щоб, бува, чогось не лишити. І коли, віз повен добра, як гарба сіна, Лько жваво скочив на передок, сіпнув віжки і заспівав:

*Вигрібай, мати, жар, жар,
Коли тобі дочки жаль.*

– Но-о-о, гніденькі, до нового хазяїна, ги-ги-ги.

– А бодай же ж ти засміявся на кутні, – не так сказала, як простогнала стара бабуся.

Він бачить себе уже другий раз на батьківському подвір'ї. До розграбованого двору заїжджають ті самі люди. Наказують батькові, матері, бабусі, сестрі та йому сідати на воза. Він біжить до світлиці, знаходить там свої книжки, з якими два місяці ходив до школи, і притискає їх своїми рученятами до грудей. Чабан хапає його за комір і стусанами виганяє надвір, вириває з рук читанку і букваря, кидає їх за ворота на дорогу.

– Куркульським синам науки не треба!

“Були пани, були раби. Нема панів, нема рабів” – тільки і встиг вивчити босоногий у школі, пізнавши перші літери.

Тепер везуть його на возі. Колесо переїхало його читанку, а на буквар наступив кінь. Він дивиться на розгорнену вітром книжку і, здається йому, виразно читає в ній: “Були пани, були раби. Нема панів, нема рабів”.

Навіщо його вчили цих слів? Виникає в маленькій голові питання, і нуртує його кров бунтарським виром. Його вчили цих слів, щоб поглузувати, посміятися з нього.

Ось він тулиться до матері, здригаючи від холоду в темному кутку смердячого товарного вагона. Так багато людей він ще не бачив ніколи і не чув таких криків і не бачив стільки сліз на дитячих і жіночих очах. Ще ніколи не бачив він стільки смутку в похилених головах дорослих.

Везуть їх маленькими кіньми на низеньких санях білим, як лебединий пух, полем. Везуть. Не везуть, а женуть. Тільки бабуся і мама їдуть, бо бабуся старі, а мама хворі й раз у раз хапаються за живіт, покриваючи стогоном степові простори. Батько, сестра і він ідуть за саньми, їх підганяє багнетом солдат у сірих валянках і в білому кожусі.

Таких санок багато, і коли хлопчисько розглядається назад, то йому здається, що ця валка тягнеться аж від батьківського двору.

Мати викрикнули: “Боже мій!” і замовкли. А за кілька хвилин замість материного стогону він чує дитячий крик. Батько з сестрою кидаються до матері, але солдат відштовхує їх набік. На його чорному багнеті тріпотить рожеве тільце дитини. Солдат з розмаху кидає дитину в глибокий сніг.

Ось він бачить себе серед тисяч, а, може, мільйонів людей, викинутих на мерзлий сніг серед темного лісу.

– Всяка пролита кров відзивається кров’ю, – чує він слова батька в темній і холодній землянці, виритій ним у мерзлій землі.

– І наша кров колись відізветься, – батько вимовив ці слова, стоячи коло вмираючої матері.

Тепер він стоїть перед судом. Хочеться йому все пережити ним вихопити зі своєї душі, кинути суддям на червоний стіл, а тоді вигукнути щосили:

– Ось за що я вбивав комуністів! Я їх убивав, бо кров відзивається кров’ю!

Він бачить знову себе на батьківському подвір’ї. Подвір’ї. Хіба це подвір’я? У батьківській хаті, облупленій та обдертій, живуть чужі люди. Батька нема. Він помер у холодній тайзі після смерті матері. Сестра гне спину в сибірському колгоспі.

Його покликали до советської армії боронити батьківщину. Яку батьківщину йому боронити? Оту батьківщину, що вигрїбала батьківське добро з хати? Оту батьківщину, що возила його, малого, в телячих вагонах і морозила його дитячі руки й ноги? Оту батьківщину, що підняла на багнеті його новонародженого брата? Оту батьківщину, що з’їла його матір і батька?

Він її не боронив. Він стоїть на підвір'ї свого батька, біля своєї хати. Він не сам. З ним кілька хлопців у формі чорнорукавників.

“Вигрібай, мати, жар, жар, коли тобі дочки жаль”, – звучить у його вухах, і він пригадує свої босі ноги.

“Де він? Де він? Я йому тепер пригадаю той жар!” У Чабана Ілька хаті несподівано відчинилися двері.

– Пізнаєш?

Ілько сполотнів, не допивши чарки самогону.

– Вилазь! Тепер я вже тебе вигріб.

Рука схопила Чабана за комір так само, як він хапав колись босоногого хлопчиська.

Але що це? Пронизливі очі перестали його палити. Там хтось говорить? А... це говорить суддя.

– Вирок остаточний та оскарженню не підлягає.

Пекучі погляди замінилися гучними оплесками.

– Собаці собача смерть!!! – вигукує хтось.

– Ага, це вже кінець. Значить, до розстрілу, – ворушиться в його голові. – Ну, стріляйте, але знайте, що кров відзивається кров'ю.

Львів, 1949

“РАДЯНСЬКИЙ НАРОД ВІТАЄ”

“Радянський народ вітає. Радянський народ зустрічає. Радянський народ проводить”, – чую я часто в радіопередачах.

Як цей “радянський народ” вітає чи зустрічає – бачу я часто в газетах, журналах і кінофільмах. Вітає, зустрічає і проводить “радянський народ” керівників радянського уряду, урядів соціалістичних країн, урядів “братніх” країн...

Ніколи мені не приходила в голову думка, що тут може бути якась підробка, що “радянський народ” можна підробляти так само, як фальшивомонетники підробляють гроші, що “радянський народ” можна фабрикувати.

Зима. 1962 рік. Київський вокзал. Я приїхав з Криму й дожидаю потяг на Львів. Львівський потяг не скоро піде, і я тиняюся по вестибюлях. Людей на вокзалі стільки, що на лавках нема вільного місця. В мене майнула думка зайти до ресторану і там за пляшкою пива скоротити час. Я розігнався до ресторану. Але раптом кілька міліціонерів і цивільних перегородили мені дорогу.

– Ресторан закритий.

– Чому?

– Закритий, вам говорять.

Біля “запретної зони” починають збиратися люди. Не пускають не лише до ресторану, а й до туалету, бо й туалет там. Крізь натовп пробивається двоє циганок.

– Ніззя, вам говорять, – стримують циган міліціонери й цивільні.

– Та ти що? Хочеш, щоб я тут перед тобою сіла і спорожнілася?! – кричить циганка-молодиця, але це не впливає на міліцію.

Раптом натовп сам розколовся на дві половини. Люди попритискалися до стін. Просто на нас біжить загін війська. Військові в офіцерських шинелях і картузах, з солдатськими червоними погонями. В кожного карабін з вичищеним до срібного блиску багнетом. Вони, цокаючи підковами своїх чобіт, швидко пробігають повз нас, ні на кого не звертаючи уваги, і зникають за рогом у коридорі, що веде на перон.

– Хрущов і Тіто від’їжджають з Києва, – пронеслося між людьми, і всі кинулися до вікон.

Але перед вікнами вокзалу знову повиростали міліціонери й “цивільні”.

Мені вдалося зазирнути в одне вікно. Я побачив порожній перон, і лише на одній колії стояв потяг з першокласними вагонами. Де й поділися люди, що перед цим заповнювали всі закутки перону.

Серед “цивільних” найдужче старався один, високий, у білому кашкеті. Він бігає з кутка в куток, відтягає людей від вікон і вигукує:

– Ніззя, гаворять вам ніззя, значить ніззя! – Від нього не відступає жінка в короткому кожусі з туго зав’язаною хусткою на голові.

– Ну пропустіть же мене до Хрущова, – благає вона його.

– Мене ж село послало, люди дали гроші на дорогу. Що я їм скажу, коли не побачу Хрущова?

– Навіщо вам Хрущов? – питаю я у жінки.

– Я хочу його спитати, за що ми так тяжко працюємо в колгоспі.

“Цивільний” дивиться на жінку так, ніби хоче її відразу з’їсти.

В одні двері на першому поверсі почали пускати, і всі кидаються туди, щоб побачити Хрущова і Тіто. Але там пропускають не всіх. Ті, що підбігли до дверей, стають під стіну, притиснені широким потоком інших людей, яких пропускають за пропусками, їх багато, значно більше, ніж було солдат у офіцерських шинелях.

– Ага! Оце і є той “радянський народ”, що вітає, зустрічає і проводить, – влетіла мені в голову догадка.

– Завтра його можна буде почути через радіо, побачити на фотографіях у газетах.

А хто ж ми?

Феодосія, 1963

В одному із залів приміщення Академії наук готувалися до заслухання інформації про наукову роботу дійсного члена Академії наук, професора біології та фізіології Івана Івановича Трушкіна.

Зала була урочисто вбрана. На передній частині зали, яка своїм підвищенням нагадувала сцену, причілкова стіна прибрана портретами і прапорами. На самій горі майорить лозунг, написаний білими літерами на червоному полотні: “Тільки в країні соціалізму розкривається новий простір науковим подвигам”. Нижче – профільне зображення Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, один за одним. Ще нижче – барельєф Леніна і Сталіна у значно більшому розмірі, і ще нижче – великий портрет Сталіна. По боках цих портретів симетрично розміщено два червоних прапори, на яких виділяється профільне зображення Леніна і Сталіна, а перед кожним з цих прапорів виступають на червоних підставках бюсти Леніна і Сталіна. Посеред сцени – довгий стіл, вкритий червоним оксамитом, і на самій середині столу невеликий бюст Сталіна.

З лівого боку столу стоїть широка кафедра, обтягнута такою ж червоним оксамитом. На кафедрі й на столі стоять графини з водою і біля них порожні склянки. Обабіч кафедри на невеликому столику, вкритому червоним обрусом, стоїть скляна посудина, яка своєю призматичною будовою нагадує невеликих розмірів акваріум. Посудина наповнена молоком, і в цьому молоці зверху плаває щітка. Звичайна щітка для чобіт.

Члени Академії наук уже починали збиратися. Кожен з них тримав у руках невеличку книжечку-брошурку – короткий опис дослідних робіт професора Трушкіна. Учені з сивими бородами з лисими головами, з обважнілими глад-

кими туловищами поважно проходили вздовж зали і займали місця на м'яких кріслах, що довгими рядами були розміщені по обидва боки зали.

Лісі голови заглиблено схилились над книжками.

Аж ось з дверей бічної стіни зали почали виходити люди і займати місця за довгим червоним столом. Тут були бородаті й безбороді, лісі й чубаті, гладкі й тоненькі, в окулярах і без окулярів, пристаркуваті й порівняно молоді.

Вище-президент Академії наук, який зайняв місце на самій середині столу, якраз проти бюсту Сталіна, оголосив, що обговорення дослідів дійсного члена Академії наук, професора біології та фізіології Івана Івановича Трушкіна починається.

За кафедрою вийшов сам Трушкін, такий же гладкий, лисий і бородатий, як більшість присутніх у залі.

Він оберся ліктями об кафедру, крякнув двічі й почав:

– Шановні мої колеги! Свої досліді я проводжу уже 24 роки. Перед вами ось у молоці знаходиться триста сорок дев'ять щітка, яку я піддаю експертизі. Свої досліді, шановні мої колеги, я розпочав після глибокого і ґрунтовного студіювання творів класиків марксизму-ленінізму. Я поставив перед собою мету: з субстанції мертвої матерії створити субстанцію живої матерії. Приводом до обрання саме цього об'єкта, а саме щітки для чобіт, було глибоке вивчення мною безсмертного твору геніального Фрідріха Енгельса “Анти-Дюрінг”, а саме того місця (безсумнівно всім вам відомого), де Енгельс говорить, що при самій лише людській думці (мисленню) щітка для чобіт не може перетворитися у ссавця. Дедалі заглиблюючись у ці слова, висказані генієм матеріалізму, я все більше задумувався над тим, що саме може привести до перетворення щітки у ссавця. Безсумнівно, що самого лише нашого бажання мало для цього. Після довгих міркувань я прийшов до висновку, що для того, щоб

щітка перетворилася у ссавця, треба змінити оточення, бо матеріалістична діалектика нам підказує, що зі зміною оточення відбувається зміна видів. І я це оточення змінив. Приймавши до уваги те, що всі ссавці виростають на молоці, я помістив щітку в молоко. Але цього виявилось мало. Молоко треба завжди підтримувати в температурі, природній для самки ссавця. Найменше відхилення вело до зриву досліду. Цим, власне, і пояснюється, дорогі мої колеги, така велика кількість невдалих моїх дослідів. Але, дорогі мої колеги, виявилось, що не всяке молоко сприятливо впливає на розвиток щітки навіть при відповідній температурі. Наприклад, молоко корови або кози ніяк не підходить, бо ці тварини своїм складом організму дуже віддалені від щітки. Я брав молоко свині, і виявилось, що воно уже набагато сприятливіше впливало на розвиток щітки, ніж молоко корови чи кози. Останнім часом я прийшов до висновку, дорогі колеги, що найсприятливішим для розвитку щітки є молоко їжака (вірніше, вибачайте, їжачихи), позаяк щітка і їжак між собою мають багато спорідненостей. Щітка так само, як і їжак, не має хвоста, у щітки так само, як і в їжака, покритий тільки верх щетиною, а спід голий. Їжак, дорогі колеги, фактично не набагато рухливіший за щітку.

Перед вами, шановні мої колеги, щітка, яка пробула в їжачому молоці 23 дні, вона вже наближена до живого організму. Вона, шановні колеги, здатна відповідати на подразнення! Якщо цю щітку штовхнути в рідину, то вона швидко виринає на поверхню.

При цьому Трушкін взяв невеличку паличку, що лежала на столику, і штовхнув нею щітку в молоко. Щітка скоро виринула і закрутилася зверх молока. Всі присутні від здивування повитягали голови, а деякі з них навіть повставали зі своїх місць.

– Але, дорогі товариші, – продовжував Трушкін, – саме тут я наткнувся на великі труднощі. І саме на це я звертаю увагу адміністрації нашої академії, представників партії та нашого уряду, присутніх тут. Позаяк добування їжачого молока вимагає багато праці і великих коштів, ті дев'ять асистентів, які працюють у мене, ніяк не можуть справитися з цим завданням. Треба збільшити обслуговуючий персонал не менше як утрое. Асигнування на мої досліди необхідно також збільшити втрое.

Шановні мої колеги! У тому, що в найближчому часі я вирощу живий організм, сумнівів ніяких не може бути. Мене тепер турбує інше питання. Оживлена щітка, безперечно, буде здатна до запліднення та розмноження. Оскільки вона жіночого роду, це буде самка. Треба вибрати ще якийсь об'єкт, з якого можна було б вивести самця. І тут, дорогі колеги, я звертаюся до вас по пораді.

Трушкін зупинився. Якась хвилина мертвої мовчанки залягла у залі. Нарешті з перших рядів підвівся довгобородий лисий академік, фахівець із фізіологічних наук.

– На мою думку, за самця треба взяти чобіт, – сказав він поважним басом.

– Ваша порада, Михайле Івановичу, – заговорив у відповідь йому Трушкін, – є справді раціональна, позаяк щітка має природну постійну тягу до чобіт. Але я думаю, що після злучання щітки з чоботом народяться нежиттєтривалі гібриди, оскільки щітка належить зовсім до іншої породи, ніж чобіт. Щітка наполовину вкрита щетиною, тоді як чобіт зовсім голий.

– На мою думку, треба взяти решето, – запропонував хтось із середніх рядів.

– Решето, Іване Макаровичу, – відповів Трушкін, – не підійде з тої простої причини, що воно не є чоловічого роду. Отже, воно не буде здатне до запліднення.

– А на мою думку, слід узяти вам віника за самця, – знов з передніх рядів запропонував якийсь академік.

– Ось це пропозиція мені подобається, – задоволено заговорив Трушкін. – Віник справді має багато спільностей із щіткою. Я ваше пропозиція, Микито Іванович, із задоволенням приймаю і дуже вам за нього дякую.

Микита Іванович від задоволення повертає вусібіч круглою головою на своїй товстій шиї, як переможець на важких змаганнях.

Тим часом із задніх рядів підвівся худенький змарнілий дідок. Все лице й голова його були начисто виголені, і весь він нагадував необрослого пір'ям пташка у гнізді. Він неспішно заговорив тоненьким голосом:

– А на мою думку, Іване Івановичу, вам слід би було взяти за самця для щітки помазок. Звичайний помазок до гоління. Він багато має спільностей зі щіткою.

– Ось це пропозиція, можна сказати, найраціональніше, – радів Трушкін. – Воно справді глибоко обдумане, бо ж помазок має таку саму щетину, як і щітка. Хіба тільки може бути перешкода в тому, що помазок набагато менший від щітки, і їх важко буде злучити. Я візьму під дослідження водночас і віник, і помазок.

– Товариші! – продовжував професор Трушкін, зайшовши знову на своє місце за кафедру. – Моя наукова дослідницька діяльність не обмежується тим, що я вирощую живий організм з неживої матерії. Я працюю над проблемою продовження людського віку. Ви уявляєте, дорогі мої колеги, як це важливо для нас, мужів науки, що своїми винаходами перетворюють світ. Для нас не вистачає звичайного людського віку. Із своїх спостережень я прийшов до висновку, що людина так коротко живе на світі через те, що вона вживає у свій харч недовговічні рослини і тварини. І справді, що ми їмо? Ми їмо капусту, яка росте лише одне літо, хліб з

пшениці, яка також виростає за півроку, буряки, картоплю – все недовговічне, м'ясо курки, що живе три-чотири роки, м'ясо свині, що живе один-півтора роки, і таке інше, і таке інше. А ось така маленька істота, як блощиця, живиться людською кров'ю і тому перевищує своїм життям вік людини. Я прийшов до висновку, щоб люди жили набагато довше, ніж тепер, їм слід харчуватися довговічними рослинами. Такою довговічною рослиною, яку я можу порекомендувати людству, є дуб, який може рости до тисячі років. Я, дорогі мої колеги, уже проводжу дослідження над самим собою. Я, шановні мої друзі, їм дубову кору. Дубова кора зараз уже становить 50 відсотків моєї їжі. І сподіваюся, що скоро я зможу перейти на харчування самою лише дубовою корою.

Закінчив свій виступ Трушкін хвалою комуністичної партії.

– Хай живе безсмертне вчення Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна, яке дає нам натхнення у наших наукових подвигах! Хай живуть усі вожді комуністичної партії, члени політбюро цека капеесес*, що створюють нам небачені в історії умови для творчої наукової праці.

Йому довго аплодували. Один академік з середніх рядів встав і вигукнув:

– Хай живе товариш Сталін!

Аплодисменти зірвались і скоро затихли, бо в президії ніхто не аплодував. Вчені спохватилися, що Сталіна уже ж нема в живих, а мертвим аплодувати начебто не випадає!

Коли зала угамувалася, віце-президент оголосив, що слово надається представникові цека капеесес, докторові філософських наук Кіму Семеновичу Дубініну.

*Цека капеесес – Центральний комітет Комуністичної партії Советського Союзу.

Кім Семенович зайшов за кафедру, обвів скляними очима аудиторію, начебто не надивився він на неї, сидячи в президії, і почав:

– Товариші! Я думаю, що ми спроможні достойно оцінити той науковий подвиг, який робить наш видатний учений Іван Іванович Трушкін. Той факт, що професор Трушкін заснував усю свою наукову роботу на основі матеріялістичної науки, говорить про безсмертну силу марксистсько-ленінського вчення. Досягнення професора Трушкіна – це теорія Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна в дії. Тільки на основі цієї теорії, тільки на основі матеріялістичного світо розуміння, яке дає нам марксизм, ми можемо досягти таких величезних досягнень нашої науки, які ми бачили сьогодні.

Відкриття професора Трушкіна – це цілий переворот у біологічній та фізіологічній науках. Водночас професор Трушкін своїми досліддами вкладає в руки діалектичного матеріалізму найгострішу зброю проти його ворогів. Це те, чого давно бракувало нашій теорії. Тепер остаточно й безповоротно буде скинено в безодню ідеалістичну філософію, яка стверджувала, що живі організми походять не від неживої матерії, а створені якоюсь надприродною силою. Тепер остаточно буде спростовано твердження метафізиків про непорушність неживої матерії.

Я вважаю, що в даний момент керівництво Академії наук має найбільше уваги приділити саме тим досліддам, які проводить професор Трушкін, оскільки вони підносять на найвищий щабель марксистсько-ленінську матеріялістичну науку. З боку партії та уряду буде виявлено всесторонню допомогу професору Трушкіну. На мою думку, кандидатуру професора Трушкіна слід подати до нагородження сталінською премією першого ступеня. Законні вимоги Івана Івановича треба негайно задовольнити.

Хай живе наша рідна Комуністична партія – натхненник всіх наших перемог!

Дубініну аплодували ще дужче, ніж Трушкіну. Кілька разів вставали всі як один і вигукували хвалу вождям партії, і аплодували з новою силою. Так продовжувалось півгодини.

Коли аудиторія стихла, віце-президент оголосив закінчення обговорення дослідів професора Трушкіна, і всі почали покидати свої місця. Ідучи до виходу, лисі сивобороді вчені виказували один одному здивування з приводу того, як професору Трушкіну вдалося досягти таких значних наслідків.

– Праця, колеги, уперта праця, невідступність від наміченої мети приносять людині всесвітню славу, – стверджував один низькорослий гладкий академік.

– І глибоке знання марксизму-ленінізму, – додав другий, довготелесий.

За місяць у тій самій залі знову зібралися члени Академії наук, але всі вони на цей раз були сумні, йшли з похиленими головами. Тут був траурний мітинг з нагоди передчасної смерті академіка Івана Івановича Трушкіна. Він помер від скруту кишок, об'ївши дубової кори.

Проте справу Івана Івановича Трушкіна викликалось продовжувати кільканадцять найвидатніших біологів та фізіологів.

Ківерці, 1954

– Ти, Ониську, пий. Ти не дивись на мене. Я в твої літа не стільки пив.

– Та я п'ю.

– Самогон у мене добрий, із самого сахарю. Трошки тільки абрикосів добавив для присмаку.

– Та самогон ваш добрий, дядьку.

– Пий і закусою. Бери огірочки, бери камсичку і закусою, бо як не закусоватимеш, скоро сп'янієш.

– Та я закусою.

– Закусою, Онисю, закусою і наливай ще. То тільки кацапи рукавом закусоють, а в нас ця культура ще не прищепилася. У нас, слава Богу, ще є чим закусовати. Ти мені скажи, Ониську, чи є роцот тепер у міліції служити?

– А як же?! Є. Це ж не те, що лопатою землю рить, чи вилами гній кидать. У нас на долонях мозолі не натреш. І робота, можна сказати, чиста. Як попадеться не дуже п'яний, ми його за барки – і в будку. А там, як привеземо, лахміття з нього скидаємо – і під душ. Ну а як натрапимо на такого п'яного, що вже й обригався, то такого за ноги й за руки – і з розмаху на дно. А такого вже не під душ, а під брандспойт. Там халати у нас є. Не вимажешся дуже. А платять так, що ні лопатою, ні вилами не заробиш.

– Ну я тобі скажу, Онисю, що тепер міліціонер не той пішов, що колись був. Нема того авторитету, що був раніше. Тепер всякі жевжики з вами запанібрата. А колись у міліції був страшний авторитет. Отак ішов вулицею міліціонер, то од його і старі, й малі тікали якнайдалі – хто у погріб, хто на горище, а хто й на вербу вилазив. Тепер що ж? Ви ж даже без наганів ходите.

– Такий приказ.

– А тоді у нього ззаду кобуряка висіла, як стегно з доброго підсвинка, і наган на ремінці до пояса причеплений – ручку з кобури видно. Галіхве на ньому таке було, що яку завгодно свиню закрив би, якби став збоку неї. А спереду в нього на шиї на шнурку свисток висів. Як свисне до тебе, а ти не станеш, то тоді вже вихоплює з кобури нагана і стріляє. Два рази він не свистів. Ото авторитет був. Ну й платили ж їм не так, як вам тепер платять. А годували як? Люди в тридцять третьому пухли з голоду, вимирали цілими селами, а вони ходили з такими ряжками, що хоч поросят об них бий. Ото авторитет був. Отам на третій вулиці жив Павло Самодин, по-вуличному Тяптя, год сім, як помер, ти, мать, його й не знав.

– Знав. Ми у нього самогон трусили.

– А-а-а. Тоді, значить, ти його знав. Ну і як? Витрусили?

– Ні. Нічого не знайшли. Так ви знаєте, що він нам сказав, як уже ми йшли з двору?

– Що?

– Він нам сказав, що якби в нього було ружо, він нас повбивав би.

– То такий, що повбивав би. Він не одного вбив на своєму віку. Він свою рідну сестру розстріляв у революцію.

– За що ж він її розстріляв?

– Чутка була, що вона наче з махновцями чи петлюрівцями злигалася. Він її з нагана вбив прямо перед порогом батьківської хати.

Так ото ж той Тяптя міліціонером був у ті годи. Він же й родич мені трохи, його мати та була рідною сестрою мого діда. Так що він мені ніби двоюрідним дядьком доводиться. Ну він, сучий син, як служив у міліції, то на нас і не дивився.

Ти, Онисю, пий. Не бійся, що сп'янієш. Воно вже смеркає, незабаром темно стане, якщо й хитатимешся трохи.

ніхто не побаче. А якщо сп'янієш так, що і йти не зможеш, я сам тебе додому заведу.

Так ото ти кажеш, що його знав. Ти його знав уже старого, пенсіонера, та не знав ти його молодого, як він міліціонером був. Ти не міг його знати тоді, бо тебе ще й на світі не було. А я знав. Хоч я тоді ще пацаном був. Його всі знали й старі, й малі. І всі перед ним трусилися.

Ось тепер ви всі ганяєтеся за американськими штанами джинсами. Платите по двісті й більше карбованців за них. А тоді джинсів ніхто не знав. Тоді мода була на галіхве. Хто ходив у галіхве, того боялися. Так ото на тій самій третій вулиці жив Капуста Петро. Він уже давно помер, може, год двадцять тому. Той Капуста поїхав якомсь до Херсона на базар і купив там собі штани галіхве. Якийсь воєнний йому продав. Вбрався він у те галіхве і ходе по селу, пишається. Аж ось де не візьмись Самодин йому назустріч. Спинив його і питає:

– Ти де такі штани взяв? Украв?

– Ні, – каже Капуста, – не вкрав, а купив у Херсоні на базарі.

– А яке ти, – каже Самодин, – імієш право у таких штанях ходити? Це ж галіхве, революційні штани, а ти й одного дня за совєцьку владу не воював. Ану скидай їх мені зараз отут!

І тому Капусті прийшлося на вулиці перед людськими очима скидати штани й у самих підштанках бігти додому. Тоді його й прозвали “Скидай галіхве”.

Отакий був колись авторитет у міліції. Ну ти, бачу, Онисю, зажурився чогось. Допивай, та, мати, поведу я тебе додому.

Дніпріани, 1981

НА ШЛЯХУ ДО КОМУНІЗМУ

На зборах

– Слово надається товаришу Кабанцю, – об'явив голова президії Цап.

Кабанець поспішно виділився з рядів президії і вийшов на трибуну.

Люди в залі, за винятком молодиків на задніх лавах, зосередилися, щоб слухати виступ товариша Кабанця. Та пройшла вже хвилина часу, а Кабанець стояв на трибуні й мовчав. Люди дивилися на Кабанця, а Кабанець на людей. Його погляд був спрямований на задні лавки, і голова президії подумав, що молодики своїми розмовами заважають Кабанцю почати промову. Він подзвонив олівцем по графіну з водою і категоричним тоном сказав:

– Закликаю до порядку, особливо отам на задніх лавках. Ви не даєте промовцеві розпочати виступ.

Замовкли й на задніх лавках, а Кабанець стояв на трибуні й мовчав.

Уже на задніх лавках хтось пирхнув сміхом. Голова президії знову постукав олівцем по графіну з водою й закликав до порядку.

– Починайте свою промову, товаришу Кабанець, – сказав голова президії, – бо ви не вкладетесь у регламент.

Та Кабанець навіть не подивився у бік президії, він дивився на людей і мовчав.

Вже пройшло хвилин сім, а від Кабанця ні слова, ні півслова.

– Що з ним робити? – пошепки спитав Цап товариша Жеребця, що сидів поруч з ним.

– Якщо за дві хвилини не почне говорити, то стягнемо його з трибуни, – так же пошепки відповів Жеребець.

– А як його стягнеш?

– Та ось попросимо товариша Кнура, він це зробить ловко.

У залі вже ніхто не гомонів і не пирхав сміхом. Всі дивилися на мовчазного Кабанця – їх розбирила цікавість: що буде далі?

Прошло ще дві хвилини. До Кабанця підійшов Кнур.

– Або починай промову, або злязь з трибуни, – пошепки сказав він, хоч передні ряди почули ці слова.

А Кабанець стояв так, наче й не до нього було сказано. Він далі дивився на людей, на задні лавки.

Кнур зайшов ззаду, обхопив Кабанця руками за поперек і смикнув до себе, та Кабанець вхопився за край трибуни, і Кнур потяг разом з Кабанцем і трибуну.

У залі залунав сміх, здійнявся галас. Товариш Цап гукнув до себе Кнура.

– Так не годиться, – сказав він Кнуреві.

– Я зараз покличу своїх хлопців, вони вмить справляться з ним, – відповів Кнур і кинувся у бічні двері.

Зала то вщухала, то знову шуміла, а товариш Кабанець, відтягнутий разом з трибуною трохи набік, продовжував стояти, мовчати й дивитися на людей.

Та незабаром повернувся Кнур з двома міліціонерами. Міліціонери підійшли до Кабанця й схопили його один за праву, другий за ліву руку. Кабанець ойкнув від болю і позадкував від трибуни в обіймах міліціонерів.

– Що з ним робити? – спитав у Цапа Кнур.

– Що з ним робити? – спитав Цап у Жеребця.

– Що з ним робити? – спитав Жеребець у Бугая.

– Його треба посадити на його місце в президії, позаяк він ще не позбавлений своїх повноважень, – сказав товариш Бугай.

Кабанець слухняно підкорився і зайняв своє місце в президії.

– Слово надається товаришу Горобцю, – оголосив голова президії товариш Цап.

Горобець поспішно вийшов з рядів президії, зайшов на трибуну і відразу заговорив:

– Товариші! Ми мусимо боротися за виконання й перевиконання плану. Прикладати всі свої зусилля й можливості до цього.

Нам треба ще ширше розгортати соцзмагання, брати на себе ще більше соцзобов'язань.

Нам треба виконати й перевиконати план третього кварталу, щоб легше було розпочати, виконати й перевиконати план четвертого кварталу. Якщо ми виконаємо й перевиконаємо план четвертого кварталу, це означатиме, що ми виконаємо й перевиконаємо річний план. Навіщо треба перевиконувати річний план? Коли ми перевиконаємо план четвертого року п'ятирічки, то це означатиме, що ми легше й швидше зможемо виконати й перевиконати план п'ятого року п'ятирічки, тобто план усієї п'ятирічки. А якщо ми перевиконаємо план цієї п'ятирічки, то нам легше буде розпочинати виконання плану наступної п'ятирічки. Навіщо, хтось спитає, нам треба перевиконувати всі плани всіх наших п'ятирічок? Це ясно всім. Щоб іти вперед. Вперед до світлого майбутнього, до комунізму.

– А що таке комунізм? – почувся голос з середніх рядів зали.

Голова президії постукав олівцем по графіну, встав і сказав:

– Товариші! Закликаємо до порядку. Нагадую, що питання можна задавати тільки в письмовій формі із зазначенням свого прізвища, ім'я, по-батькові, місця праці та домашньою адресою. Якщо такого зазначення не буде, питання вважатиметься недійсним.

– Продовжуйте, товаришу Горобець.

– Позаяк питання уже поступило, а питання це важливе, – заговорив Горобець, – то я дозволю собі відступити від порядку і відповісти на нього. Тим паче, що ми всі чули, що питання це задав товариш Лушпайка, якого ми всі знаємо. Так ось, товаришу Лушпайка, мені соромно за вас. Ви питаєте, що таке комунізм тоді, коли ми вже сьомий десяток років будуємо його. Що таке комунізм – тепер знають не те що піонери, а й жовтенята. А якщо ви забули, я вам нагадаю. Наш вождь, вождь усього світового пролетаріату, засновник нашої комуністичної партії, творець нашої держави, геніальний продовжувач ідей Маркса–Енгельса – Володимир Ілліч Ленін докладно і вичерпно роз’яснив нам, що таке комунізм. Комунізм – сказав Володимир Ілліч, – це радянська влада плюс електрифікація.

Може, комусь прийде в голову думка: радянська влада у нас є, електрифікація у нас є, а чому нема комунізму? Роз’яснюю, що хоч електрифікація у нас є, та вона ще не суцільна. Отам, у тундрі, де живуть у шкіряних шатрах ті, що пасуть олені, й дуже швидко пересуваються з місця на місце на собаках, у них ще нема електрифікації, а нам треба, щоб електрифікація була повсюдно. Радянська влада у нас є, та вона ще не повністю опанувала людську свідомість. У нас ще є випадки: як не там, то там десь, дивись, і прорветься буржуазна ідеологія, що ніяк не відповідає комуністичним ідеалам. Нам треба, щоб усі люди були перейняті комуністичним духом, тоді це буде справжня радянська влада.

– А коли буде комунізм? – вирвалося з зали. Товариш Цап знову постукав олівцем по графіну і нагадав, що питання можна задавати тільки в письмовій формі.

– Нічого, – сказав Горобець, – я відповім і на це питання, його задав товариш Цвіркун. Коли буде комунізм? Це питання дуже складне і проблематичне. На нього відповідав

ще товариш Ленін. Володимир Ілліч казав, що комунізм наступить через п'ятнадцять років. І він, товариші, беззастережно наступив би, якби будівництво комунізму відбувалося під геніяльним керівництвом Ілліча. Проте, як вам відомо, Володимир Ілліч помер, не завершивши розпочатої справи. Кермо будівництва комунізму перейшло у руки Йосипа Віссаріоновича Сталіна. Товариш Сталін казав, що комунізм буде побудовано не за п'ятнадцять років, а за сорок п'ять. Якраз з дня революції по день смерти Сталіна минуло сорок п'ять років. Йосипу Віссаріоновичу не вдалося побудувати комунізм через те, що він надто захопився культом своєї особи. Про це ви знаєте, партія багатоголосно засудила культ Сталіна. Проте я мушу вам сказати, що коли б Йосип Віссаріонович дожив до наших днів, то тепер у нас уже продавалися б гудзики, голки та нитки безкоштовно, як це він обіцяв нам напередодні своєї смерти.

Після Сталіна, як вам відомо, кермо будівництва комунізму взяв у свої руки товариш Микита Сергійович Хрущов. Микита Сергійович визначив, що комунізм наступить 1980 року. Однак треба визнати, що Микита Сергійович Хрущов дещо загальмував темпи будівництва комунізму. Тепер за кермом будівництва комунізму перебуває найвірніший лєнінець Леонід Ілліч Брежнєв. Вій і завершить будівництво комунізму. Коли саме – тепер партія не визначає час. Коли назріють для цього умови, тоді й буде комунізм. А щоб назріли до цього умови, нам треба працювати з найвищою напругою, виконувати й перевиконувати плани, які дає нам наша рідна партія.

Але тут, товариші, я вас мушу застерегти від неправильного розуміння комунізму. Комунізм – це не суцільне споживацьке суспільство, це не рай для ледарів і тунеядців. Комунізм – це насамперед висока продуктивність праці, значно вища, ніж вона є тепер. У комунізмі буде висока

комуністична свідомість усіх людей. Ось тепер є ще багато таких робітників, що хочуть якнайшвидше піти з роботи додому. Ще не закінчилася зміна, а він уже збирається до виходу. Тоді таких робітників не буде. В комунізмі для робітника праця буде найкращою насолодою. Майстер йому скаже: “Іди додому”, а він буде його просити: “Дозвольте мені ще попрацювати години дві-три”. Зараз запусти якогось робітника у крамницю, щоб він безкоштовно взяв собі сорочку, то він переріє всі сорочки й вибере найкращу та найдорожчу.

А робітник з комуністичною свідомістю буде робити не так. Він візьме собі дешевеньку сорочку, а дорожчу залишить для директора заводу. Директор заводу теж не візьме собі найкращу сорочку. Він візьме собі середньої ціни сорочку, а дорожчу залишить для секретаря міськкому чи для секретаря обкому партії...

– Гу-гу-гу-г, – загули в залі.

Товариш Цап постукав олівцем по графіну, та гул у залі не вщухав.

– Товариші!!! – крикнув Горобець, перебиваючи своїм різким голосом гул. – Може, комусь тепер ще не до смаку такі відносини між членами комуністичного суспільства, та це засвідчує, що в багатьох з нас свідомість ще далека від свідомості громадян майбутнього високорозвиненого комуністичного суспільства. Ось тепер мало хто з нас уявляє собі життя без грошей. А за комунізму грошей не буде...

– А м’ясо буде? – почувлося з задніх лавок.

Залою прокотився сміх. Товариш Цап постукав олівцем по графіну.

– А ось на це запитання, – підвищив голос Горобець, – не я дам відповідь, а товариш Гадюкін. Це запитання провокаційне, в ньому виразно виявляється наклеп на нашу радянську дійсність.

– Думаю, що ви, товаришу Гадюкін, не пропустите мимо вух цього запитання. Його задав товариш Ззадулатка.

– Ніяк не пропущу, – відповідав Гадюкін з-за столу президії.

– Я вже записав і запитання, і того, хто його задавав.

– То не я задавав запитання! – почувлося з задніх рядів.

– А це ми швидко встановимо, хто задавав запитання.

На це у нас велика практика є.

– То не він задавав запитання! – почувлося знову з задніх рядів.

– Адвокатів нам не треба, адвокати будуть на суді.

Ось, товариші, оце й є та буржуазна ідеологія, – продовжував Горобець, – яка раз у раз проривається у наше щасливе радянське життя і затримує наш переможний хід до комунізму. Проте ми не маємо піддаватися ніяким підступам наших класових ворогів, а йти невпинно вперед, виконувати плани нашої рідної партії...

Горобець не договорив. Сталося те, чого ніхто не сподівався. Кабанець миттю зірвався зі свого місця, підбіг до трибуни, смикнув Горобця за комір так, що той поточився назад і впав сідницею на підлогу, а сам вискочив на трибуну. Він роззявив рота і заворушив губами, проте ні слова, ні півслова не вимовив.

Цап підвівся і щось почав говорити, та суцільний гам, регіт і аплодисменти заглушали його слова.

– Стягніть його з трибуни! Чого ви очі повитріщали?! – вигукнув Гадюкін, дивлячись на Кнура.

Кнур з двома міліціонерами кинувся до трибуни. Вони силкувалися вхопити Кабанця за лікті, але він своїми руками міцно вчепився за краї трибуни і наліг на них грудьми. а ногами вперся у дно трибуни. Його можна було б відтягти разом із трибуною, і Кнур уже намірявся так зробити, та крики з зали збили його з пантелику.

– Хай виступає товариш Кабанець!!!

– Хай говорить товариш Кабанець!!! – вигукували хором присутні.

Особливо репетували задні ряди. Там кричали і скандували. Там навіть почали викрикувати:

– Слава товаришу Кабанцю!

– Товаришу Кабанцю слава!!!

Голова президії товариш Цап вичекав, коли в залі трохи стихло, і, надриваючись, вигукнув:

– Збори закриваються!!!

Члени президії повставали і почали поспішно ховатися за куліси, Кнур і міліціонери відійшли від Кабанця, а він з трибуни не злазив, він ще міцніше вчепився за її краї і дивився на людей витріщеними очима.

Люди з зали не виходили, а продовжували аплодувати й вигукувати принадні слова на честь Кабанця. Та тут Гадюкін зірвався з місця, підбіг до шворки й опустив завісу. Не було вже на кого дивитися. Люди почали виходити з зали. Крізь сміх чулися голоси:

– Ну ось на такі збори можна ходити, наче побували в театрі.

– На комедії.

– Це ви так смієтеся з того, що у вас нема ще комуністичної свідомости. Була б вона у вас, ви б оце тепер не сміялися б, а плакали б.

– Легше, легше смійся, бо почує Гадюкін, він за одну ніч вас на капусту посіче.

– Хай не дуже розганяється твій Гадюкін, тепер уже не те, що було раніше.

– А що ж з вами робити, якщо до вас комуністична свідомість не пристає.

На партбюро

– Товаришу Кабанець! Покладіть нам осюди на стіл свій партквиток, – категорично наказав товариш Жеребець.

– А дзуськи ви не хотіли? Ви мені його не давали, ви в мене його й не заберете!

– Товаришу Кабанець! – втрутився Бугай. – Ви не маленький хлопчик, мусите розуміти. Вам треба здати нам свій партквиток, позаяк ви вже не член партії.

– Як то не член? Я, може, член ще більший за тебе!

– Ви порушили всі межі партійної дисципліни. Чому ви вилізли на трибуну і стояли мовчки на сміх людям?

– А що мені було робити, коли я забув доповідь у старих штанях?

– То чого ж ви вилізли на трибуну, коли не мали при собі тексту доповіді? – спитав Кабанця товариш Цап.

– Бо я надіявся пригадати, що там було написано.

– Чуєте? – втрутився товариш Кобрін. – Він до того ще й робив спробу виступити без перевіреного тексту. Це подвійна провина.

– А вам відомо, товаришу Кабанець, що у нас ніхто не має права виступати за наперед неперевіраним текстом? – допитувався Жеребець.

– Відомо. У мене текст був, тільки його не було на той час при мені. Я його два рази прочитав перед тим, як іти на збори.

– Ну це ще півбіди – забув доповідь, не знав, що говорити. А чого ж ви потім, коли вас посадили на своє місце, зірвалися, стягли з трибуни товариша Горобця, вискочили на трибуну й знову мовчали? – вияснював Жеребець.

– Він зірвав глибоко наукову доповідь товариша Горобця, – висував звинувачення Кобрін, – перетворив її на сміх, спалюжив нас усіх і всю нашу партію.

– Бо саме тоді я пригадав, що було написано в доповіді, а доки добіг до трибуни, то знову забув.

– Клади партквиток на стіл, – сказав Жеребець.

– Не покладу. Я з ним зрісся. Я лучче дам собі вухо відрізати, ніж віддам партквиток.

– Товариші! – заговорив товариш Баранець. – Нам треба подумати над цим питанням. Перед нами людина, віддана душею і тілом нашій партії. Ну оступився. З ким не може трапитися таке?

Кожен може забути доповідь, поспішаючи на збори. Так хіба за це так зразу треба з партії викидати? Куди ми його штовхнемо, забравши в нього партквиток? В обійми наших класових ворогів?

– Ви думаєте, що ви говорите? – заперечив йому Гадюкін. – Це розпорядження самого товариша Волкова. Якщо ми в Кабанця не заберемо партквитка сьогодні, то завтра ми всі покладемо свої партквитки на стіл.

– Хай буде розпорядження хоч і самого Зверева, а я вам партквитка не дам! – вигукнув Кабанець. – Ось вам, а не партквиток! – Кабанець скрутив дулю і поводив нею перед членами партбюро.

– Здаси! – цмокнувши губами, сказав Гадюкін. – Ось зараз викличу двох хлопців з наручниками – і здаси.

– У гробу я вас усіх бачив у білих тапочках! – вигукнув Кабанець і кинувся до дверей.

– Держи його! – крикнув Гадюкін до Кнура.

Кнур наздогнав Кабанця за дверима. Він ухопив його за комір і потяг до себе, та Кабанець вчепився руками за одвірки, вивернувся і вперся ногами в поріг. Допомогати Кнуру кинувся Гадюкін. Вони обоє ухопили Кабанця за руки і викрутили їх.

– Рятуйте, хто в Бога вірує! – залентував Кабанець.

Бугай і Жеребець спішно почали зачиняти вікна, бо вже перехожі на вулиці спинялися.

А тим часом Кабанець був уже в кабінеті. Кнур тримав його руки, а Гадюкін долонями затуляв йому рота.

– Потримай йому рота, доки я з портфеля кляпа витягну, – наказав Гадюкін Бугаю.

– Та хтозна, як його тримати. Ще вкусе за пальця, – відмовлявся той.

– Ой які ж ми обережні, – злісно блиснувши очима, сказав Гадюкін. – А забув настанову Ілліча – кожен комуніст мусить бути чекістом?

– Ось я йому затулю рота, – підбіг Кобрін. Доки Гадюкін передавав Кобріну Кабанцевого рота, він крутнув головою і ще раз спромігся закричати:

– Рятуйте, хто в Бога ві...!

– Який з нього партієць, як він до Бога звертається? – говорив Гадюкін, витягаючи з портфеля кляпа.

Саме у цей час до кабінету вскочило двоє сержантів із синіми кантами на погонах. Вони хвацько відрапортували Гадюкіну, що прибули за його викликом.

– Надіньте каблучки цьому суб'єкту, затуліть йому рота, – наказував Гадюкін, простягаючи їм кляпа, – і витрусіть у нього партквиток.

– Слушаюсь! – в один голос вигукнули обидва сержанти. Один підбіг, вхопив із рук Гадюкіна кляпа, а другий забрязкав блискучими кайданками.

За якусь хвилину партквиток Кабанця лежав на столі.

– Ну ось, – звернувся Гадюкін до Кабанця, – з партії ти уже вилетів. А за хуліганство і на зборах, і тут оформимо на тебе справу в суд.

– Тут не тільки хуліганство треба оформляти, – доповнював Гадюкіна Кобрін, – тут наявна антирадянська діяль-

ність – зрив доповіді на зборах, образа партійних діячів. Він же ж нам усім дулі показував. Це ж вчинення особливо небезпечних антидержавних злочинів, спрямованих на підрив радянської влади – стаття шістдесят друга кримінального кодексу української ересер*.

– Маєш рацію, товаришу Кобрін, – погоджувався Гадюкін, – так буде ще краще. Безперечно дії його підпадають під цю статтю. Тут не лише зрив доповіді, тут зрив усіх зборів. Зрив міроприємств радянської влади.

– Ви його тепер заберете чи згодом? – спитав Гадюкіна Кнур.

– Пізніше. Хай трохи погуляє. Тепер же санкції ми ще не маємо.

– Я дам санкцію, – вихопився Кобрін. – Бланки в мене є.

– Та ні, тепер не треба, – стримав його Гадюкін. – Зніміть з нього наручники, вийміть грушу з рота і виведіть його, – наказав він своїм підручним.

– Я до самого Зверева дійду, – казав Кабанець, виходячи за двері.

– Доходь хоч до самого Змієва. Ти вже своє одспівав, – кинув йому навздогін Гадюкін.

– А все-таки, – сказав Кобрін, коли зачинилися двері за Кабанцем, – треба було б його відразу забрати. Буде ходити, варнякати між людьми.

– Хай поварнякає. Я підішлю до нього своїх слухачів – вагоміша справа буде, – пояснив Гадюкін. Та тут обіззався товариш П'явкін.

– А чи не помітили ви, товариші, – сказав він, – що цей самий Кабанець це психічно неунормована людина? Хіба може комуніст з нормальною психікою кричати: “Рятуйте, хто в Бога вірує”? Хіба може нормальна людина членам

*Українська ересер – Українська РСР.

партбюро дулі показувати? А те, що він виліз на трибуну й півгодини стояв мовчки, як пень, хіба не свідчить про розлад психіки? Або ота його маячня про гроба. Кого це з нас він бачив у труні та ще й, як він каже, що всі ми, буцімто, були в білих тапочках?

– А й справді, – обізвався Бугай, – як ми цього досі не зауважили? Каже, що всіх нас він бачив у гробу. Хіба ж ми всі могли б поміститися в одній труні?

– Я пропоную ізолювати його у психлікарні, – сказав П'явкін.

– Я не заперечую, мені менше буде клопоту з ним; – погодився Гадюкін.

Це одне, – продовжував П'явкін. – А друге, якщо ми його засудимо, він відбуде свій строк і прийде назад додому та ще наробить якогось лиха. А там, у психлікарні, будемо тримати його скільки схочемо. Ми мусимо не тільки боротися із злочинами, а й попереджувати їх.

– Це дуже розумне рішення, – висловив думку Кнур.

– І це треба зробити якнайшвидше, – вставив своє слово Бугай. – Бо коли б він на когось з нас ще не напав. Тепер від нього всього можна дождити.

– Сьогодні ж подзвоню товаришу Пшикману – хай пошле до нього своїх санітарів та забере його, – висказав своє рішення Гадюкін.

– Ще треба буде оформити отого Ззадулатку, щоб не роззявляв свою пельку на людях.

А взагалі, товариші, нам ні на хвилину не можна втрачати нашої більшовицької пильності, бо з усіх закутів лізе ворожа ідеологія. Пильність, пильність і ще раз пильність.

– Переходимо до другого питання: про стан ідеологічної роботи в партійних осередках, – об'явив товариш Жеребець.

Дніпряни, 1977

Інженер Андрій Сушко сидів за столом своєї робітні, яка одночасно служила йому й за спальню і переживав глибоку радість творця. Було вже за північ. Давно припинився дзвін трамваїв, і думати йому тепер ніщо не перешкоджало.

Андрій відкинувся на спинку крісла, склав руки на грудях і виглядав, як людина, що виконала титанічну працю. Очі його світилися рубіновим блиском переможця.

Якби він мав наречену і якби вона побачила його в цю мить, то, напевно, полюбила б подвійною любов'ю.

Перед Андрієм на столі стояв невеликий прилад, що нагадував своєю будовою застарілий фотоапарат. Біля приладу лежало кілька аркушів списаного паперу-записки, що пояснювали роботу апарата, який щойно скінчив писати Андрій.

Андрій дивився то на свій апарат, то в темінь за вікном. Думки роями снувалися в його голові.

Що принесе йому цей маленький прилад, плід дев'ятирічної напруженої праці?

Скільки ночей недоспано? Скільки днів проведено впроголодь? У ці маленькі коліщатка й лінзи вкладено і його силу, і здоров'я, і молодість. Але що це все важить проти тієї глибокої радості, яку він переживає нині?

Сушко потягся до апарата, присунув його до себе ближче, крутнув невеличке коліщатко збоку, вимкнув у кімнаті світло, і прилад запрацював тихим шумом. На освітленому екранчику, що ховався за дверцятами апарата пропливали різні картини.

Ось людина схилилася над своїми записками. Це, напевно, такий самий роботяга, як він – винахідник, або вечний, а, може, скряга, якому нові приборки не дають спокою вночі.

Андрій перевів об'єктив апарата в інший бік. Він побачив драбину, на якій стояла людина і відчиняла вікно якоїсь квартири. Хто це? Злодій? Андрій перевів об'єктив апарата на кілька секунд нижче і побачив під драбиною ще двоє людей.

– Злодії, – вирішив Андрій.

Він глянув на шкалу апарата – подія відбувалася за 720 метрів від нього. Чи міг би він запобігти злочинові? Може й зміг би, – промайнуло в його голові, але тоді довелося б передчасно розкрити свій винахід, і Андрій перевів апарат на інший об'єкт.

Знову зароїлися думки в Андрійковій голові. Де може бути використано його винахід? Ним можуть користуватися слідчі органи. Яка сильна зброя проти злочинства! Його можна використати на війні. Яка сильна зброя для розвідки! Апарат діє на три тисячі метрів. Апаратом можуть користуватися геологи, його промені легко проникають у землю до п'ятсот метрів. Скільки нових корисних копалин відкриє людям ця маленька машина? Апарат може пересвітити людину. І не так, як Рентгенові промені – крізь цей апарат можна побачити найдрібніші частинки всього людського організму. Скільком людям він збереже життя!

Тим часом на екрані апарата з'явилася нова картина. Андрій побачив закохану пару серед чудового пейзажу розквітлої навесні природи.

Йому стало заздрісно. Чому він не може бути закоханим? Хіба він не має права на любов? Хіба він не вартий кохання?

Найкращі літа своєї молодості він віддав цій маленькій машинці. Йому стало жаль самого себе: його охопила злість на свій апарат, що відняв у нього радість життя, що висмоктав з нього силу. Але це тривало одну мить. Скоро він знову перейнявся високою гордістю творця.

Андрій вимкнув апарат.

Як він назве свій винахід, свою рідну дитину, яку так довго викохував? Хіба підібрати якусь латинську назву, яка вказувала б на властивості апарата, принципи його дії? Але ні. Це буде довга назва і не зрозуміла для людей.

Хіба назвати його іменем людини, яку він найдужче любить? Але друга-нареченої він не має. Нема кому віддати таку велику шану. Хіба назвати своїм ім'ям? “Андрій” – трохи незграбно. “Сушко” – теж. Назвати своїми ініціалами? “АС” – теж незграбно. Хіба “Ан” і “С”? “Анс” – вирішив Андрій.

Винахідник, задоволений ще одним своїм маленьким винаходом-хрещенням апарата, увімкнув світло, запалив цигарку і глибоко втягнув у себе тютюновий дим. Дим здався солодким.

Андрій пройшовся вздовж кімнати, як до цього звук за час довгих роздумів над своїм винаходом. Спати цієї ночі він не міг.

Раптом йому захотілося випити вина, бути веселим і безтурботним, як бувають люди на хрестинах своїх дітей. Та вина в Андрієвій хаті ніколи не водилося, і він скоро вгамував своє бажання. Він знову сів у крісло. Тепер уже жодні думки не йшли до голови. Наче перебував у якомусь півсні. Але що це? Відхилилися двері? Хіба він їх не замкнув на два замки, як це він завжди робив, коли працював над своїм апаратом? Не може бути! Він двері замкнув! Крізь двері ввійшла людина. Його охопив жах.

Андрієві спочатку здалося, що то його покійний батько, згодом у рисах цієї людини він розпізнав риси свого брата. Проте, ні. Це не батько і не брат, але в обличчі було щось знайоме й рідне. Людина підходить ближче. І що ближче вона наближалась, то більше змінювались риси її обличчя. Вже не було в цій постаті нічого ні близького, ні рідного, а навпаки – щось чуже і вороже. І коли людина підійшла

зовсім близько, то Андрій уже нічого не пізнавав у рисах її обличчя. Була якась загадкова невиразність.

– Хто ви такий? Як ви проникли до мого мешкання в такий пізній час? – вигукнув Андрій, ставши перед невідомим і машинально шукаючи чогось, щоб оборонитися.

– Не хвилюйтеся, – промовила людина з приємним тембром голосу, – і не нарікайте самі на себе. Двері ви не забули замкнути. Вони ретельно замкнені на два оберти ключа в обох замках. Можете перевірити. Якщо ви мене боїтеся, – спокійним тоном продовжував незнайомий, – я підніму догори руки, а ви можете озброїтися чим хочете й перевірити свої замки в дверях. Прошу зробити це. Я хочу, щоб ви впевнилися в тому, що ваші двері замкнені й що вам не загрожує жодна небезпека.

– Може, примара, – майнуло в Андрієвій голові, і він позадкував до дверей, не випускаючи з зору незнайомого. Двері справді були замкнені. Андрій протер очі. Незнайомий стояв з піднесеними догори руками.

– Хто ви такий? – знову вигукнув винахідник. – Ви шпигун? Вам треба мій винахід?! Ви володієте гіпнозом і хочете мене обдурити!!

– Прошу заспокоїтися і сісти на своє місце. Вам не загрожує небезпека, – знову лагідно заговорила людина.

– Але спочатку скажіть мені, як ви проникли до моєї квартири, чому зайшли без дозволу до кімнати і чого вам треба від мене у такий пізній час.

– Я вам про все розповім, шановний Андрію, – відповів незнайомий, – прошу сісти і вислухати мене.

– Знає як я називаюся, подумав Андрій, і йому знову здалося у рисах цієї людини щось рідне і знайоме. Він погодився сісти і вислухати її.

Незнайомий сів при столі напроти й заговорив:

– Насамперед я хочу, щоб ви переконалися, хто я такий. Повірте моєму слову, що я не спричиню вам зла, якщо ви самі його на себе не накличете.

Тимчасом Андрій, оговтавшись, старанно вивчав свого співрозмовника. Він ніяк не міг визначити його віку. Це було обличчя, на якому не позначились сліди тяжких переживань, воно було без зморщок, як у дитини. Між тим уважні, розумні, але безпристрасні сірі очі підказували Андрієві, що він має справу з досвідченою довгим життям особою. Іноді здавалося Андрієві, що перед ним юнак, який щойно ступив на шлях самотійного життя, іноді – що перед ним старець. Коли незнайомий говорив, його обличчя не виказувало ні пристрасті, ні спокою, і від руху уст не утворювалося на обличчі зморщок, лише його темнокаштанові брови (такого ж кольору, як і волосся на голові) часом піднімалися то надто високо на широкому чолі, утворюючи дві неоднаково зігнуті дуги, то складалися рівними рисами.

Він був блідий. Здавалося, що його обличчя ніколи не торкався промінь сонця.

“Мабуть емгебіст, – подумав Андрій, вони всі такі білі, бо виконують свою роботу вночі, а вдень сплять, і ніколи сонця не бачать”.

– Ні, я не емгебіст, – розгадав Андрієву думку незнайомий, чим украй здивував його. – Я вже звернув вашу увагу, шановний інженере, на те, що двері ваші були зачинені, коли я до вас з’явився. МГБ ще не володіє засобом проникнення крізь замкнені двері. Чужоземна розвідка, за шпигуна якої ви мене допіру прийняли, також такого засобу не знає.

– Хто ж ви такий? Кажіть нарешті, – не стерпів Андрій.

– Я навмисне звертаю вашу увагу, мій друже, на те, як я проник сюди, бо при ваших твердих матеріалістичних поглядах важко буде повірити мені, і цим ви зможете наробити собі великої шкоди.

Я особа не матеріальна. Візьміть мою руку і переконайтесь у тому.

Незнайомий поклав на стіл свою руку. Вона була така ж біла, як і його обличчя. Андрій взяв у свою долоню пальці незнайомого, але не відчув у них ні тепла, ні холоду, ні ваги, ні руки.

– Повірте мені, – продовжував незнайомий, – що я значно глибше проникаю і набагато далі бачу, ніж ваш апарат Анс, як ви його щойно назвали.

“Знає й про апарат і про його дію, – подумав Андрій, – про це ніхто з людей не має знати. Я свою роботу провадив під найбільшим секретом”.

– Тепер я вже знаю, хто ви такий, – заговорив, посміхаючись Андрій, – ви Мефістофель. Ви прийшли по мою душу так само, як колись приходили по душу Фауста.

– О, ні. Ви помиляєтесь, мій друже, сили такої, яку в свій час розпізнали своїм чуттям люди, вже нема.

– Як нема? – продовжував жартувати інженер. – Хіба сили Люципера, як і сили Бога, не вічно існують?

– Іноді не вічно, – відповідав загадковий співрозмовник. – Вказаний вами Мефістофель був покараний за промах з Фаустом. Він оматеріалізувався.

– Як це розуміти?

– Цю силу було розпорошено і переселено в людські душі. Вашої душі мені не треба, – продовжував незнайомий, – так само, як не треба вашого винаходу. Я просто прийшов вам допомогти.

– Дякую, але ви запізналися, – відповідав йому Андрій, – робота вся закінчена, і я ніякої допомоги тепер уже не потребую.

– Ні, ви помиляєтесь. Я прийшов своєчасно. Я знаю ваші бажання і прагнення. Я знаю, що ви прагнете не лише до слави, а горите бажанням не менш, ніж покійний Фауст, пізнавати світ. І в цьому я хочу вам допомогти.

Андрій пройнявся деякою повагою до цієї особи, але продовжував вести розмову жартівливим тоном.

– Ви не курите? – запитав він.

– Ні.

– А диму ви не боїтеся?

– Дим мені ніякої шкоди не приносить, так само, як не приносить користі повітря, без якого люди вмирають.

– Тоді я сам закурю. Ви не заперечуєте?

– Будь ласка.

– У який спосіб, прошу пана сказати, ви маєте намір допомогти мені пізнати світ? – затягнувшись димом, запитав Андрій.

– Це відбудеться у той спосіб, що я час від часу відвідуючи вас, буду пояснювати вам загадкові явища нашого світу, покажу вам те, чого людина не спроможна пізнати своїм сприйманням. Ви уявите, чим є весь довколишній світ і чим є у цьому світі людина. В дечому ми скористаємося вашим апаратом. Звичайно, ви можете заперечувати й спростовувати мої твердження, якщо знайдете для цього відповідні підстави.

– Але для цього потрібен час і відповідні ресурси. Хоч я людина не вимоглива і звик до злиденного життя, та я мушу мати щодня шматок хліба і бодай якусь маргарину.

– От горе мені з тими вченими. Трохи не знімаєте зорі з неба, а в заволодінні серця дівчини виявляєте дитячу безпорадність. Ви цілком ідете слідами Фауста: хочете мати навіть його Маргариту.

Андрій не відразу зрозумів свого співрозмовника й деякий час дивився на нього здивованими очима, але нарешті зорієнтувався:

– Ви ослухались, пане, я не сказав Маргариту, а сказав маргарину.

– Що це означає?

– Це таке штучне масло, яким ми тепер харчуємося бо воно набагато дешевше, до того ж справжнього масла в нас тепер не буває.

– О, про це не турбуйтеся. На час вашої дружби зі мною, ви будете повністю забезпечені харчуванням і вільним часом для наших розмов та для вашого відпочинку. У цьому покладіться на мене. А щодо Маргарити то скажу вам, раз уже про це зайшла мова, що ви її достойний. І я вам прийду на допомогу, якщо це потрібно буде.

– Ну що ж, – вже серйозно заговорив Андрій, – я приймаю вашу пропозицію. Я справді горю бажанням пізнати світ. Навколо мене стільки загадкового, чого я ніяк не можу розгадати, що радий вашій появі. Але ви мені так і не сказали, хто ви такий. Я не знаю вашого імені й не знаю, де вас шукати.

– Я представник тієї сили, закони якої ви, матеріалісти, визнаєте, а саму силу не визнаєте. Своє ім'я я не можу вам сказати, бо його не можна передати людською мовою. Отже, вам належить зробити сьогодні ще одне хрещення. Я погоджуся з тим ім'ям, яке ви мені дасте. Шукати мене не треба. Я сам буду приходити до вас, як тільки вам того забажається.

– Ага, добре. Як же вас назвати? – міркував уголос Андрій. – Я думаю, що вас слід назвати не людським ім'ям.

– Як хочете, – була відповідь.

– Ну, що ж? – трохи подумавши, сказав Сушко. – Я вас назву Ефіром, оскільки ви, як я зрозумів, прийшли до мене просто з ефіру. Я буду називати вас “пане Ефіре”, а не “товаришу”, як ведеться у нашій країні, бо вважаю, що звертатися мені до вас словом “товариш” не випадає.

– Не заперечую проти всього, – відповів новохрещений.

– Вас я буду називати “пане Андрій”. Не заперечуєте?

– Будь ласка.

– Але я вас хочу попередити про одну умову нашої дружби, – продовжував Ефір, звівши брови двома нерівними дугами, ви не можете виказувати людям свого винаходу без моєї згоди на це. А втім, як хочете. Тільки ви будете дуже шкодувати, коли зробите це передчасно. Наша дружба тоді порветься.

– Я не дуже поспішаю з опублікуванням цього винаходу. Я й без вас збирався перш, ніж віддати свій апарат людям, використати його для розкриття деяких загадкових явищ серед природи і людей.

– Добре.

Ефір встав.

– Нам час прощатися, вже пізно. Вибачте, що стомив вас, але завтра неділя, і, я думаю, ви зможете ще добре відпочити. Добраніч вам, пане Андрію. Ефір подався не до дверей, а до вікна. Андрій не зауважив, як і коли той опинився за шибками. Стоячи на підвіконню, він ще раз вклонився Андрієві і зник у темряві.

– Як? Він скочив з четвертого поверху?

Андрій кинувся до вікна, розчинив обидві віконниці, та в пітьмі нікого не бачив.

“Може він проник до кімнати карнизом через вікно, а мені здалося, що він зайшов у двері?”

На карнизах нікого не було.

“Карниз такий вузький, що на ньому ні один циркач не втримався б”, – зробив висновок Андрій, ударив себе долонею по чолі, напівсвідомо роздягнувся і пішов спати.

Скоро він заснув міцним сном.

Наступного дня Андрій встав з обважнілою головою. Було вже нерано.

Перше, що спало йому на думку – це вчорашні відвідини таємничого гостя.

“Що це? Сон, мара чи дійсність?” Скочивши з ліжка, поспішно вдягнувся і насамперед пильно оглянув двері й вікно. Не було жодних слідів проникнення крізь них людини.

“Я надто стомився роботою над своїм приладом, – зробив висновок Сушко, – на мене вже находять галюцинації. Так можна збожеволіти. Мені треба взяти відпустку та добре відпочити”.

Андрій забрав зі столу свій апарат і разом з записками переніс його до шафи, що стояла в кутку кімнати. Шафу Андрій замкнув, а ключ сховав у шухляду столу.

Після цього він вирішив поголитися і добре вмитися. Намагався ні про що не думати й забути минулу ніч. Голячись, Андрій зауважив сиві волоски на своїх скронях, а на чолі зайву зморшку. Він з жалем у серці ще раз подумав, що минають його найкращі літа, що він надто перевантажив себе працею.

“Так далі жити не можна”, – зробив висновок сам для себе. Коли Андрій вмився холодною водою й освіжився одеколоном, він відчув бадьорість у своєму тілі. Ясне сонце, що проникало крізь єдине вікно кімнати, влило радість у нього, і він вирішив піти поснідати до їдальні.

“Перед сніданком я вип’ю склянку портвейну, і це додасть мені сили, нерви мої заспокояться”, – подумав він.

В їдальні не було багато людей, бо час сніданку давно вже минув. За столами сиділо по одній, по дві особи. Андрій пройшов у кінець зали, підійшов до крайнього стола, за яким сидів незнайомий чоловік, запитав, чи вільне місце.

– Прошу, – була відповідь.

Андрій сів за стіл і погляд його спинився на людині, що сиділа напроти. В ній він упізнав учорашнього гостя.

– Добридень, пане Андрію, – першим привітався гість.

– Як вам спалося цієї ночі?

В Андрія перебіг холодок поза шкірою на спині, але він не хотів виказати свого відчуття і відповів спокійно:

– Добридень. Спалося добре. Дякую.

– Ви дуже добре зробили, що вирішили взяти собі відпустку. Вона вам зараз конче потрібна.

Андрій мовчав.

– Я знаю, – продовжував Ефір, – що ця зустріч зараз для вас неприємна. Ви б не хотіли бачити мене тепер, та даруйте мені, я маю намір сьогодні, в неділю, ознайомити вас із своїми можливостями, щоб ви уявили собі чого можете від мене сподіватися. Ви мали намір випити вина, то ж давайте, вип'ємо разом. Я також ще не починав снідати.

– Хіба ж ви вживаєте людські страви? – зажартував Андрій, згадавши вчорашню розмову.

– Так, я їм і п'ю тоді, коли перетворююсь на людину. Сьогодні я піддав себе такій метаморфозі.

Тим часом надійшла офіціантка.

– Що у вас насправді є з того довгого меню, що лежить на столі? – запитав Андрій.

– Є котлети з волового м'яса та овочеве рагу, – відповіла дівчина.

– Будете їсти? – запитав Ефіра Андрій.

– Хай несе, – відповів той.

– Дві порції котлет і дві склянки портвейну.

Офіціантка записала у свою книжку й пішла до інших столів.

– Придивіться ближче до цих трьох військових, які щойно зайшли й займають столик там за моєю спиною. Вам їх добре буде видно, бо вони сядуть якраз проти вас, – заговорив до Андрія Ефір.

– Це не військові, – заперечив Андрій, – вони тільки носять форму військову. Це працівники МГБ.

– Я знаю про це. Саме тому я звернув вашу увагу на них. Вони не спали цілу ніч. Вони прийшли не снідати, а вечеряти.

– Говоріть тихше, – пошепки попросив Ефіра Андрій, – бо нас почують.

– Марно ви турбуєтесь про це, шановний пане Андрію, можете бути певні, що вони не почують мене. Мій голос тут чуєте тільки ви і більше ніхто.

– Ну добре, але я все-таки прошу вас, говоріть тихше, бо мені трохи страшно, коли ви так голосно говорите про тих людей, звертаючись безпосередньо до мене.

– Гаразд, – погодився Ефір і заговорив зниженим голосом. – От вони сидять за столом, мимо них проходять люди, і ніхто на них не звертає уваги. Сидять собі звичайнісінькі люди. А між тим, якби люди знали, що ці троє зробили в цю ніч, то навколо них зібрався б такий натовп, який не збирається біля впійманого злодія.

Андрій пильніше вдивлявся в обличчя трьох емгебістів і розгледів у їхніх рисах повний спокій. Лише в очах примітив якусь неприязнь. Вони не дивилися на людей, а кудись у простір.

Між тим офіціантка принесла вино. Співрозмовники надпили по кілька ковтків. Вино вдарило в голову Андрієві, в жилах запрацювала живіше кров, і його дуже розібрала цікавість про тих людей, що сиділи навпроти.

– Розповідайте далі, – попросив він.

– Ці люди, – продовжував Ефір, – допитували цієї ночі всі троє разом одну із своїх жертв. Спочатку вони йому прищемлювали пальці дверима, тоді забивали голки під нігті й, нарешті, запустили в горло мишу, від чого в людини вибухнула кров ротом і оббризкала їх. Якщо ви пильніше придивитесь до їхніх мундирів, то побачите на грудях і на рукавах краплини крові, які їм не вдалося стерти.

– Ця людина померла? – спитав Андрій.

– Ще жива, але скоро помре. Тепер, за їхнім наказом лікарі будь-що намагаються продовжити їй життя, щоб зробити над нею ще один допит.

Офіціантка принесла сніданок. Андрій не міг їсти. Він дивився на трьох емгестів, що сиділи проти нього, і краплинки крові на їхніх мундирах все виразніше вирисовувалися перед його очима. Він силоміць проковтнув кілька шматочків котлети і запив вином.

– Хто був цей нещасний? – цікавився далі Андрій, покинувши їсти.

– Він відноситься до тієї групи відважних людей вашої країни, що не терплять деспотизму. А ці садисти домагалися від нього викриття організації, до якої він належить.

– Вдалося їм досягти цього?

– Ні. Герой мужньо вистояв усі катування.

– Він заслуговує світової слави! – вигукнув Андрій. – А його кати світової ганьби, – вже тихше промовив він.

– До речі, гляньте на той стіл біля вікна. Там сидять двоє юнаків з довгими губами. Це спільники цього героя.

– Але ми ще вернемося до людей, – встаючи, промовив Ефір, – зараз, мій друже, запрошую вас ознайомитись з природою і заодно відпочити.

Андрій гукнув офіціантку і, опередивши Ефіра, заплатив за сніданок.

Коли вийшли з їдальні, Ефір сказав:

– Я вам пропоную сьогодні такий своєрідний екскурс у довколишній світ. Це буде ніби короткий вступ до наступного мого викладу. До того ж ви збираєтесь відпочивати після своєї тяжкої праці. Цей відпочинок можна вам розпочати сьогодні. Я запрошую вас поїхати зі мною за місто.

– Згода, – вирішив Андрій. – Але чим ми поїдемо?

– Поїдемо на таксі.

Вони підійшли до зупинки і зайняли місцев задній частині одного автомобіля. Машина рушила, і приємний вітерець війнув їм в обличчя крізь відчинені вікна. Мимо них минали люди, дерева, вітрини магазинів.

Ефір наказав водієві зупинитись біля приміського парку, в якому Андрій за весь час проживання в цьому місті ні разу не був. Парк розкинувся на невеликій горі. Він радше нагадував гай, або невеликий лісок, ніж парк, хоч деякі дерева по боках стежок рівно підстрижено.

Андрій, потрапивши між дерева, раптом відчув над собою якусь свободу, якої йому бракувало між будинками міста. Він дихав на повні груди свіжим пахучим повітрям, він підставляв свої скроні лоскотним промінням сонця. Спів солов'їв і кування зозуль створювали ліричний настрій.

– Тут справді можна гарно відпочити, – промовив Андрій. – Ось де знайдеш спокій від міського гамору.

Людей у цьому парку майже не було. Де-не-де проходили селянки-колгоспниці з клунками на плечах та з кошиками в руках, зрідка пробігали, граючись, діти.

– Які пишні дерева! Що за повітря! Не повітря, а еліксир здоров'я! А яка чудова музика пташок! – захоплено вигукував Андрій. Він почував себе так, як відчуває себе в'язень, що збувся кайданів.

Коли Андрій навітався природою, Ефір сказав:

– Ви дуже добре відчуваєте красу природи. Але природу треба не лише відчувати, а й розуміти.

Ефір наставив руку й піймав маленьку пушинку, що літала в повітрі.

– Ви знаєте, що це таке? – запитав він Андрія, показуючи йому пушинку.

– Ні.

– Це зернятко кульбаби. Придивіться: що воно вам нагадує?

– Воно дуже нагадує парашут, – дивуючись вимовив Андрій.

– І літає воно так, як парашут, – сказав Ефір, пустивши на вітер пушинку. – Літає, доки не знайде собі місця для проростання. Ось де думка, до якої людина прийшла на мільярди років пізніше.

– Це справді дивно.

– А ви гляньте на той дикий виноград під муром: як розумно він користується місцем для свого росту. Ліпше всякого альпініста пнеться на круті вершини. Не вхопиться за тонку лозину, а хапається за тверду опору. Або гляньте, як тополя подалася догори, а верба розпустила своє гілля долом.

– Ви мені говорите про давно відомі людству істини, – заперечив Ефірові Андрій. – Хіба, ви думаєте, люди не помітили цього? Давно зауважили і розгадали цю особливість природи. Ще покійний Чарльз Дарвін постарався про це. Те, на що ви мені вказуєте, є не що інше, як пристосування природи до оточення. В боротьбі за своє існування рослини набули різноманітного вигляду. А ви, напевно, хотіли мені показати, як все розумно влаштовано, і що влаштувати це могла тільки якась надлюдська незвичайна сила?

– Я чекав цього заперечення від вас. Люди слушно зауважили, що живий світ, його рослини і тварини, набули різних форм у боротьбі за своє існування, за пристосування до умов життя, – відповідав Андрієві Ефір. – Та цей висновок людей має одnobічний характер. Тополя підняла своє галуззя так високо вгору, а коріння запустила так глибоко в землю не лише тому, що хотіла використати якнайкраще всі можливості свого розвитку.

Умови життя, оточення не можна розуміти як ту силу, яка лише протидіє розвитку того чи іншого організму. В цих умовах життя, як і в самому організмі, діють дві цілком

протилежні антагоністичні сили. Одна сила сприяє розвитку всього живого, друга – навпаки, затримує, бореться проти всього живого. У світі постійно відбувається боротьба цих двох сил – сили життя і сили смерті. Ця боротьба відбувається не хаотично, не сліпо. Добре. Нехай тополя набула своєї форми в боротьбі за існування, тягнучись до сонця серед інших дерев. Це можна припустити. Ну, а як, по-вашому, виробився парашут з насінням кульбаби? Не знаєте?

Чому на яблуні ростуть яблука, а не самі зернятка? Думаєте для того, щоб ви могли їсти їх? Ні. Яблуня підживлює своїм плодом землю для свого насіння. Хто це придумав?

А хто придумав те, що плоди яблуні можуть їсти люди і тварини? Хто придумав те, що насіння кульбаби чи інших трав поїдають птахи і не дають їм прорости?

За фізичною боротьбою світу не можна не помітити інтелектуальної боротьби в ньому, яка приводить до видимої рівноваги його і яку ви й називаєте об'єктивними законами.

Ось перед вами літають мухи. Якими вони вам видаються? Страшні чи ні? Боїтеся ви їх?

– Мух я не боюся. Я лише не люблю їх. Я бджіл боюся.

– А ви собі уявіть, що було б, якби ці мухи розмножувалися у сто разів більше, ніж розмножуються вони тепер, якби муха жила не одне літо, а тридцять років, якби мух не поїдали птахи.

Андрій замислився.

– Мухи, – продовжував Ефір, – в такому разі знищили б усе живе на землі й самі б загинули.

– Можливо, – подумавши відповів Андрій. Вони все дали заходили у глиб парку і ті лавки, які подекуди траплялися їм на шляху, траплялися дедалі рідше.

Андрій відчув утому в ногах і запропонував своєму співрозмовникові сісти. Лавка була в тіні дерев, сонце вже не палило їм голови, свіжий вітерець повівав на них з гушавини дерев, і Андрій знову відчув усім тілом приємну насолоду.

– Сила смерті, як і сила життя, – продовжував Ефір, сидячи на лавці, – не тільки постійно витають над усяким існуванням, але й глибоко проникають у все існування і ведуть там свою боротьбу. Все живе розвивається чи замирає під дією цих двох сил, які тиснуть на нього ззовні й зсередини. Одна зберігає життя, а друга руйнує. Народившись, людина, як і кожен організм, починає вмирати. Та в молодому організмі сили життя значно сильніші, ніж сили смерті, і, тільки досягнувши середнього віку, сили смерті починають перемагати сили життя.

– Ви мені говорите те саме, що говорить релігія, – перебив Ефіра Андрій. – Є добрий і злий дух. Злий дух весь час шкодить людині, а добрий їй допомагає.

– А ви знаєте, що в тому релігійному твердженні, до якого ви відноситеся так скептично, є відповідна істина. Людина своїм чуттям пізнала на собі дію цих двох сил. Але вона фактично забарвила своє перше істинне пізнання, уявивши ці сили подібно до себе, надала казковості та загадковості їм і цим викликала сумнів до свого першого пізнання.

– Це добре, що ви мені заперечуєте, – сам себе перебив Ефір, – у суперечці народжується істина. Але чи подобається вам тема наших розмов?

– О, так. Саме ці питання турбують мене вже давно.

– Добре. Я хочу, насамперед, дати вам уявлення про походження цілого світу, а тоді перейдемо до його окремих частин, зокрема розглянемо і походження органічного світу.

Ваші сучасні матеріалісти, користуючись діалектикою, по суті не відкидають боротьби двох протилежних сил, але самі собі заперечують, як діалектики, коли визнають боротьбу лише внутрішню, а зовнішню відкидають.

Гляньте навколо себе, і ви побачите довгий ланцюг різноманітних явищ, що виникають, розвиваються, занепадають і гинуть у лещатах цієї боротьби.

Увесь світ складається з окремих явищ. Усі ці явища органічного і неорганічного світу мають свій початок, розвиток, занепад і кінець. Жодне явище не виникає само по собі, а бере свій початок від іншого явища під дією сторонньої сили.

Ось цей дуб виріс із зернятка, яке проросло під дією сонячного тепла й земної вологи. Закопайте зернятко на метрову глибину в землю, і воно ніколи не проросте. Покладіть зернятко під сонце без вологи і воно навіки засохне.

Спилять і спалять люди цього дуба, чи всохне він і зотліє – виникнуть нові явища: горіння, тління. На місці попелу чи трухлявини виросте трава, нові дерева, попіл дуба послужить живленням для нових рослин, але ніколи з попелу не воскресне той самий дуб.

Проте дуб сам по собі ніколи не згорить, якщо його не запалить блискавиця, чи не зріжуть і не спалять у печах люди. Він сам по собі ніколи не впаде і не зогніє, якщо його не звалить буря, якщо його не підточать хробаки. Він не всохне, якщо йому не забракне поживних речовин у землі.

Тобто: без сторонньої сили ніщо не виникне і не зникне.

– Дозвольте вас перебити, – знову не втримався Андрій,
– я пам'ятаю слова ще зі шкільної партії:

Легкий, пухкий попілець

Ляже, вернувшись, в рідну землю,

Вкупі з водою там зростить вербицю,

Стане початком тоді мій кінець.

– Так. Це мудрі слова і красиво сказано вашою славною поетесою. Але ви хочете ними заперечити, чи підтвердити мою думку?

– Мені здається, вони заперечують вам.

– Ці слова не заперечують моєї думки. Там, де говориться, що кінець стане початком – це якраз підтвердження діалектики природних явищ: явище не виникає саме по собі, а народжується іншим явищем. Треба розуміти фігуральність поетичного виразу: не з попелу виростає верба, а попіл “вкупі з водою” лише сприятиме вирощенню дерева, створенню нового явища, нової рослини, подібної та водночас не подібної до своєї попередниці.

Ці слова Лесі Українки носять алегоричний зміст, як майже всі її твори. Вони більше стосуються людських мрій та ідей, ніж природних явищ. Хоч, до речі сказати, людські думки так само неповторні ідентично, як і природні явища.

Ідея може бути одна, а інтерпретація її різна. На попелі верби виростає теж верба, але це не буде та сама верба, що згоріла. Вона буде відрізнитися від своєї попередниці і своїм стовбуром, і своїм галуззям. Але тут ми відхиляємось від основної думки.

Люди, пізнаючи світ, дуже часто помиляються, особливо ваші сучасні матеріалісти. Ніхто з них не заперечував би мені того, що всі матеріальні явища ось так діалектично між собою пов’язані, що все навколо нас складається саме з цих явищ, що навколо нас усе тимчасове і не вічне: і земля, і сонце, і галактика, і метагалактика. Це ваші матеріалісти – діалектики визнають. Коли мова заходить про увесь всесвіт, про матерію, то вони не визнають ні початку його, ні кінця ні в часі, ні в просторі. І ось тут саме ваші матеріалісти перестають бути діалектиками. Яка підстава є стверджувати, що всесвіт існував й існуватиме вічно, коли жодного природного явища навколо нас нема вічного? Раз людині стало

відомо, що вся матерія, яку вона пізнала, як найдрібніше її явище (атом), так і колосальне її явище (метagalактика), не вічна. То чому має бути вічним те, чого людина не знає? Навпаки, за законами своєї логіки людина має зробити висновок: у природі ніщо матеріальне вічно не існує, починаючи від атома і закінчуючи всесвітом.

– Логічно, безперечно, так, – погодився Андрій, – ви маєте рацію, це відповідає законам діалектики, але мені стає сумно від того, що я довідуюсь від вас. Така безперспективність нашого існування! Мабуть, що менше людина знає, то легше їй жити на світі.

– Це правда. Людина – натура цікава, вона хоче знати все. Отже, знайте й ви.

Раз все в природі складається з окремих явищ, які не виникають і не зникають без сторонньої сили, раз цілий всесвіт ніяких підстав нема відрізнити від всіх інших явищ, які є навколо нас, раз ми мусимо визнати кінець всесвіту, то ми мусимо визнати і початок його, а, отже, й ту силу, яка дала поштовх до розвитку його ультраколосального явища.

– Тобто, Бога? – замріявшись, запитав Андрій.

– Прощу вас не забігати наперед і слухати далі.

Тепер ми повернемося до тих двох антагоністичних сил, на які я звернув вашу увагу на початку нашої розмови. Людині легко переконатися в існуванні цих сил. Плюс і мінус в електриці, протилежні полюси магнетного поля, альфа- і бета-промені радіоактивних елементів, наявність в атомі електронів і протонів, речовина і антиречовина, про які вже тепер відомо людям – підказують, що тимчасова єдність довколишнього світу перебуває в боротьбі протилежних сил.

А хіба смерть і життя в органічному світі, наявність вірусів і бактеріофагів у природі та в організмах, благородної

і неблагородної живої речовини у тваринному і людському організмах не свідчать про боротьбу протилежних сил у всьому довколишньому?

На Андрія раптом напала якась апатія. Він мало що сприймав із того, що говорив Ефір. Голова його хилилася до власного плеча. Під лоскотним промінням сонця, що проникало крізь галуззя дерев, він поволі починав засинати.

Прокинувся Андрій від палючого сонця, що напекло йому голову. Голова боліла так само, як і вранці. Сонце вже повернуло на південний захід і пекло його просто в обличчя. Хотілося їсти. Він глянув навколо себе. Біля нього не було нікого.

– Де ж Ефір? – майнула думка. – Якесь диво робиться зі мною, – думав Андрій. – Чи справді цей Ефір існує, чи це мені тільки вважається? Але ж він тут говорив, він викладав мені свої погляди. Цей Ефір справді багато чого знає. А все ж треба якось його позбутися, бо заведе мене в такі хащі, що й не виберешся з них.

Гм. А щодо нашої діалектики, то він справді має рацію. Вона таки заходить у зазубень саме там, де треба пояснити не лише окреме явище, а цілий всесвіт. Але що це за сили? Як він їх трактуватиме? Я так і не дослухав його...

Андрій встав з лавки й пішов. Ідучи алеями, він все думав про Ефіра.

– Сьогодні він виглядав як звичайна людина. Невже це тільки примара? Як би це перевірити? От хоч би хто-небудь з моїх знайомих не побачив. А зрештою, я й сьогодні можу це перевірити: ми з ним разом снідали. Я поїду на обід у ту саму їдальню і запитаю про нього в офіціантки.

Коли Андрій зійшов з гори, то почув поблизу дзвін трамваїв.

– От добре, – подумав він, – за кілька хвилин я буду в місті, бо на тій прогулянці добре-таки зголоднів.

У їдальні столик, за яким снідав Андрій, був вільний. До нього скоро підійшла та сама офіціантка, що подавала сніданок.

– Вибачте, – звернувся він до неї, – прошу мені відповісти, чи мій товариш, з яким я сьогодні снідав, ще не приходив на обід?

– Який товариш? – здивувалася офіціантка. – Ви сьогодні снідали самі. Біля вас не було нікого.

– Як нікого? А з ким же я пив вино? – вирвалося у Андрія.

– Це ви, напевно, приятелю, загубили вчорашній день, – підсміхнулася з нього офіціантка.

Сконфужений Андрій замовив обід і взявся руками за голову.

– Що це зо мною робиться? – думав він. – Щоб ще не збожеволіти так. Треба скоріше брати відпустку й ґрунтовно відпочити.

Коли Андрій пообідав і вийшов на вулицю, він сам собі наказував:

– Ні про що не думати! Повна інтелектуальна і фізична інертність. От зараз можна піти в кіно, щоб розвіятися і забути. А тоді – додому спати, бо я здурію. Треба вибрати якийсь легенький фільм, щоб піднести собі настрій.

“Анна на шиї”, – прочитав Андрій афішу. – Це за Чеховим. Не має бути легке. Щось не пригадую змісту цього твору. Проте цей фільм дуже хвалять. Піду.

У фойє кінотеатру Андрій зустрів свого колегу по роботі, інженера Івана Ткача, що прийшов дивитися фільм разом із дружиною Лідою.

Ткач почав підсміхатися з Андрія, як завжди він це робив при зустрічі з ним. Чому Андрій прийшов до кіна сам, чому при ньому нема приємної особи й чому взагалі він так довго не жениться?

Із властивою йому насмішкою він почав викладати свою “теорію” про те, що людина, яка довго не жениться, дичавіє.

– От знаю, – говорив Ткач, глузливо дивлячись на Андрія примруженими очима, – жив у нашому селі один чоловік. Батька його вивезли на Сибір, а його лишили у батьківській хаті. Він був не жонатий і женитися не збирався. Як йому минуло тридцять років, то він почав уникати людей. Іде вулицею, побачить когось перед собою, нагне голову і так проходить. Далі почав узагалі рідко виходити з своєї хати. Згодом дійшло до того, що він зовсім на виходив надвір. Викине линву через двері, сусіди йому прив’яжуть дрючка до неї, він затягне того дрючка до хати, попиляє там, запалить собі в печі, й так жив.

Як було голосування, то його приводили на ділянку дві міліціонери, а він насував свою шапку аж на самі очі, щоб нікого не бачити.

Ось до чого доводить довге парубкування.

– Таке може статися з людиною, – сказав Андрій, прикидаючись, що він Ткачеві оповідання прийняв за правду.

– Так ото ж дивись, щоб з тобою такого не сталося, – безпardonно зауважив Ткач.

– Слухай, – відповів йому Андрій, вирішивши на глум відповісти глумом, – ти знаєш один випадок, коли чоловік здичавів від того, що не був жонатий, а я знаю десять випадків, коли люди дичавіли від того, що женилися, і двадцять випадків, коли люди божеволіли від своїх жінок.

Дискусію поправила Ліда:

– Ну, мій чоловік, якщо й дичавіє, то не від мене, бо він був диваком ще до одруження. То ви вже, Андрію, пробачте йому.

– Та я його знаю, – посміхаючись, відповів Андрій.

Задзвонив третій дзвінок, і люди рушили до зали. Ідучи, Ткач все ще говорив:

– Ні, ні. Треба одружуватися, Андрію. Годі тобі байдикувати. Дівчат багато, вибрати є з чого. Удвох жити веселіше.

Хоч Андрій і вдавав, що йому краще бути нежонатому і що йому нітрохи не жаль, що біля нього нема приємної особи, проте в глибині душі йому було заздрісно, дивлячись на Ткача та інших молодих людей, які парами заходили до зали.

“Мати справжнього друга-жінку, з якою можна поділити радість і горе – це велике щастя для людини”, – думав Андрій, уже сидючи перед екраном.

Хоч у часі демонстрування фільму Андрій кілька разів щиро сміявся в душі, все ж картина не принесла йому того настрою, якого він хотів видобути з себе, і додому він пішов з понуреною головою.

– А все ж таки людська натура підла, – думав він під враженням фільму. Чехов добре розпізнав її. От, справді письменник, не підлабузник перед людством. Дивіться і пізнавайте самі себе! Дивіться, які ви мерзенні раби своїх пристрастей!

Андрієві приснився сон. Він його добре пригадував, прокинувшись у понеділок вранці.

Він сидів на березі моря. Якись, ніколи ним не бачені дерева схилилися над ним. Разом з ним сиділа на великому камені дівчина. Вона була одягнена в легеньку блакитну сукню. Вітер злегка розвівав солом'яного кольору хвилі її волосся, а її очі зливалися з барвою морської води. Вона ніжно-ніжно гладила своєю маленькою ручкою Андрія по голові, дивилася на нього своїми чарівними очима і говорила таємничим голосом:

– Не журися, мій друже, ти не сам попливеш, я буду разом з тобою у твоїй далекій подорожі.

Відпрацювавши вісім годин у конструкторському бюро заводу, Андрій пішов до директора. Він пояснив йому, що відчуває велику втому та хотів би трохи відпочити.

– Я знаю, що вам належить відпустка, – дивлячись на змарніле обличчя Андрія, сказав директор. – Чи не слабуєте?

– Ні, я здоровий, але дуже перевтомлений. Другий рік працюю без відпустки, – пояснив Андрій.

Директор обіцяв дати відпустку, але попросив попрацювати ще три дні, доки завод виконає місячний план.

Всі ці три дні Андрій після роботи ходив або до театру, або до кіно. Свого апарата він навмисне не виймав з шафи, щоб не обтяжувати себе новими думками.

Ефір не приходив, і Андрій подумав, що ці тимчасові галюцинації його покинули.

У четвер, задоволений наданою йому відпусткою, він вирішив нікуди не йти. Йому хотілося побути сам на сам зі собою. Треба обдумати як краще організувати свій відпочинок.

Він скинув з ніг черевики та приліг на канапі. Присунув до себе стілець з газетами й почав переглядати їх. Газети читати – не довго. Лише на останній сторінці можна знайти щось цікаве, там закордонні новини, а решта – в кожній газеті щодня те саме. Андрій завжди читав газети, починаючи з останньої сторінки.

У нинішньому номері він побачив на цій сторінці нову таблицю тиражу облігацій.

“Добре було б зараз виграти якісь грошенята, – майнула думка в нього, – все ж краще відпочив би, ніж на саму зарплату”.

Андрієві не щастило у виграшах на облігації. Він ще ніразу не виграв за всю свою позику. Навіть останнім часом перестав перевіряти свої облігації.

“Тільки нерви псуєш коло них”, – вирішив був.

Проте сьогодні йому захотілося свою позику перевірити. “А може?”, – подумав. Він поволі встав, дістав з шухляди столу свої облігації, сів на стілець і почав перевіряти.

“Одна не зійшлася на два числа. Був би виграв 500 карбованців. Хтось, мабуть, виграв з наших. Той, кому переді мною давали облігації”.

Залишилася ще одна на 100 крб.

“Якщо не виграє й ця, подумав Андрій, то я більше її не перевірятиму ніколи. Це тільки дратує людину. Нуль тридцять три, п’ятсот тридцять два, – проговорив він уголос. Ага, ага, ага. Є! – вигукнув так, ніби перед ним сиділа сотня слухачів.

“Скільки ж вона виграла? П’ятдесят тисяч, якщо зійдеться ще й номер білета. На решту номерів припадає по двісті карбованців виграшу, – читав Андрій у таблиці. – Котрий же номер облігації виграв п’ятдесят тисяч? Тридцять вісім. А мій який?”

Андрій глянув на свою облігацію і завмер від здивування.

– Невже я виграв п’ятдесят тисяч? – Сам себе питав Андрій. – Ні, це якась мана. – Він глянув навколо себе.

– Чи немає тут Ефіра? Може знову на мене найшли галюцинації?

Він протер очі й ще раз перевірів облігації. Так. Все сходиться. Помилки нема. Андрій встав і швидко заходив уздовж кімнати. Йому все ще не вірилося. Він знову сів на стілець і знову перевірів свою облігацію. Так. Він виграв п’ятдесят тисяч!

У ночі Андрій спав дуже мало. Думка про виграні гроші не давала йому спокою.

“Що він буде робити з цими грошима? Насамперед треба дещо вислати матері, бо я їй давно вже не посилав гроші.

Треба собі купити порядний костюм, плащ на літо і черевики. Я ж нічого не маю доброго на собі. Все, що я маю, вже старе й потерте, – думав він.

– Я свій апарат ще не буду вдосконалювати. Але тепер мені це робити буде набагато легше”.

Прокинувся Андрій рано. Не встаючи з ліжка, він присунув до себе стілець з газетою та облігацією і перевірів ще раз. Таки правда. І ця правда, як електричний струм, надала йому енергії й сили. Він миттю вискочив з постелі.

Коли виходив з дому, була вже восьма година.

“По гроші ще рано, – подумав він. – Зайду поснідаю до їдальні, і якраз буде добре”.

До ощадкаси прийшов Андрій десять хвилин по дев’ятій і побачив, що виграші вже видавали. Біля каси стояла черга з кількох осіб. Він став у чергу. Андрій бачив, як кожну облігацію перевіряли: приставляли лінзу до номера і переглядали на світло.

Перед ним ніхто великих виграшів не мав – все брали по 200 карбованців і лише одна особа виграла п’ятсот.

Коли Андрій подав свою облігацію, дівчина-контролер здивувалася. Перевівши номер, вона глянула на Андрія, потім приклала лінзу, передивилась облігацію на світло і промовила:

– Через те, що на вашу облігацію припадає велика сума, належиться зробити додатковий аналіз. Прошу піти зі мною.

Вона встала й пішла, наказавши Андрієві йти за нею.

Андрій опинився в кабінеті завідуючого ощадною касою.

Крім завідувача, в кабінеті було двоє: капітан-емгебіст і якийсь суб’єкт у цивільному одязі. Емгебіст ходив уздовж кабінету, а цивільний сидів праворуч завідувача.

– Ось цей товариш виграв п’ятдесят тисяч, – промовила дівчина-контролер, поклала Андрієву облігацію на стіл і вийшла.

– Паздравляю с неажіданим щаст'єм, – швидко заговорив капітан. Він підбіг до Андрія, притворно радіючи, і подав йому свою п'ятірню.

– І везьот же людям, – продовжував він. – А тут хоть би на смех виіграл какою тищенку.

Завідувач взяв облігацію, присунув до себе газету з таблицею таражу і перевірив номер.

– Так. Виграш солідний, – промовив він. – Що ви будете робити з такою сумою? – ніби жартуючи, звернувся він до Андрія.

– З грішми є що робити. Нема що робити без грошей, – відповів Андрій.

– Це правда. Гроші – крила серед степу, а безгрішшя – камінь серед води.

– Небось таких денег нікагда і в руках не держалі? – продовжував строчити емгебіст. – Где ви, таваріщ, работаете, позвольте паітересоваться, может бить, там все такіе щаслівіе?

– Я інженер машинобудівного заводу, – байдуже відповів Анрій.

– О, тогда вінават, ізвіняюсь...

– Ну, що ж, – перебив емгебіста завідувача, – ви сьогодні наочно переконались, яку велику користь приносить нашим громадянам державна позика. Я думаю, що ви з радістю поповните свою суму облігацій, щоб виграти ще не один раз.

Андрій сподівався, що йому будуть пропонувати облігації на виграні гроші, і знав, що від цього ніяким способом відкрутитися не можна. Про це він чув від людей, яким доводилося вигравати великі суми.

– Чому ні? – відповів він завідувачеві. – Звичайно, я куплю певну кількість облігацій. От цього року я підписався на тисячу карбованців. Сьогодні я можу, крім своєї підписки, купити ще не одну тисячу цієї ж позики.

– Ну што ви, таваріш, – знову втрутився емгебіст, – при таком виігрише ви будете не в убитке, если даже подпишитесь на пятьдесят працентов.

– На п'ятдесят процентів я підписатися не можу, бо мені гроші потрібні для моєї творчої роботи. Я працюю над винаходом.

– На скільки все-таки ви зможете підписатися? – допитувався завідувач.

– Я можу підписатися не більше, ніж на десять тисяч.

– Ну, ви бросьте дурака валять. Таргаваться будете с гасудрством, што лі. Падпісивайтесь на двадцать тисяч і дело с концом, – вже категорично запропонував емгебіст.

Андрій зрозумів, що далі сперечатися неможливо, і дав згоду.

– А тепер пагаваріте с таваріщем, – промовив капітан, вказуючи на цивільного, що сидів при столі.

– Я представник товариства дружби радянського і китайського народів, – заговорив цивільний. Вам, як передовій людині, інженерові, певно, відомо, що китайський народ зараз спіткало велике лихо: там велика повинь на річці Янцзи. Наш народ активно допомагає своїм друзям вийти з цієї тяжкої катастрофи. Сподіваюсь, що ви не відстанете від усіх радянських людей і виявите відповідну допомогу нашим братам-китайцям.

– Скільки вам треба? – перебив його Андрій, переконавшись, що тут суперечка ні до чого не приведе.

– Десяток тисяч нада даць, – знову продиктував емгебіст.

Андрій погодився, і представник “дружби” заходився виписувати квитанцію.

– Ну і патом ми вам рекомендуєм, – знову заговорив емгебіст, – всех денег сразу не брать. Ви не успеете вийті із сберкаси, как іх у вас может не оказаться. Да харашо ещѣ, если абайдѣотса без нещастья. Знаете, какиє у нас спеціа-

лісти єсть? Вазьміте сібе пару тицьонок, а остальные палажіте на книжку. І вам удобно, і для государства польза.

– Добре, – погодився і на це Андрій.

Завідуючий натиснув кнопку, і за хвилину ввійшла та сама дівчина-контролер.

– На двадцять тисяч позики, – диктував їй завідувач, – десять тисяч представникові радянсько-китайської дружби. Скільки тисяч ви хочете зараз взяти з собою? – звернувся він до Андрія.

– П'ять тисяч, – відповів той.

– П'ять тисяч видайте, а решту на ощадну книжку.

З ощадкаси Андрій вийшов з таким почуттям, ніби його там було обікрадено.

– Ну та хоч двадцять тисяч є і то добре, – говорив сам до себе, ідучи вулицею. – На такі гроші треба було б працювати на заводі не менше, як два роки.

Він зайшов на пошту і відіслав матері одну тисячу.

Півдня провів Андрій на шукання собі костюма, черевиків та літнього плаща. Ідучи додому з покупками, зайшов до їдальні.

Після смачного обіду з вином йому захотілося відпочити, і він поспішив розплатитися з офіціанткою.

Як прийшов до хати, відразу ліг на ліжко, й скоро заснув.

Коли прокинувся, вже було темно. Хотілося полежати трохи, і він, не вмикаючи світла, віддався мріям.

Андрій пригадав собі сьогоднішню розмову в ощадкасі, домагання емгебіста, відібрані гроші... Найдужче було шкода десяти тисяч для китайців.

“Чи хоч попадуть вони тій голоті, що справді терпить від стихійного лиха? Коли б не перетворились вони, ці наші гроші, у танки і кулемети”, – думав він.

“О, за нами вже велика сила є, – розгорталися думки в Андрієвій голові. – Китай наш, Монголія вже давно наша,

Північна Корея наша, відвоюємо Індокитай. А Польща, а Румунія, Болгарія, Угорщина, Чехословаччина, Албанія, Східна Німеччина – все ж це фактично наше! Вже підбираємось до Америки через Кубу! І скрізь встановлюється диктатура пролетаріату. Диктатура пролетаріату! – міркував далі Андрій. – Цікава це штука. Яка може бути диктатура пролетаріату в Китаї, коли там за визнанням самого Мао-Дзе-Дуна немає й одного мільйона пролетаріату на шістсот мільйонів населення? А хіба багато є пролетаріату в Румунії, Болгарії, Албанії, чи в тій же Кореї або Індокитаї? Все ж це сільськогосподарські країни. Тим часом у країнах, які справді промислово розвинені країни, де пролетаріату, здавалася б, має бути найбільше, як ось США, Англія, Німеччина, Франція, ніякої диктатури пролетаріату не виникає. А на якій підставі прийшов до влади пролетаріат у Росії, коли на початок революційних заворушень у дев'ятсотих роках пролетаріат Росії не становив і три мільйони зі ста шістдесяти мільйонів мешканців царської імперії?

І чому цей пролетаріат такий жорстокий, що йому потрібна така кривава диктатура? Чому він ні з ким не поділяє своєї влади? Навіть селянство – одвічного трударя, виробника засобів існування для всього людства, використовує лише як тимчасового союзника в боротьбі за владу, а тоді нищить.

Чому він, цей пролетаріат, знищує всіх тих, хто хоч трохи інакше думає, ніж вимагають його вожді? Чому він такий кровожерливий, цей пролетаріат? Нащо ж народи допускають його до влади?

Мені здається, що не настільки жорстокий той пролетаріат, як роблять його таким пролетарські вожді. Вожді, які самозванно викликались бути вождями, і які самі далеко не належать до пролетаріату. Та ж вони, ці вожді, з цього незначного прошарку населення, який, фактично, нічого сам не вирішує і який у культурних країнах давно зник з

лица землі, перетворившись у заможного інтелігента-робітника, зробили справжнього упря всього людства.

Та нехай би той пролетаріат, а радше його самозвані вожді, створили навіть справжній рай на землі, нуль ціна була б тому раю, якщо його збудовано на крові незчислених жертв”.

Андрієві прийшла до голови остання розмова з Ефіром, і він подумав: “Цікаво, як би відповів на всі ці питання Ефір?”

Але тут же відкинув цю думку: “Ні, хай краще не приходять, після нього голова болить”.

– Марно ви цураєтеся мене, друже. Я вам шкоди не приношу, здається ви вже переконалися в цьому, – почув Андрій голос із півми, що залягала в його кімнаті. – Голова вам болить не від наших розмов, а від перевтом. А втім, якщо вам так небажано мене бачити, я можу покинути вас. Лише знайте, що я не кожному людину відвідую, і якщо вас справді турбують якісь світові проблеми, то не скористатися моїми візитами було б з вашого боку просто нерозумно.

Андрій на цей раз не дуже злякався голосу, оскільки був підготовлений до цього ходом своїх думок, проте заговорив так, ніби був здивований:

– О, ви вже тут, пане Ефіре? Так швидко? Не встиг я подумати про вас, як ви вже біля мене.

– Я тут уже давно. Ось сиджу і слідкую за вашими думками, а ви мене не зауважуєте. Ну що ж? Тепер ви задоволені: відпустку одержали, грошей маєте досить?

– О так! Але ось з виграних мною п’ятидесяти тисяч не видали навіть половини.

– Це нічого. Поки що вам цих грошей вистачить, а як витратите, придуть ще.

– А ви звідки знаєте, що придуть?

– А звідки я знаю про те, що ви сьогодні виграли гроші?

Ви ж мені про це не говорили.

– Справді! Я вам цього не говорив. Звідки ви довідалися? Ви були в ощадкасі?

– Ні, в ощадкасі я не був. Та ж ви мені не повірите, якщо я вам скажу, що виграти ці гроші вам допоміг я.

– Як то так?

– А так: на тиражі виграшів я направив руку, яка тягне жеребки на номер і серію вашої облигації.

– Я вам повірю, якщо ви зараз скажете мені номер тієї облигації, бо ж в такому разі ви мали б добре знати його.

– Номер серії 033532, номер білета 38, – спокійно говорив Ефір.

Андрій простягнув йому руку на знак подяки.

– Може вам за цю послугу дати якусь частину з мого виграшу? – запитав він Ефіра.

– Мене ваші гроші цікавлять так, як вас торішній сніг. Я виключно для вас це зробив.

– Так, звичайно, нащо вам наші гроші, як ви не з нашої планети, – продовжував Андрій.

– Я сьогодні, – тихим приємним голосом заговорив Ефір, – хотів би продовжити нашу розмову, розпочату в парку. На ті питання, які стурбували вас сьогодні, я дам відповідь згодом. До того ж взагалі вас турбують не лише ті питання, які прийшли вам на думку сьогодні під впливом розмови в ощадкасі. Правда ж?

– Безперечно, так, – відповів Андрій, поринаючи в мислі.

– От хіба вас не цікавлять такі питання, – продовжував Ефір тихим голосом, – як походження світу, як виникнення та розвиток життя на землі, походження людини, сучасний стан людства та його майбутня доля?

– Ці питання не те, що цікавлять мене, а просто з’їдають мій розум, бо на них я ніде не знаходжу такої відповіді, яка б мене задовольнила.

Сказавши це, Андрій зайняв напівсидячи положення та зосередив всю свою увагу на Ефірові, який у ледве освітленій місячним світлом кімнаті виділявся малопомітним силуетом.

– Над першими трьома питаннями, – продовжував Ефір, – людство вже б'ється дуже давно, про що вам відомо. І все ж на сьогодні жодна наука, ніяка філософія не дала ще такої відповіді, яку б можна було назвати правдивою, яку б людський розум не в спромозі був піддати сумніву.

– Це правда, – перебив Андрій, – що відкриє в цій галузі один вчений, те спростує інший. І не знаєш, кому й вірити.

– Так от минулого разу я звернув вашу увагу на те, що весь світ, який оточує нас розвивається у глибокому протиріччі, у жорстокій боротьбі двох начал. Двох начал! Підкреслюю це. Всі явища світу, – говорив я, – перебувають у лещатах зовнішньої і внутрішньої боротьби двох антагоністів. Ви не будете заперечувати проти того, що весь довколишній світ, світ, який ви бачите і відчуваєте, все те, що ви називаєте матерією, складається з живого і неживого, або як говорять ваші вчені, органічної і неорганічної природи, що живе від неживого рельєфно відрізняється своїми властивостями, що ототожнювати їх ми не маємо найменшого права.

І далі: людина при найменшій здатності до спостереження та аналізу не може не зауважити такої особливості в природи: все живе стає мертвим, а мертве ніколи не стає живим.

– Це правильно. Та дозвольте вам повідомити, пане Ефіре, що наша наука в останні роки вже доходить до того, що скоро створить живий організм із неживої матерії, – зауважив Андрій.

– Ваша наука має лише голу надію на це, але нічого не створила. Мені ці спроби добре відомі. І не створить. Вона

тільки повторює помилки середньовічних алхіміків, які також перетворювали неживу матерію на живий організм, і більш нічого. Скажу вам відразу, що такого перетворення людині взагалі ніколи не вдасться зробити, бо це належить не до її можливостей.

До цього питання ми ще повернемося тоді, коли я буду пояснювати походження життя. Зараз я хочу пояснити походження світу, бо без розуміння походження світу неможливо зрозуміти походження життя на землі.

– Слухаю.

– Дві протилежні сили борються в довколишньому світі, що видно з аналізу явищ природи. Видно, що ця боротьба відбувається не хаотично, а підлягає відповідним законам, які створюють гармонію цієї боротьби. Гармонію, через яку людині важко розпізнати саму боротьбу.

Вогонь не спалює до тла усе живе на землі, бо його пригашує вода. Вода не затоплює усієї землі, бо її випиває вогонь (сонячний промінь). Повітря не сповнюється самими лише смертоносними бактеріями, бо їх пожирають бактеріофаги. Земля не відривається від сонця і не летить до зорі Антарес, бо її утримує коло себе сонце.

Все це нам говорить про те, що боротьба двох начал не простий матеріалістичний процес, а процес, який супроводжується інтелектуальною силою, що тут поєднання простої боротьби матерії із складною боротьбою інтелекту.

Вам, як переконаному матеріалістові, це на перший погляд здається дивним, правда?

– Правда, – відповів Андрій. – Я звик уважати, що та гармонія боротьби двох протилежностей, яка є в природі – не що інше, як об'єктивно існуючі закони.

– А що ж таке об'єктивно існуючі закони? Це ж уже не матерія? Чому саме сліпа матерія розвивається за ясними законами, а не поза будь-якими законами, не хаотично?

Об'єктивно існуючі закони є ніщо інше, як вияв протилежних сил у їхній не матеріальній, а інтелектуальній стороні. Об'єктивно існуючі закони – доказ того, що світ розвивається в тісному поєднанні інтелекту з матерією.

– Мені здається, що я щось подібне читав у Толстого.

– Так. Ви вгадали. Таку думку висловив цей мислитель у романі “Війна і мир”. Але Толстой не розходився тут зі своїми попередниками і сучасниками філософами-ідеалістами. А ці філософи вирішують проблему походження світу по-моністичному: існувала одна сила (творець, деміург, ідея, абсолют), яка й дала поштовх, початок світу. Ця сила, цей творець є уособленням усього найбагатшого і найпозитивнішого. Вона не містить, за цією теорією, в собі антагонізму протилежних сил. Звідки ж виникає та жорстока боротьба, яка відбувається довколо нас? Що примушує сонце так довго горіти, що воно за мільярди мільярдів років не гасне, а виділяє з себе таку силу силенну енергії? Що за сила жене землю навколо сонця, намагаючи її відірвати від нього, і що за сила утримує Землю біля Сонця? Що за сила змушує так буйно розцвітати сади і виростати на деревах таким чудовим плодам, і що за сила змушує дерево перетворюватись у суху тріску? Що за сила змушує людину йти на найганебніше вбивство заради задоволення своїх найогидніших потреб, і що за сила змушує людину йти на смерть заради щастя інших?

Релігія це питання пояснює просто: повстанням у стані ангелів, яке народило непокору творцеві, тобто антагоністичних противників благородної сили. Тоді звідки виникло повстання, якщо сам творець не заключав у собі протилежності? Чому творець, будучи позитивною, благородною силою, маючи повну владу над усім існуючим, не запобіг виникненню ворожої йому сили?

Тут нема логічної розгадки всесвітніх і земних процесів, але в цій філософії є правдиве чуття людини, яка відчула на собі дію двох протилежних сил.

– Як же ж поясните походження світу ви? – не втримався Андрій. – Я бачу, ви виступаєте і проти матеріалістів і проти ідеалістів у цьому питанні.

– Слушайте. У безматеріальному просторі, який справді не має ні початку, ні кінця, бо це не є матеріальне явище, існують сфери так званих інтелектуально-матеріальних сил. Застерігаю вас, що термін цей я вживаю досить умовно, спеціально для того, щоб ви могли спрощено уявити собі ці сили. Інтелектуальність цих сил багато чим відрізняється від того інтелекту, який є в людей. Сила інтелекту людини не дорівнює й одній мільярдній частині сили того інтелекту, яким володіє сфера. Щоб ви хоч трохи могли уявити собі силу цього інтелекту, вкажу на його можливості: він здатний вникнути у процес кожного атома зокрема і в процес галактики загалом, він проникає в кожний живий організм на землі й в кожную людську душу.

Матеріальність цих сил також не відповідає особливостям тієї матерії, яку бачите навколо себе. У сферах знаходяться лише ті особливості, ті можливості, які приводять до виникнення матерії. Матерія вже є наслідком боротьби двох сил. Сфери діляться на два типи: благородні та неблагородні. Тобто, цілком протилежні дві антагоністичні сили.

Вони знаходяться у стані відносного спокою доти, доки агент однієї з протилежних сил не проникне у сферу іншої сили. Тоді ці сили з'єднуються в жорсткій боротьбі, тоді починається те колосальне явище, яке люди лише частково спроможні охопити своїм пізнанням, і яке народжує найдрібніші явища на землі, тоді виникає світ, який ви бачите навколо себе.

– Мені доводиться вірити вам, – сказав Андрій з ноткою глуму в голосі, – бо я не маю найменшої можливості перевірити правдивість ваших тверджень.

– Звичайно, безпосередньо перевірити мої твердження ви не маєте можливості, оскільки ви дуже мала клітина в цьому не вимірюваному вашим уявленням процесі. Людина має надто короткотривале життя, щоб спроможна була спостерігати такі космічні явища. Але ви можете мої твердження перевірити силою логіки.

Цей процес, який ґрунтується на боротьбі двох антагоністичних сил і який є фактично не що інше, як колосальне явище, ви можете пізнати через аналіз дрібних і великих явищ, які ви спроможні спостерігати на землі. Для цього я перед поясненням виникнення всесвіту навів вам декілька прикладів діалектичного розвитку будь-яких явищ, вказав на дві протилежні сили, що пронизують всесвіт, з чим ви погодились і мені здається, ми мусимо тепер дійти згоди.

Я не хочу вам на доказ існування двох сфер наводити за приклад самого себе, як представника однієї з антагоністичних сил, бо знаю, що й моє існування ви ставите під сумнів.

– Ах, так! – вигукнув Андрій і аж підвівся у своєму ліжку. – Тепер мені зрозуміло, хто ви такий! Аж ось коли стало зрозуміло! Але дозвольте поцікавитися: якої сили ви є представник, благородної чи неблагородної?

Ефір усміхнувся у відповідь.

– Це вже я надаю вам право визначити самому. А, до того ж, – продовжував Ефір знову лекційним тоном, – найвизначніші ваші теоретики матеріалізму, хоч і намагаються довести безпочатковість і безконечність існуючого світу, матерії тобто, як вони називають всесвіт, об'єктивної реальності, даної нам у відчутті, як каже Ленін, все ж вони, ці теоретики, в той час, коли стоять на діалектичному розумінні світу, не помітно для себе і мимо свого бажання

приходять до того самого висновку, який я щойно зробив. Цитую слова Енгельса:

– Рушійне начало всякого розвитку – поділ на протилежності, їх боротьба і розв’язання.

Якщо хочете перевірити точність наведеної цитати прошу заглянути в “Анти-Дюрінг”, сторінка 313, видання 1949 року. Ось у цих словах і висловлено те, що я вам довів упродовж усіх наших розмов.

Що означає “рушійне начало всього розвитку”? Це фактично є визнання початку існуючого світу, бо розвиток за діалектикою матеріалізму поза матерією не мислимий. А слова “начало”, “боротьба”, “розв’язання” вказують на початок, розвиток, занепад і неминучість кінця всесвіту. Тут досить виразно вказано і на основи виникнення світу – “рушійне начало”, тобто сили, які привели до виникнення матерії. Ці сили – казав Енгельс, – є “поділ на протилежності”. Хіба це не те саме, що я вам говорив? І хіба це не пряме заперечення твердження сучасного підручника діалектичного матеріалізму, що вийшов 1954 року під редакцією Александрова, де на сторінці 19 написано:

“Матеріалісти стверджують, що матерія вічна і безкінцева, що світ не має ні початку, ні кінця, як в часі, так і в просторі”.

– Мені здається, що ви мене починаєте переконувати, – промовив, задумавшись, Андрій.

– Я знаю, – продовжував Ефір, – що саме вам важко собі уявити. Ту субстанцію, яка існувала до матерії, ті сили, які породили ваш світ. Це справді уявити важко, але деякі сліди цих сил ви можете виявити. Ви досить добре ознайомлені з будовою і роботою атома, правда, в межах сьогоднішнього людського пізнання. Проте й цього досить. Знаєте, що діяльність внутрішньої системи атома ні трохи не відповідає особливостям матерії, а сам факт розкладу атома катего-

рично заперечує думку про те, що поза матерією жодної іншої субстанції не існує. Та ж для кожної людини, яка володіє знанням настільки, щоб могла зрозуміти внутрішні процеси атома і яка фанатично не схиляється перед теорією матеріалізму, мусить бути зрозуміло, що матерія є не єдина субстанція, на якій ґрунтується світ, що матерія скоріше наслідок, ніж початок.

Розкриття людиною внутріатомних процесів категорично спростовує погляд на світ, як на виключно матеріальний процес.

Ось тому ваші теоретики і вдаються до складного маневрування. Щоб врятувати свою матеріалістичну теорію, Ленін розширює саме поняття матерії, називає її “об’єктивно існуючою реальністю, даною нам у відчутті” і фактично тут саме і заплутується остаточно, бо ж за цим визначенням нема ніякої відмінності між матерією і безматеріальним простором. Безматеріальний простір існує об’єктивно так само, як і матерія, люди його відчують завжди поруч з матерією.

Хай вас закопають живцем у землю і ви моментально відчуєте брак потрібної вам кількості безматеріального простору, підніміться в літаку на висоту десять тисяч метрів і ви відразу відчуєте на собі тиск занадто великої кількості без матеріального простору.

Ленін шукає такої рамки у визначенні матерії, якою можна було б охопити усі процеси довколишнього світу, але рамка виявилася такою широкою, що сам Ленін, напевно, не дошукався б у ній меж. Визначення матерії вийшло настільки абстрактним, що воно не є ніяким визначенням.

– Скажу вам по совісті, – втрутився Андрій, – що питання невідповідності атомних процесів процесам фізичним турбує мене давно, а та відповідь, яка є в “Матеріалізмі та емпіріокритицизмі”, звичайно, ніякою мірою мене задоволь-

нити не може. Вона розрахована на поняття таких людей, які в фізиці розуміють менше, ніж розумів сам Ленін.

– Та ж ви подивіться на будову атома. У ній ви яскраво побачите ту саму боротьбу двох сил, про яку я вам говорив. Ядро атома оточене електронами. Ядро – це і є якраз та сила інтелектуально-матеріальної сфери однієї системи, переможена силою другої. Та сила, яка знаходиться в ядрі атома, якраз і є тією благородною силою, що несе у собі життя, а та сила, яка ув'язнює ядро, електрони, – протилежна до неї, антагоністична, неблагородна.

– Дозвольте вас перебити, – не втримався Андрій. – Чим же пояснюється те, що зрив атомної бомби несе людям не життя, а таку немилосердну смерть?

– По-перше, це наслідок того, що людина звільняє цю силу всупереч діалектичним законам боротьби антагоністів. А, по-друге, раз людина вже прийшла до такого досягнення свого розуму, то це не означає, що використання нею атомної енергії виходить поза всякі межі законів діалектики природи. Від цього загальний процес розвитку не зміниться. А якщо атомна енергія принесе загибель певному відсотку людства, то від цього воно загалом не загине, а життя на землі не порушиться.

Людство і без атомної енергії періодично само себе знищує, і це теж входить у діалектику земного життя. Без таких операцій люди перетворилися у тих мух, про яких я вам говорив: вони знищили б усе навколо себе і самі себе. Бо людина вибилася поза межі свого природного розвитку, скориставшись своїм розумом. Вона підкорила собі інші живі істоти на землі, розпорядилася їхнім життям. Вона стала розмножуватися необмежено і безперешкодно на досить обмеженому просторі, земній кулі.

Людина надто егоїстично користується землею. Вона зараз харчується не лише плодами рослин, як колись

харчувалось, а вбиває для свого споживання тварин, які мають таке саме право на існування, як і людина. А хіба ви не бачите, що енергія атома, яка приносить смерть одному живому, одноразово приносить життя іншому живому – подвоєє і потроєє життєві сили рослин, які людина так немилосердно губить. А втім людина може використовувати атомну енергію не лише на шкоду собі.

Та про людей поговоримо згодом. Хочу вам навести ще один доказ наявності у світі позаматеріальної сили: як би комусь не хотілося, вівця ніколи не народить кози, корова не приведе лоша, з зернятка ялинки ніколи не виросте вільха, мати народжує дочку тоді, коли вона хоче сина. Яка матерія, сліпа і нечуттєва, може регулювати процесами життя? Яка матерія може знати, скільки потрібно на землі чоловіків, а скільки жінок?

Якби все це сталося стихійно, якби світ був лише матеріальний процес, то життя на землі мало б зовсім інший вигляд. І, хтозна, чи можна було б його назвати життям? Кому не зрозуміло, що є сила, яка керує цими процесами?

Ось тепер я й хочу перейти до пояснення вам походження життя на землі.

– Цікаво, цікаво, як ви будете розв'язувати це питання за своєю концепцією. Бо ж це той камінь, об який постійно спотикається і падає наша філософія.

– Вона завжди буде об нього спотикатися, бо вона це питання розв'язує не діалектично, локально. Вона хоче знайти джерело виникнення життя близько себе, на землі, і цим створює бездонну прірву між земним життям і всесвітнім процесом.

Але чи не набридло вам, шановний друже, слухати мене? – змінивши тон, ласкаво запитав Ефір.

– О, ні, – відповів Андрій. – Я все це слухаю, як чудову казку. На його обличчі з'явилася усмішка, одначе в голові

Андрія тепер чулося значно менше скептичності, ніж при перших розмовах з Ефіром.

– Ви, здається, сьогодні нікуди не збирались йти? – знову запитав Ефір.

– Так. Мені хотілося сьогодні побути на самоті, і я задоволений своїм станом зараз. Вашу присутність я не вважаю за порушення самотності, позаяк ви не належите до людей.

– Ну добре, отже, я продовжую, – говорив далі Ефір. – Я вже одного разу звернув вашу увагу на те, що зі спостережень над природою можна зробити найпростіший, але беззаперечний висновок: все живе стає мертвим, і, навпаки, мертво ніколи не стає живим. Водночас все живе ніколи не гине безслідно, бо перш ніж загинути, дає початок новому життю. На цьому утримується земне життя, та інших джерел походження воно не має.

Ваші матеріалісти намагаються довести цілком протилежне, тобто що живе виникло з мертвого, з неживого. Для цього у них жодних підстав немає, проте вони пнуться щосили до того, щоб підтасувати природу під свої догадки і до своєї теорії. Вони присвятили цьому завданню не один десяток років, проте наслідків ніяких не добилися.

– Дечого добилися, – заперечив Андрій.

– Я знаю про ці наслідки. Коацервати вашого Опаріна – це просто жалюгідна аналогія зовнішнього вигляду і більше нічого. Створені Опаріним коацервати чисто фізичний процес мертвої речовини, такий же як, наприклад, кристалізація солі в ропі. Вірити у коацервати Опаріна, як у початкову форму життя – це те саме, що вірити в те, що вода загориться на тій підставі, що вона така ж прозора, як і спирт.

Відкриття Лепешинською життя поза клітиною в живому організмі не є на користь матеріалістичного трактування походження життя. Навпаки, воно підтверджує думку ту,

що живий організм – це не лише матеріальний процес, що живий організм включає в себе силу, яка стоїть над матеріальними процесами.

Проте, маю визнати, що ваш Опарін натрапив на правильний шлях, коли почав шукати початок життя не в себе на землі, а на сонці. Але його обмеженість сучасною матеріалістичною метафізикою зупинила його лише на розумінні аналогії процесів сонця і процесів земного життя в наявності тут і там однакових вуглеводнів.

– Виходить, початок життя треба шукати на сонці? – знов насмішкувато запитав Андрій.

– Не тільки на сонці, – спокійно відповів Ефір, – а в інших космічних процесах, що відбуваються поза землею, на сонці вже не початок, а переходова ступінь життя.

– Ви мені вибачте, шановний пане, але це мені нагадало одну з комедій Аристофана, де він критикує тих софістів, які твердили, що життя на землі є тільки дрібні догораючі вуглини великого вогню-сонця.

– Як вам не дивно, але ці давні софісти мали рацію в своїх твердженнях. І зараз я вам це докажу. Я повертаюся назад. Висновок наш був такий: все живе стає мертвим, все мертво не стає живим. Спеціальних доказів цьому твердженню наводити нема потреби. Приклади смерті ви зустрічаєте щодня. Піймайте муху, спаліть її на вогні, чи роздушть – і, запевняю вас, вона не оживе навіть через тисячу років.

Водночас із цим із спостережень над життям землі ми маємо зробити ще один висновок: всі живі організми – рослини, тварини, люди – живуть і розвиваються на ґрунті речовин загиблих організмів. Ні одне дерево, ні одна стеблина не виросте, якщо ґрунт під нею не підживлений прахом їхніх попередників. Думаю, що цьому ви повірите?

– Але ж мох виростає на голому камені? – заперечив Андрій.

– Мох виростає лише на тому камені, який має на собі хоч маленькі щілини, в яких затримується порох, залишки живих організмів чи рослин, що й становить ґрунт, для живлення цієї рослини. На відшліфованому мармурі чи на склі мох ніколи не виросте.

– Це правда, – погодися Андрій.

– Отже, живий організм може існувати лише тоді, коли був перед ним інший живий організм, який вмер і своїм прахом створив ґрунт для існування нового організму.

Бачите, яке тут коло, з якого виходу здається, нема. Правда?

Припустімо, що на землі, на якій досі не було ніякої організації природи, якимсь чудом сам по собі створився найпростіший організм. Чи міг би він проіснувати хоч одну секунду без потрібного живлення?

– Секунду може і зміг би проіснувати. Ростуть же рослини в самій воді.

– У самій воді, в якій нема потрібних для живлення бактерій, не виросте нічого. А бактерії – це вже є живі організми.

– Це справді цікаво, – задумався Андрій, – тут насправду якесь зачароване коло. Як же ж ви поясните початок життя на землі.

– Якщо ви шукатимете початок життя за методом сучасного матеріалізму, тобто, від найпростішого до найскладнішого, то ви цього початку ніколи не дошукаєтеся. З нічого нічого не утворюється. Якби земля не мала сама в собі життя, то це життя саме по собі на ній ніколи б не утворилося.

Ефір деякий час помовчав, давши Андрієві подумати, а потім продовжував:

– Я думаю, що мені нема потреби вам доказувати, що сонце виділяє з себе стільки енергії, що ця енергія давно вже перевищила всі його запаси, що сонце в силі управляти всіма планетами його системи і надавати сили до життя найдрібнішій комасі та рослинці на тих же планетах. Звідки ця сила? Річ у тім, що землю не можна розглядати відірвану від сонця, а сонце не можна розглядати відірвано від усіх процесів космосу. Сонце є лише один із джерел боротьби двох протилежних сфер у безмежному космічному процесі. З цих сфер і концентрується сила в сонці, постійно поступають все нові агенти з однієї і другої сили, що й створює таку величезну енергію.

Отже, сонце – це один з вузлів боротьби антагоністів, а земля – маленьке сонце, його дитя, яке перебуває на стадії завмирання. На землі ця боротьба виявляється у слабкому, кволому процесі, який люди називають життям.

– Вибачте, – знову втрутився Андрій, – це дещо нагадує філософію Платона, який стверджував, що життя на землі є лише слабкий відбиток дії потойбічних сил.

– Не заперечую, – відповів Ефір на Андрієве зауваження. – Платон правильно зрозумів, що земне життя не може походити з мертвого каменя, що воно не може бути самонародженим, він правдиво відчув керуючу силу над людським існуванням. А Платонові треба вірити, бо чи й була на землі голова після нього, яку можна зрівняти з Платоною головою.

Ваш матеріалізм зображає виникнення життя на землі так: була земля, розпечена куля. Причому цю розпечену кулю матеріалісти уявляли собі, як звичайний процес горіння. Куля ця охолола. Стався якийсь надзвичайний стрибок, і з каміння, і води, які утворилися на поверхні землі, виникло життя.

Насправді справа виглядала зовсім інакше. Земля, у вигледі розпеченої кулі, є не що інше, як життя, помножене своєю енергією в мільярди разів, проти сучасного земного життя.

– Дозвольте мені вас перебити, – не втримався знову Андрій. – Думаю, що на розпеченій кулі-землі температура була не нижча, ніж зараз на сонці, так?

– Приблизно така.

– Чи могло бути при такій температурі якесь життя? Чи могла бути вода при такій температурі, без якої не живе жодна рослина й тварина.

– Ось тут якраз і виявляється ваше метафізичне, а не діалектичне розуміння світу. Ви життя розумієте тільки таким, яким ви його бачите зараз довкола себе на землі.

Насамперед мушу вам сказати, що ви знаєте й без мене, всі ті елементи, які є на землі нині, були в землі розпечені, лише в інших співвідношеннях. Зміна співвідношень елементів, яка створилася внаслідок неостаточної перемоги однієї сфери над іншою, привела до тої форми життя, яку ми зустрічаємо на землі нині.

Та й навіть тепер на землі різні істоти живуть у різних оточеннях і різних температурах. Людина у воді гине від відсутності належної кількості повітря, риба гине на землі від надлишку повітря. Для моржа не може бути життя під пекучим сонцем Африки, для крокодила не може бути життя в льодовій воді Антарктиди.

Отже, поняття про максимум чи мінімум температури життя поняття відносне. Та й сама температура існує лише там, де існує атмосфера. Процеси на сонці, чи на якомусь іншому вузлі зоряної системи, не можна ототожнювати з фізичними процесами земного горіння. Яка температура на сонці – людина не знає, вона лише думає, що там має

бути висока температура. Але ж сонячні промені набирають сили своєї, гріють і обпікають землю, тільки тоді, коли проникають в земну атмосферу, коли досягають лона землі, подібно до того, як промінь дзеркало може гріти якийсь предмет, а саме дзеркало залишається зовсім холодним. Можливо, проміння земних вод не меншою мірою, ніж сонячне проміння землі, ogrівають супутника землі – місяць. Життя є і на сонці, і в усіх космічних процесах, лише звичайно, своєю формою воно нічим не нагадує те життя, яке є нині на землі. На землі життя розвивалося так: єдиний життєвий процес зі зміною оточення, унаслідок специфічних умов, які створилися на землі через перемагання одних антагоністів іншими, став розпадатися на окремі ділянки.

Своєрідні умови землі привели до того, що й ці новостворені джерела життя дедалі ділилися та подрібнювалися і набирали своєрідної форми в боротьбі за своє існування. Поступово почали виділятися окремі життєві індивіди.

Довший час цієї роботи ці окремі індивіди-організми дедалі удосконалювали свій зовнішній вигляд відповідно до тих умов, в яких вони перебували, водночас остаточно не розриваючи зв'язків з тими первісними джерелами життя, з яких вони вийшли. Цього зв'язку вони дотримуються і в сучасному вигляді життя. Певні породи тварин, птахів, комах чи рослин тісно зв'язані однією життєвою силою, хоч зовнішньо ці індивіди набрали цілком незалежного існування.

Цей поділ окремих джерел колись єдиного життя на життєві індивіди не закінчився й понині. Деякі живі організми та рослини ще й нині продовжують ділитися шляхом простого відокремлення своїх частин. Візьміть для прикладу хоч би амебу, з рослин – столітник (алоє). Значна кількість рослин ділиться способом простого відокремлення своїх частин, водночас набираючи способу насінєвого

розмноження (верба, виноград, картопля та інші). Це є доказом того діалектичного розвитку життя, про який я вам доповідаю.

– Пробачте, ці джерела життя мусили ділитися одночасно фізично й психічно, оскільки за вашою теорією названий вами єдиний живий організм землі мав би мати свій інтелект, чи вони ділилися лише фізично, зберігаючи спільне мислення? – запитав Андрій.

– Ви дуже доречно запитали. Відповідаю. Спочатку вони ділилися фізично, зберігаючи колективне мислення, а згодом окремі індивіди почали набувати власного інтелекту, до кінця не розриваючи з колективним мисленням. Цей процес ми спостерігаємо і в сучасному розвитку організму.

– Скажіть, будь ласка, чим ви поясните виліт у вирій птахів восени та своєчасне їх повернення назад навесні? Чим ви поясните таку досконалу організацію життя і роботи бджіл, або мурашок? А відомо вам про те, що вродившись в маленьких лептоцефал в Саргасовім морі угрі пропливають океанами і морями в найдальші ріки, мандрують по воді й суші 9 – 12 років, а тоді знову повертаються до Саргасового моря, а не в якесь інше місце, щоб народити своїх нащадків і вмерти?

– Це для мене нове. Я досі вважав що вугрі розмножуються партеногенетично.

– Ви набагато відстали в цьому питанні, ви мало чим опередили старого Аристотеля, який вважав, що угрі народжуються від водяних червей. Познайомтесь з дослідженням міграції угрів Йоганеса Шмідта. Але чим би ви пояснили все це?

– Все це пояснюється інстинктом, який у вказаних вами організмів надто розвинений.

– Що таке інстинкт?

– Під інстинктом наша психологія розуміє відповідні навички комах, тварин, а то й людей, які, передаючись із покоління в покоління, стали підсвідомими їхніми діями.

– Добре. Отже, страх перед звіром малої дитини пояснюється тим, що її прапрадід був колись розірваний цим звіром? Оленятко, яке ніколи не бачило тигра, тікає від нього лише тому, що якийсь предок цього оленяти колись став поживою тигра?

Припустимо, що страх предків передався їхнім нащадкам. Тоді це не що інше, як спадковість. Але ж ваша матеріалістична наука не визнає спадковості вироблених навичок. Так? Як же ж вони можуть передаватися з покоління в покоління?

– Справді. Тут є певна невідповідність. Я над цим не думав раніше.

– У тім то й річ, що ваша наука інстинкт трактує занадто спрощено, виходячи зі своїх матеріалістичних засад, і тому отак заплуталися у своєму трактуванні.

Інстинкт є не що інше, як та колективна свідомість, яка залишилася у тварин чи людей ще від часу спільного існування у вигляді одного організму.

Всі живі істоти, які є на вашій землі, наділені таким колективним мисленням. Воно, це мислення, відрізняється своїми особливостями одне від одного залежно від видів істот, яким воно належить. І що досконаліша істота, то менше вона залежить від спільного мислення свого виду. Однак, над усіма цими колективними мисленнями панує загальна свідомість, яка скеровує увесь процес життя певними руслами. Ось чому мухи не заїдають усе живе на землі, дерева не забирають простору для життя трави, хижі звірі не досягають птахів у повітрі, хижі птахи не поринають у морські глибини і не винищують риб, земля утримує довкола себе атмосферу, яка потрібна для всякого існування на

землі, ваша планета не відривається від сонячної системи і не летить у невідомий простір.

Поряд із існуванням колективних і загальної всекосмічної свідомості різні індивіди наділені різною особистою свідомістю. А людина наділена цією свідомістю найбільше. У людини індивідуальна свідомість – мислення розвинулася настільки, що вона раз у раз починає заходити у протиріччя з колективним і всекосмічним мисленням. Останнім часом у окремих людей це мислення під дією неблагородних сил розвинулося так, що призводить до періодичних катастроф людського суспільства.

– З цього можна зробити висновок такий, – перебив Ефіра Андрій, – що більше організована матерія, то більше самостійне мислення вона має, то більше незалежна вона від колективного мислення, так?

– Правильно, – підтвердив думку Андрія Ефір. – На нашій землі такою найбільш організованою матерією, як ви кажете, є людина. Людина живе найсамостійнішим життям порівняно з іншими земними істотами, вона наділена найбільшим індивідуальним мисленням.

Проте не забувайте, що в людській свідомості, як і в усіх процесах життя, не припиняють своєї боротьби антагоністичні сили. Є люди, свідомості яких перемагають благородні сили, а є люди, свідомості яких перемагають неблагородні сили.

Колись люди жили спільним життям, були залежніші одне від одного, бо більше керувалися спільною свідомістю. Отже, що дужче розвинене суспільство, то менше залежна в ньому людина одна від одної в інтелектуальному відношенні. Спроба ж ваших теоретиків і державних керівників навести людство назад до колективного життя є намагання відтягнути його назад у його історичному розвитку.

Це стосується й народів. Що розвиненіший народ, то дужче він прагне до самостійного життя, то дужче він ненавидить панування над ним іншого народу, залучення його до будь-якої федерації чи союзу народів.

– Це мені подобається, бо я належу до того народу, який уже понад триста років бореться за свою незалежність, але все ж не досягнув її.

– Закон діалектики за вашим народом. Але я бачу, ви вже втомилися мене слухати, – останні слова ефір промовив приниженим тоном.

– Те, що стосується мого народу, я слухав би без кінця.

– Для кращого розуміння людей наступного разу ми скористаємося вашим апаратом. Але чи не вважаєте ви, що ваш апарат має один великий дефект?

– Який? – схопився Андрій.

– Він уже добре бачить, але зовсім глухий. Та не журіться, я вам допоможу. Апарат буде мати не лише очі, а й вуха.

– Андрій уважно глянув на Ефіра, але виразу обличчя при тьмяному освітленні не побачив. Андрієві захотілося розглянути його при світлі. Він увімкнув контакт, але нікого перед собою не бачив.

Сушко встав з ліжка, пройшов кілька кроків уздовж кімнати – туди й назад, і почав думати.

“Це не сон, це й не галюцинації, але це й не дійсність, – міркував він. – Та я ж з ним розмовляв, сперечався, він спростував мої думки. Це можна робити тільки з живими людьми. Так виразно говорити не може якась мара. Але він зник безслідно, коли я засвітив світло. Ні, це не людина. Що ж мені робити з ним? Хіба звернутися до лікарів і розповісти все, що зі мною буває? Не повірять, – сам себе відраджував Андрій. – Подумають, що з’їхав з глузду й запровадять до лікарні божевільних.

А проте він мені дуже не шкодить. Мені навіть здається, що я почав зникати до нього. Крім того, слухати його лекції досить цікаво. Думки, які він висловлював тут, заслуговують уваги, над ними варто подумати. Ага. Він щось говорив про мій апарат! Що апарат добре бачить, але не чує. Хіба обов'язково йому ще й чути? Хіба самі очі його апарата малу вагу мають? Проте, якщо йому додати ще й вуха, то це було б щось надзвичайне. Це справді ідея. Але як це зробити?

Якщо він справді допоможе мені це зробити, тоді цей привид буде достойний більшої поваги, ніж всі ті люди, яких я знаю”.

Андрій ще кілька разів пройшов уздовж кімнати – туди й назад, уже механічно ні про що не думаючи.

Згадав мислі про діалектику, які почув від Ефіра.

“А все-таки цікаві думки він висловлює. У те, що живі організми створилися з єдиного матеріально-інтелектуального процесу повірити трудно. Якось воно не в'яжеться з нашим розумінням світу. А ось те, що на мертвому камені без поживних речовин не проіснував би й однієї секунди живий організм, хоч би навіть і вдалося йому створитися, можна вважати за аксіому. А ця аксіома перевертає все наше уявлення про проходження життя на землі. Цікаві думки висловлює мій приятель Ефір. Варто його слухати далі. Хай собі відвідує мене. Збитків він мені не робить ніяких. Хай.”

Андрій глянув на годинник. Було вже по другій і він пішов спати. Коли Сушко наступного дня після сніданку повертався додому, на вулиці він зустрівся з Ефіром.

Після короткого привітання Ефір сказав:

– Спішу вам прийти на допомогу, поки не прийшло ваше зацікавлення, викликане вчорашньою розмовою. Працюємо сьогодні над вдосконалення вашого апарата. Згода?

– Згода, – відповів Андрій. – Ходіте до хати.

– Але нам треба придбати деякі матеріали, яких бракує для цього у вашій майстерні. Їх треба купити.

– Добре. При мені гроші є. Ходім, купимо.

У крамниці “Точприлад” вони знайшли все потрібне.

Повернувшись з покупками до робітні Андрія, вони засіли за роботу. Ефір приміряв і підбирав різні деталі, а Андрій допомагав йому обточувати деякі з них, що не цілком підходили.

Пополудні роботу було закінчено. На кришці Андрієвого апарату “АИС” було встановлено ще один маленький прилад з невеликим дротиком-антеною. Від цього приладу з двох боків відходили шнури-проводи, що єднали його з навушниками. Коли роботу було закінчено, Андрій натягнув навушники на вуха й увімкнув апарат. Відразу почув веселий гамір, що доносився з вулиці.

– Чути добре, – із задоволенням засвідчив він, – але, здається, я через цей апарат буду чути відразу ціле місто.

– Помиляєтесь. Ви будете чути лише те, на що буде наведено об’єкти вашого апарата. Можете переконатись.

Андрій перевів апарат, прислухався і схвально похитав головою.

– Шкода тільки, що ми не зможемо слухати разом через одні навушники.

– О, про мене не турбуйтеся, – відповів Ефір, злегка усміхнувшись – Я зможу слухати, що захочу, і без цього апарата.

– А-а-а., я й забув, що ви не належите до нашої сфери, – пожартував Андрій. – І авторство з вами поділити нема потреби?

– Найменшої потреби.

– Ви дуже вигідний компаньйон.

– Я вам це сказав при першій нашій зустрічі.

– До речі, – трохи подумавши, сказав Андрій. – З вашого вчорашнього викладу мені дещо не зрозуміло.

– Я слухаю.

– З одного боку, ви стверджуєте, що світ – це боротьба двох протилежностей, благородної та неблагородної сили, як ви кажете. Я розумію таку боротьбу, як щось позбавлене єдиного керівництва. Ви цього керівництва й не вказуєте.

З іншого боку, ви стверджуєте, що світ розвивається не хаотично, а закономірно, що за процесами земного життя відчуваєте мудре єдине керівництво.

Припустимо, що благородна сила – це розум, а неблагородна – хаос. Так виходить з вашого викладу, якби наш світ був зіткненням розуму й хаосу, то він виглядав би, думаю, інакше.

– Я наводив вам приклади закономірності розвитку світу, щоб ви уявили собі сили благородної сфери. Але в світі є й незакономірні явища, хаотичні. Наприклад, проросли до життя навесні рослини, щоб зацвісти буйним цвітом і дати початок новому життю, несподіваний мороз побив їх. Люди збудували місто, щоб дати притулок сотням тисяч бездомних, а землетрус перетворив місто на руїни. А хіба майбутня загибель всього життя на землі разом з загибеллю вашої планети не є безглуздя порівняно до того, що досягне у своєму розвитку людство на цій планеті?

Однак на цьому етапі розвитку життя на землі ви значно відчуваєте закономірність його, тобто силу дії благородної сфери. Але ви також не можете не відчуті і силу неблагородної сфери.

Про це ми ще поговоримо з вами, а зараз розстанемося. Вам час обідати. На разі бувайте здорові. Сьогодні ввечері зустрінемося знову.

– Ефір швидкими кроками вийшов за двері. Андрій, помивши руки, зібрався на обід.

– А все-таки, химера цей Ефір, примара чи галюцинація – я маю від нього реальну користь. На слуховий апарат мого приладу я витратив би ще кілька років, а з ним ми зробили його за кілька годин.

По обіді Сушко читав книжку Конан-Дойля, аж поки в кімнаті не посутеніло. Коли вже його очі не розрізняли літер на білому папері, він покинув читати і, не вмикаючи світла, поринув у роздуми.

– Як все-таки тяжко пізнати людину, – думав він, – її наміри, відрізнити в ній добро від зла, світло від тьми. Деколи зустрічаєш людину, про яку складається в тебе враження, що вона тобі лише добра бажає, а згодом виявляється, що то був твій ворог. Наскільки треба бути проникливим, щоб тут не помилитися. Навіть маючи спостережливість Шерлока Холмса, не пізнаєш намірів свого ближнього, а чого тільки можна навчитися від нього. Боже мій! Та ж людина часом робить таке, на що не здатний найхижіший звір.

Але ж хіба мало робить людина добра? Людина дійсно-таки загадкова істота. В її душі справді ніби то жорстоко воюють між собою дві антагоністичні сили – добро і зло...

– Ви стоїте на вічній точці розуміння людської природи, але ви ще мало знаєте її. Ви стоїте осторонь процесів людського життя, – почув Андрій голос у просторі. Коли він увімкнув світло, то побачив перед собою Ефіра, що стояв із закладеними назад руками й спокійним, лагідним поглядом дивився на нього.

– Як відпочили? – запитав Ефір.

– Дякую, добре. А ви як?

– Дякую, але я не відпочивав. Я не знаю почуття втоми, а тому й не маю потреби відпочивати.

Збирайтеся тепер, пане Андрію, та підемо підтверджувати ваші теоретичні висновки. Беріть з собою апарат. Не бійтеся за його цілість.

За кілька хвилин Андрій зібрався. Його апарат добре вмістився в маленькій валізі, з якою він ходив до лазні. Вулицями вони йшли повільно. Ефір навмисне стримував швидку ходу Андрія.

– Уважно придивився в риси обличчя чоловіка середнього віку з уважністю Шерлока Голмса, але нічого особливого запримітити не зміг.

– Ну, як ви думаєте, – запитав Ефір, – добра ця людина чи зла?

– Мені здається, – відповів Андрій, – що людина ця загалом добра, риси обличчя її виказують добродушність.

– Ну добре. Ходіте, сядемо он на тій лавочці в алеї дерев, – запропонував Ефір.

Вони сіли й сиділи мовчки так уже кілька хвилин. Раптом Ефір смикнув Андрія за рукав.

– Зверніть увагу! – зашепотів він.

Мимо проходила гарненька дівчина.

– Який висновок робите про цю дівчину? – спитав Ефір.

– Враження таке, що вона уособлює повну непогрішність. Мені здається, що її сам із радістю полюбив би.

– Тепер ходіте далі, – промовив Ефір і вони пішли вздовж вулиці. Зупинилися серед дерев невеликого скверу. Сіли на лавку в тіні дерев Ефір увімкнув апарат і відразу піймав той об'єкт, який шукав.

– Спостерігайте, – сказав він Андрієві, накладаючи йому навушники на голову.

Андрій побачив на екранчику невелику кімнату, досить убого обставлену. На одному з ліжок лежала жінка й спраглими устами вимовляла якісь слова, що неможливо було зрозуміти. Біля неї метушилися двоє дітей. Раптом двері відчинилися, і до кімнати зайшла людина. Коли Андрій придивився пильніше, то впізнав у ній чоловіка, якого бачив з Ефіром на вулиці півгодини тому.

Чоловік підійшов до хворої.

– Ти ще й досі жива. Ніяк тебе чорт не візьме, – промовив він, гнівно дивлячись на хвору.

– Не вбивай мене... – слабким голосом вимовляла хвора. – Я ж тебе так любила...

– Тату, не бийте мами, бо вони вмруть, – злякано дивлячись на батька, просила старша дівчинка.

– Мовчи, щеня! Ви мені й так світ зав'язали, коли я вас усіх здихаюсь!

Людина заходила по хаті. Потім сіла на крісло і тупо дивилася на вмираючу.

Знову відчинилися двері, і до хати зайшла особа, яка перед тим справила на Андрія таке приємне враження. Вона кинула кілька повних огиди поглядів на хвору жінку, підійшла до господаря дому і промовила:

– Чого ти тут сидиш коло цієї дохлятини? Ходім!

Обернулася і пішла з хати. За нею вийшов чоловік.

Ефір вимкнув апарат. Вони його склали і запакували у валізку.

– Так, – говорив Андрій, йдучи поруч з Ефіром. – У людях легко можна помилитися. Я про це знаю. Зовнішність людини не відповідає її внутрішньому станові. За милим виглядом обличчя може приховуватися диявольська підступність і навпаки.

– Але в цих людях, яких ми з вами щойно оглядали, ви ще й наполовину не розпізнали їхні душі, – говорив Андрієві Ефір. – Ви мусите знати, що ця дівчина, яка так брутально повелася з хворою, є її рідна донька. Вона, бачите, покохала, якщо можна так сказати про таких людей, свого вітчима. Ось наскільки заради свого кохання зневажила свою рідну матір.

– Ох, як це все жахливо, – говорив Андрій, ідучи з низького опущеною головою, – краще про це нічого не знати.

– Про це вам треба знати, – твердо вимовив Ефір. – Це люди, душами яких заволоділа сила неблагородної сфери. Річ тут ось у чому: людина, яка вірила у надлюдську силу, тобто вірила в Бога, хоч і забарвила своє пізнання домислами, проте своїм чуттям правдиво відчувала в собі й над собою дію антагоністів. І ця сила відзивається до людини, приходиться їй на допомогу за її проханням, якщо ця людина звертається до неї від імені Бога, незалежно від того до якої релігії належить.

Людина ж, яка не визнає ні в собі, ні над собою жодної сили – це людина, в душі якої неблагородна сфера остаточно перемогла. Тоді вона втрачає подобу людини. Щойно ви таку людину бачили. У вашій країні таких людей аж надто багато. Тут вони стоять при владі. Зараз ви на них подивитесь.

– Але ж мусять бути люди, якими володіє благородна сила, – міркував Андрій.

– Є такі люди. Я вам теж покажу.

– От, якби ви мені показали ту людину, – блиснувши цікавістю, звернувся до Ефіра Андрій, – яку мордували оті кати, що ми їх бачили з вами в їдальні.

– На жаль, – відповів той, – цієї людини я вам показати не можу, бо її вже нема.

Замордували, – з сумом у голосі сказав Ефір. – Але, якщо хочете, я вам покажу його товариша.

– Звичайно, хочу.

– Мусимо побачити його негайно, бо скоро його теж не буде.

– Ходімте!

– Тоді змінімо напрям. Треба йти в протилежний бік.

І вони повернули назад.

Зупинилися біля високого муру, що оточував високі будинки з бляшаними дашками на вікнах.

– Тюрма? – спитав Андрій.

– Удосконалена. Бачите, – вказав поглядом на дашки Ефір, – до таких удосконалень ще не додумався ні один тюремник на світі.

Трохи осторонь була невелика площа, місце зруйнованих будинків у часи війни. На ній уже повиростали дерева, і вона трохи нагадувала парк. На одній з лавок цього парку Андрій з Ефіром розташувалися з своїм апаратом. Ефір установив прилад на спинку лавки, дав Андрієві навушники й почав наводити об'єктив. На екранчику з'явилася прозора кімната, яскраво освітлена електричним світлом. Під правою стіною за столом сидів насуплений емгебіст і щось писав. Його так виразно було видно, що навіть можна було розпізнати його чин по майорській зірочці на пагоні. Проти нього сиділа в обідраній олов'яного кольору сорочці людина. Обличчя цієї людини нагадувало колір її сорочки. Стрижена голова, неголене лице, глибоко запалі очі вказували, що людина терпить голод і муки. Людина сиділа гордо, дивлячись перед себе замріяними очима, іноді кидала повний презирства погляд на емгебіста. В'язень був молодий, але винесені ним муки, видно, зробили трохи старкуватим його обличчя. Придивившись, Андрій упізнав у ньому одного з тих двох чубатих хлопців, на яких вказав йому в їдальні Ефір.

– Так це ж той хлопець, що ми з вами бачили в їдальні! – вигукнув Андрій.

– Той.

– Отже, їх уже зловили?

– Як бачите.

– Обох?

– Навіть більше.

– Так ви так і не убедились до сіх пор в ошибочності ваших убеждений? – почув Андрій голос емгебіста, який говорив, не відриваючись від писання.

– Ні, – гордо відповів юнак.

– Да известно вам то, – піднявши голову продовжував емгебіст, – что ваш же народ вас проклінаєт, он отворачівається от вас, как от падалі. Да еслі би вас сейчас бросілі в толпу вашого народа, она би вас растерзала на кусочки.

– Цього сподіватися можна, – спокійно говорив юнак. – “Народ наш, як дитя сліпее зроду – ніколи світа-сонця не видав, за ворогів іде в огонь і воду, катам своїх поводитирів віддав”. Але він не буде вічно сліпий.

– Што ж ви хатіте, собственно гаваря? – перебив юнака емгебіст. Какая ваша праграма? Што ви можете принесті вашему народу?

В’язень випростався у кріслі. Очі його блиснули якимсь поривом. Обличчя помолодшало й засвітилося радісною усмішкою.

– Ви хочете знати, чоґо ми хочемо? – з дзвоном у голосі перепитав він. – Так слухайте!

Емгебіст відкинувся на спинку крісла і зосередив на юнакові свої скляні очі.

– Ми хочемо, – заговорив юнак наче на мітингу, – щоб нашу землю не топтали чужинці, не плюндрували і не грабували її, не вбивали невинних людей, не нав’язували нам своєї ідеології.

Ми хочемо повернути до рідних осель мільйони людей нашого народу, які гинуть у рабстві і каторзі по пустелях Сибіру.

Ми хочемо, щоб багатства нашої землі – хліб, вугілля, нафту, металеві руди, молоко і м’ясо не забирали в нас пришельці.

Ми хочемо, щоб у нашій країні була свобода слова, віри і преси.

Ми хочемо звільнити наше селянство від державної панщини, яку ви запроваджуєте під назвою колективізації, хочемо вручити в повне повноваження селянства землю, на яку воно єдине має право.

Ми не признаємо влади, не вибраної народом, а насадженої вами, завойовниками нашої землі.

Майор натиснув кнопку, що була в нього на столі. Увійшов емгебіст-лейтенант.

– Провесті по коридору номер сем, – віддав розпорядження майор, а юнакові пояснив: – Вас переведут у другу камеру.

Викликаний емгебіст зайшов ззаду юнака і щосили штовхнув у спину.

– Паварачівайся, сволоч, – промовив, вищіривши свої рідкі зуби.

– В'язень швидко йшов тісними коридорами тюрми, гордо дивлячись перед себе. За ним поспішав емгебіст, вказуючи йому напрям. Ефір ледве встигав переводити об'єкти апарата, щоб не загубити з поля зору їх обох. Ось вони зайшли до трохи ширшого, але короткого коридору. Тут замість підлоги одна довга дошка. Під дошкою глибока прірва.

– Прахаді па даске – ремонт, – командував емгебіст. Юнак ступив на дошку.

– Зверніть увагу на задню стіну, – сказав Ефір.

Андрій напружив зір і побачив, як там, вгорі збоку дверей, безшумно відкрилося замасковане віконце, а з нього висунулося дуло пістолета. Юнак ішов, звертаючи увагу на ноги, щоб не оступитися на вузькій дошці.

Три постріли один за одним шпигонули у вуха Андрія через навушники.

В'язень на якусь хвилину зупинився, ніби хотів обернутися, а потім похилився в лівий бік і зник у прірві.

– А що це тут за фотографія відкрилася?! – почув ззаду себе чужий голос Андрій. Він обернувся, і чоло його вкрив холодний піт. Перед ним стояв міліціонер.

– Ваші документи.

Андрій встромив руку до кишені, щоб дістати паспорта, але Ефір смикнув його за полу.

– Ми документів з собою не маємо, – відповів він міліціонерові.

– Збирайте манаття і ходіть зі мною, – категорично запропонував міліціонер.

– Куди й для чого? – урівноваживши себе, запитав Андрій.

– У міліцію. Там розберемося, чого це ви тут фотографію відкриваєте і що ви за люди взагалі.

Андрій з Ефіром підкорились озброєному представникові влади. Вони склали апарат у валізку й покрокували вперед, за ними простував насуплений міліціонер. Так вони перейшли парк і вийшли на вулицю. Андрій почував себе вкрай збентеженим і йшов з низько похиленою головою. “До чого це може привести, – думав він. – Його можуть прийняти за шпигуна, а шпигунство, як відомо, не може ждати помилування. Будуть тяжко катувати, знущатися, а потім уб’ють так, як він бачив це щойно на екранчику свого апарата. Ефірові – що? Йому не страшно. Навіть коли запровадять до в’язниці, то він зможе легко втекти крізь ґрати, а йому, Андрієві, доведеться відповідати і за себе й за нього”.

Та ось ззаду себе Андрій почув голоси. Він озирнувся і побачив метрів за десять двох парубчаків, що, обхопивши один одного за плечі, похитуючись, доволі швидко наближалися. Вони наспівували якусь веселу мелодію. Один з них, припинивши спів, промовив до свого товариша:

– О глянь, лягавий вже попутав когось.

– От собака, – відповів другий.

Проходячи мимо, один з них влучним рухом зняв з міліціонера картуза і надів собі на голову. Обидва хлопці швидко віддалялися. Від несподіванки міліціонер розгубився, не знаючи, що йому робити. Кинувся за хлопцями, але згадавши, очевидною, про своїх арештантів, зупинився на хвилину, дістав з кишені свистка і засвистів на всю вулицю. Бачачи, що картуз його зникає і йому ніхто не приходить на допомогу, міліціонер знову кинувся за зухвальцями.

У цей момент з-за рогу вибігло двоє міліціонерів. Андрій хотів запитати Ефіра, що їм робити. Може як-небудь вдасться втекти. Глянув на правий бік, де поруч йшов Ефір, і не побачив нікого.

“От підлий ворохобник, – подумав він. – Завів у пастку, а сам втік”.

Андрія охопила досада на самого себе за те, що він не зміг своєчасно позбутися цього чаклуна. А між тим двоє міліціонерів бігли прости на нього. Андрій аж затремтів від всіх цих несподіваних переживань. Але, о диво, міліціонери пробігають мимо, не звертаючи на нього уваги. Користуючись ситуацією, він швидко перейшов на другий бік вулиці, повернув у протилежний напрям, змішавшись з перехожими. Коли дійшов до рогу кварталу, ще раз озирнувся і побачив, як один з хлопців скинув з своєї голови картуз міліціонера, вдарив його ногою так, як бють м'яч на футбольному полі, і як обидва вони спритно вскочили в трамвай, що проходив мимо, як міліціонер довго свистів услід трамваю, та вагон не зупинився.

За рогом Андрія зустрів Ефір, трохи поодаль стояло таксі.

– Ходімте швидше, поки ці шалопаї не опам'яталися, – промовив він до Андрія. Вони сіли до машини, і Ефір наказав шоферові вести їх до квартири Андрія.

Уже їдучи, Ефір питав:

– Трохи налякалися такої пригоди?

– Пригода не дуже приємна, хай йому трястя, – нехотя відповів Андрій.

– Але, думаю, що ця маленька неприємність не відбере у вас бажання далі пізнавати світ, – питав уже вдома Андрія Ефір.

– Добре собі маленька неприємність, роздратовано відповідав Андрій, – трохи не потрапили до катівні. Вам – що? Ви можете собі зникнути в будь-який час крізь найменшу щілину, а я поплатився б і за себе, і за вас.

– Пізнавання істини легко не дається. Трохи налякалися, зате ви побачили добро і зло в людських душах. Те, що ви думаєте, не станеться в той час, коли я з вами. Я зможу вас виручити з найскладнішої ситуації.

Андрій мовчав. Він роздягнувся і сів на свою канапу. Ефір присів поруч і продовжував:

– Заспокойтеся, друже. Люди не втрачають рівноваги в гірших обставинах. Ви сьогодні це бачили.

– Я знав про те, що емгебе катує людей, але щоб аж так воно розкидалося людським життям – я цього не уявляв собі, – поринувши у спогади баченого сьогодні на екрані свого апарата, проговорив Андрій.

– Я маю намір показати вам сьогодні ще одну картину. Прошу вас, шановний друже, не гніватися на мене, якщо я це роблю мимо вашого бажання. Ви мусите мати повне уявлення про ваше суспільство.

Ефір почав розкладати на столі апарат, вимкнув світло і за хвилину на екранчику вирисувалася вулиця, тьмяно освітлена далекими електричними ліхтарями. До одного з будинків під'їжджало велике чорне авто.

– Пізнаєте цю машину?

– Ні, – відповів Андрій.

– Чорний ворон, – пояснив Ефір.

– Чув про такий, але бачити не доводилося, бо кажуть, що ці авта їздять лише темної ночі.

– Так є. Вони їздять у таку пору, як зараз, а то й пізніше безлюдними вулицями, щоб їх менше бачили люди.

Тим часом Андрій через екранчик спостерігав, як з машини вийшло троє емгебістів. Вони широкими кроками простували до будинку. На третьому поверсі підійшли до дверей. Один з них, звіривши адресу, натиснув на кнопку дзвоника. За кілька хвилин вони же були в квартирі.

Андрій бачив і чув, як вони запропонували негайно збиратися дівчині, якій на вигляд було не більше п'ятнадцяти-шістнадцяти років, як мати знепритомнівши, впала на крісло, як бігав батько, не знаючи, що йому робити, як закам'яніла напіводягнена дівчина, впершись своїми широко розкритими блакитними очима в холодні сірі очі емгебістів.

Емгебісти переждали кілька хвилин, а потім делікатно допомогли дівчині вбрати на себе одяг і вивели її, притримуючи попід руки. Біля машини вони раптом переродились. На дівчину посипалися стусани, брутальні крики. дошкульні образи. Вштовхнули нещасну в темну буду “чорного ворона”.

Коли машина поїхала, Ефір вимкнув апарат.

– Нема потреби слідкувати за тим, що буде далі, – сказав він. – Ви можете собі уявити це. Доля її така ж, як того юнака, що поринув у прірву під дошкою, але перед цим вони поглумляться з її дівочої невинності.

Сиділи, не вмикаючи світла. Андрій думав. Він уже забув про пригоду з міліціонером, йому не давали спокою побачені сьогодні картини.

– Руйницька сила оволодіває душами людей, – пояснював Ефір. – Основна особливість людської натури полягає в тому, що вона здатна мислити, здатна створювати собі ідеї і прагнути їхнього здійснення. Цю особливість

людської душі надає їй сила благородної сфери. А сили неблагородної сфери тягнуть людину до розумового отупіння. Сьогодні ви бачили, як носителі цієї сили вихолощують мислення в людстві, нав'язують йому своє мислення, не зупиняючись перед найтяжчими злочинами. Людство зі спільною ідеологією – це вже буде не людство. Це буде живий організм, підкорений одному диктату. У такому суспільстві припинилася б боротьба антагоністичних сил, а відповідно, припинився б його розвиток, наступила б ідейна смерть людства.

– А все ж наше суспільство, – заперечував Ефірові Андрій, – в якому зараз уже перемогла єдина ідеологія, не занепадає, а розвивається і навіть швидше, ніж ті народи, в яких існує безліч ідеологій.

– Ідейно ваше суспільство не розвивається. Людина втрачає подобу людини. Це ви бачили на прикладі вітчима й доньки. А в технічному відношенні воно розвивається лише тому, що воно перебуває в гострих протиріччях з іншими ідеологіями, які воно ще далеко не перемогло і неспроможне досягти їх своєю руїницькою силою.

А хіба ви не бачите, що людина, знищивши себе як людину ідейно, підготовляє собі й фізичне знищення. Вона втрачає інтерес до вироблення матеріальних цінностей, потрібних для існування людства. Уже зараз той трудівник, який своєю працею утримує всі прошарки суспільства, виробляючи хліб, втратив імпульс до праці. Він щосили рветься від землі – основи основ усякого існування. І якби сьогодні у вашій державі силою не втримували хлібороба на землі, завтра не було б кому виробляти хліб.

– Це правда, – погодився Андрій.

– Так що вам треба боятися не того, що ваша планета загине через мільярди років, і навіть не того, що нова світова війна може вирвати мільйони людей з вашого суспільства,

а того, що сили неблагородної сфери можуть відібрати в людини її благородне лице, її ім'я людини, спустошити її душу, звести до стану тварини.

– Та якщо та війна впаде на голови таких катів, яких ми з вами бачили сьогодні, то я за війну нехайно, – з обуренням у душі зробив висновок Андрій.

– Вони ж, ці кати, і викликають цю війну.

Ефір якийсь час не говорив нічого.

– Я вам показав людство, щоб ви не поспішали йому дарувати свій винахід. Він може попасти в руки неблагородної сили, – промовив нарешті він і безслідно зник.

Наступного дня на сніданку в їдальні Андрій несподівано зустрівся з Іваном Ткачем.

– Ти все байдикуєш? – зустрів його Ткач замість привітання.

– Що там новенького на заводі? – замість відповіді на такий докір, запитав Андрій.

– О, новеньке є! – з піднесенням заговорив Ткач. – І особливо для тебе. Ти багато втратив, що саме тепер пішов у відпустку.

– Що ж там сталося? – цікавився Андрій.

– Там у нас такі дівчата тепер! Люкс! Золото – не дівчата. Мені – хоч женися вдруге. Ні! Раз я вже тебе зустрів сьогодні, то так просто ти від мене не відкрутишся. Мушу тебе познайомити з котроюсь з них. Я не можу спокійно дивитися на те, як ти отак розтринькуєш свою молодість.

І Ткач почав тягти Андрія з собою на завод.

– Та чекай. Які дівчата? Що з тобою? – відпирився Андрій.

– Чи ти не помішався на тих дівчатах?

– Там побачиш. Практикантки з політехнічного, – пояснив Ткач, не відпускаючи Андрієвої руки.

Він не відчепився від Андрія, доки той не пообіцяв йому, що прийде на завод за годину часу.

І Андрій прийшов.

У конструкторському бюро заводу, крім Андрійових колег по роботі, було двоє гарненьких дівчат.

Андрій привітався з своїми співробітниками, відповів на їхні питання про здоров'я та відпочинок і глянув на практиканок. Вони викреслювали вузли механізмів на ватманському папері.

– Оце наші практикантки, – навмисне голосно пояснював Андрієві Ткач.

– Самі собі креслять, як знають. Нікому їм бідним, ні показати, ні допомогти. Всі ми зараз зайняті роботою по саме годі. І нічого б вам не сталося, товариш Сушко, якби ви в порядку громадянської ініціативи відірвали пару днів від своєї відпустки для занять з вашими практикантами.

– Мені не шкода пару днів, – відповідав на таку пропозицію Андрій, – але ж можливо, ваші практиканти не потребують моєї допомоги.

– Ой, та де ж не потребуємо? Більше виправляємо за собою помилки, ніж працюємо, – сказала одна, залившись рум'янцем.

Андрій підійшов ближче до дівчат. Він побачив як вони невинно тримають інструменти у своїх руках і як напружуються, при проведенні кожної лінії.

– Мабуть в інституті не багато довелось креслити? – запитав Андрій.

– Так, не багато, – відповідала дівчина приємним ніжним голосом і звела на Андрія свої великі блакитні очі.

Андрій глянув у ті очі, і йому здалося, що він їх десь бачив. – У нас в інституті багато інших предметів, oprіч креслення. Ми не набили ще рук, – додала інша і люб'язно всміхнулася.

Андрій взяв у блакитноокої рейсфедер і побачив на ньому сліди сухої туші. Він ретельно витер його.

– Треба частіше витирати рейсфедер – краще буде креслити, – порадив він дівчатам.

Андрій сам провів кілька ліній. Студентки уважно вдивлялися в його роботу, схилившись над креслярською дошкою, і хвилясті волосинки блакитноокої торкнулися його скроні. На Андрія повіяло свіжістю дівочої ніжності, і він ще раз глянув у її очі. Йому знову здалося, що він ці очі колись десь бачив.

– Чи давно ви приїхали до нас? – запитав у дівчини Андрій.

– Ні, недавно. Три дні тому, відповідала з хвилюванням і з придиhamи між словами дівчина.

Голос Андрієві теж видався знайомим.

– Як вам, подобається у нас робота? – далі питав Андрій.

– Нам трохи тяжко у вас. Ми мало що вміємо робити, – відповідала дівчина.

– Навчіться, – втішав дівчат Андрій, – для того ви сюди й на практику приїхали.

Коли він відходив, дівчата дякували йому та просили, якщо можна, приходити ще їм допомагати.

Йдучи додому, Андрій напружував усю свою пам'ять, щоб пригадати, де він міг бачити цю блакитнооку студентку. Вона з далекого міста, де він ніколи не бував, всього три дні, як приїхала.

“Яка мила і ніжна дівчина. Її погляд не лише наводить мене на спогади, а й залишає по собі в мені незабутий слід”.

Усі напруження пам'яті не принесли жодних наслідків. Андрій не міг пригадати, де він бачив цю дівчину. І лише вночі, коли почав засинати, несподівано пригадалося: він бачив її на березі моря у сні. Так, так. Це ті самі очі кольору морської хвилі так само широко дивилися в його очі тоді, це

той самий голос втішав його, коли він збирався відплисти в далеку й невідому дорогу.

– Може це моє щастя? – запитав сам себе Андрій, засинаючи з солодкою усмішкою.

Ефір не приходив. Замість Ефіра, Андрій знайшов собі іншого друга. Це була вона. Та блакитноока, ніжна практикантка. Вона все більше заповнювала його існування. Якщо він не бачив її день, то здавалося йому, ніби щось дуже дороге для себе втратив, ніби цей день був якийсь марний і непотрібний.

Вони зустрічалися в малолюдних парках, іноді виїжджали за місто. Ходили між ланами достигаючої пшениці й заходили в гущавини приміських лісів. Там вони слухали кування зозуль і щебетання пташок. Вона говорила також про природу, але не так, як Ефір. Вона не заглиблювалася в загадки світу, а відчувала світ всією ніжністю своєї істоти.

– Гляньте, Андрію, як палає сонце над обрієм, яким чудовим кольором покрило воно верхів'я дерев! Які б чудеса не створювала людина, вона ніколи не зможе створити того, що створює природа.

– Я, – говорила вона, – часом серджуся сама на себе за те, що обрала собі професію інженера. Ця професія черствить людську душу. Для чоловіків – нічого, вони більше живуть розумом, ніж чуттям, а жінка перестає бути жінкою без ніжних відчужень.

Вона знаходила красу в кленовому листку і у придорожному будякові, у стрекоті польового коника та в шумі лісового потоку.

Одного разу Андрій наблизився до неї і легенько поцілував її в щоку. Вона відсунулася і тихо-тихо промовила:

– Не треба.

Кілька хвилин посиділа мовчки, опутивши очі, а потім сказала:

– Мені дуже приємно з вами бути. Дуже приємно, але не треба. Хай буде все, так як є, так краще...

Ефір не приходив, і Андрій вирішив, що той назавжди покинув його. В часи дозвілля Андрієва голова не була зайнята думками про свій апарат, ані тими мислями, які приніс йому Ефір. Тепер його голова була зайнята думками про свого блакитноокого друга.

– Невже я з нею розминуся? Невже може статися так, що вона, закінчивши практику, поїде, не почувши від мене слова освідчення? – думав він.

Щоразу, йдучи на побачення з нею, Андрій планував собі викласти їй глибокі почуття свого серця до неї. І щоразу його плани не здійснювалися. Ніби хтось утримував його язик під час зустрічі з нею, ніби хтось виривав з його голови намічені мислі. Він говорив з нею про все на світі, лише не про те, що хотів сказати.

Одного похмурого дня, коли Андрій ішов з обіду додому, йому в голову прийшла думка:

“Може, вона мене й не любить? Може ходить зі мною лише заради розваги? Може, вона має уже там десь нареченого, а зо мною просто бавиться? А може любить не дуже, трішки?”

Та й за що зможе пристрасно полюбити мене ця дівчина? От такий собі посередній інженер на заводі, яких багато. За що його може полюбити молода чутлива особа?

А хіба я такий, яких багато? Я ж винахідник. Винахідник, якого ніхто не знає?

А чи багато мені потрібно часу, щоб мене всі знали? Взяти, розкрити свою шафу і показати людям своє досягнення. Тоді і вона побачить, що я достойний найпалкішого кохання. І справді. Нащо я ховаю свій винахід під трьома замками? Кому з того яка користь? Якщо я відкрию його

людям, то досягну і слави, і щастя. Вона полюбить мене подвійною любов'ю. Що? Ефір? Його балачки про людей з неблагородною силою? Моя обіцянка йому не видавати людям апарата без його згоди?

Ні, я, здається, видужав від свого тимчасового божевілля. Невже ж тепер мене втримає якась химера?

Андрій не ввійшов, а вскочив до своєї кімнати, розчинивши навстіж двері.

– Досить! Досить ховатися від самого себе! – вигукнув він, підбіг до вікна і широко розчинив його.

Він добув із шафи усі свої записки й поклав їх на стіл біля вікна. – Візьму зараз апарат, піду до індустріального інституту і там продемонструю його дію. Хай поставлять мою доповідь на Вченій раді, – говорив сам до себе Андрій.

Він вийняв з шафи апарат і підійшов до столу. Погляд його впав на двері. На порозі стояв Ефір.

Андрій захитався, руки йому задрижали. Апарат виприснув із рук і вдарився об підлогу. Лінзи й коліщатка розкотилися в різні закутки. Деякий час Андрій хитався на місці, як тополя у вітер, потім відступив два кроки назад і впав, схопившись руками за серце. Головою він вдарився об свій апарат. Гострий кут від дверцят екрану врізався йому у праву скроню. Кров цівкою полилася із скроні, а лице поступово почало втрачати ознаки життя.

Насувалися хмари на дощ. У кімнату Андрія ввірвався вітер. Вітер зривав один за одним аркуші Андрієвих записок і викидав за вікно, кидав їх, як осіннє листя, на вулиці й на дахи будинків.

**Львів, Ківерці, Стайки, Феодосія, Львів,
1949, 1950, 1953, 1954, 1955, 1957, 1964**

ДО ПРИКДАДУ, ТА НЕ ДО ЛАДУ

– Ходімте зі мною, діду, на вечір до клубу.

– Чого б я туди пішов? Я танцювати не здужаю. Хай танцюють молодші.

– Не танцювати, там сьогодні виступатиме поет.

– Хто?

– Поет.

– Що воно таке?

– То такий чоловік, діду, що вірші складає. Так, як Тарас Шевченко складав.

– Так, як Тарас Шевченко, кажеш?

– Еге ж.

– Такого чоловіка, щоб складав такі вірші, як Тарас Шевченко, тепер на світі нема.

– Та ні, діду. Не такі самі вірші, як у Тараса Шевченка, він складає, але підбира так само слова до ладу і до прикладу. Він, діду з самого Києва до нас приїхав.

– З самого Києва, кажеш?

– З Києва.

– То, може, він якась важна птиця?

– А як же? То знаменитий поет. Там об'ява написана такими друкованими літерами, як книжки друкують. Кому-небудь такої об'яви не друкували б.

– Так, може, сину, ми б йому написали заяву, прохання таке?

– Про що?

– А щоб нам віддали наш город, що одрізали нам позаторік.

– Не знаю, чи він таку заяву прийме, бо ж він не начальник, а поет.

– А як він у Києві живе, то може він і начальник. Що йому? Гукне на нашого голову, той злякається і віддасть город. Бери, сину, листок бамаги і чорнило та пиши.

– Але, діду, я ту заяву подавати не буду. Як хочете, то подавайте самі.

– Добре, я сам подам. Пиши. Пиши так. Був у нас город, що перейшов мені разом з хатою від мого батька, а моєму батькові від мого діда...

– А дідові від прадіда?

– І то правда. Пиши, що той город ми обробляли та користувалися ним, аж поки не приїхав у наше село оцей теперішній голова. Як його? Ти знаєш. Не вимовлю його прізвище.

– Добре. Я вже написав.

– Пиши, що цей теперішній голова відрізав у нас наш город, а дав нам шмат землі коло глинища, де нічого не росте. Я не здужаю туди ходити, бо старий, а ти малий, а мати твоя на має часу для городу за роботою в колгоспі...

– То, може написати, що й батько мій помер?

– Пиши й про батька. Може хоч цим розжалобимо його... Напиши й про те, що голова колгоспу, одрізавши нам город попри саму хату, посіяв там конюшину, і як тільки наша гуска чи курка зайде в ту конюшину, відразу дає штраф. Нашим курям і гусям нема де дітися, хоч у хату бери.

– Та цього вже, може, не треба?

– Чого не треба?

– “Хоч у хату бери”.

– Ну то напиши “хоч прив’язуй за ноги”. Пиши, що ми просимо, щоб нам віддали наш город.

У клубі було вже повно людей, а на передніх лавках ніхто не сідав. Там дід з онуком і сіли.

На сцені за столом, укритим червоною матерією, сиділо все колгоспне правління, а збоку, коло трибуни, сидів один незнайомий.

– Ото він? – спитав дід в онука.

– Мабуть, він.

Голова колгоспу, що сидів на чільному місці за столом, встав і заговорив:

– Товариші колгоспники! До нас приїхав знаменитий поет. Честь йому і слава!

Голова почав плескати долонями, а за ним почали плескати всі присутні. І дід, дивлячись на інших, два рази вдарив долоню об долоню.

– Товариші колгоспники! Наш славний поет приїхав до нас із самого Києва. Не злякався він ні морозу, ні бездоріжжя, приїхав на творчу зустріч з трудівниками села. Так послухаємо ж нашого дорогого гостя з великою увагою та повагою!

Ще раз усі заплескали в долоні, і той незнайомий, що сидів на сцені, підійшов до трибуни. Він розклав перед собою купу паперів і сказав:

– Дорогі друзі! Я прочитаю вам свої вірші на колгоспні теми. Перший вірш називається: “Сіє трактор овес”.

*Сіє трактор овес,
Торохтить він увесь.
Дир-дир-дир, дир-дир-дир,
Дир-дир-дир, дир-дир-дир.
Як не крикне бригадир:
“Уперед, трактори,
Уперед богатирі,
Бо ж усі ж ми за мир!”
Дир-дир-дир, дир-дир-дир.
Сіє трактор овес,
Торохтить він увесь,
Тільки вітер, тільки вітер,
Тільки вітер з-під колес...*

– Ти куди, Юхиме? – гукнув щодуху голова колгоспу.

– Та я, – почулося з задніх рядів, – забув з радіатора воду випустити, замерзне за ніч. Добре, що чоловік нагадав.

– Иди, випускай воду і зразу повертайся. Попереджую всіх: хто самовільно покине збори, того оштрафуємо на десять (10) трудовнів, а може й більше. Подивимось, хто то буде. Продовжуйте товаришу.

– Другий вірш називається: “Слава трудівниці”.

<i>Цівкою стрімкою</i>	<i>Не помре, не згасне</i>
<i>Цвіркнула в дійницю.</i>	<i>Слава трудівниці,</i>
<i>Полилось рікою</i>	<i>Бо не тільки масло</i>
<i>Молоко в столицю.</i>	<i>Повезли в столицю.</i>
<i>Полилось в столицю</i>	<i>Повезли в столицю</i>
<i>Молоко і масло.</i>	<i>Свині і овечки,</i>
<i>Слава трудівниці</i>	<i>Білі паляниці,</i>
<i>Не помре, не згасне.</i>	<i>Ще й рум'яну гречку...</i>

– Куди ви, тітко Килино?

– У мене корова недоена і хата нетоплена.

– Запиши її, Миколо.

– Та пишійть – бодай вас писало вздовж і впоперек! – І тітка Килина грюкнула дверима.

– Можна питання задати? – піднялася рука з середніх рядів.

– Яке питання? – насторожився голова.

– Чи дасте цього року на трудовні якісь гроші? Чи будемо робити на бугая так, як торік?

– У нас сьогодні на повістці денній стоїть читання поетичних віршів, а ви сюди з своїми грішми та трудовнями лізете...

– А якже! Гроші не даеш на трудовні, а вірші – слухай! – почувся різкий жіночий голос із задних рядів.

– Хіба їм поетичні вірші читати? – звернувся голова до поета так, щоб усі чули. – Хай слухають, як свині верещать на фермі! Закриваємо творчу зустріч!

Всі кинулися до дверей, а дід, наче молодий, підбіг до поета і подав йому свою заяву.

– Що це таке? – спитав поет.

Це заява, таке прохання, щоб нам віддали той город, що у нас одрізали позаторік...

– Так я не вповноважений такі справи розглядати. Це справа керівників села, депутатів сільської ради, а я поет...

– Що ви хочете, діду? – втрутився голова.

– Ми просимо, щоб віддали нам наш город, той що одрізали у нас позаторік.

– Ви, діду, хоч трохи уявляєте, що таке поет?

Це людина, що мислить головою, розумієте ви? – головою!

Це людина високої думки, а ви лізете до нього зі своїм городом!

– А хто ж нам віддасть наш город?

– Тепер нема “наш” – “ваш”. Тепер усе колгоспне. Одрізали – значить треба було одрізати ваш город!

– Візьміть, товаришу, вашу заяву. Я вам нічим допомогти не можу, – сказав поет.

– Бачиш, сину, – казав дід до онука, йдучи додому, – ти казав, що він такий, як Тарас Шевченко. Де йому до Тараса Шевченка!

– Я не казав, що він такий, як Тарас Шевченко. Де йому до Тараса Шевченка!

– Я не казав, що він такий, як Тарас Шевченко. Я тільки казав, що він уміє підбирати слова до ладу й до прикладу так, як Тарас Шевченко.

– Він підбирає слова до прикладу, та не до ладу.

04.09.1965

Коли дзвонила до церкви черниця Оксана, вдома всидіти ніхто не міг.

Старі й малі, хлопці й дівчата вбиралися якнайкраще і поспішали на поклик того дзвону.

Як не до церкви, то хоч ближче до тих чарівних звуків, що розсипала якоюсь магічною силою та незвичайна дзвонарка.

Вони, ті звуки, котилися верхами кучерявих дерев, похилих стріх і линули далеко-далеко у рівний і безмежний, як море, степ.

Там, у тому степу, ті звуки хвилювали ніжні голови волошок, будили від сну тендітну берізку, змушували усміхатися рудоверхий боркун, спиняли невгамовне перекотиполе.

І здавалося тоді перехожому, що всі ті квіти вторять дзвонам. І не дзвонять, а співають про свою долю, виливають сум і радощі, які так довго не давала висловити їхня німота.

Черниця Оксана пристала до церкви після розпуску якогось монастиря над Дніпром. Була вона молода і струнка. З її тугої постаті аж випирала сила життя, хоч як ретельно ховала її чернеча кирея. Глибокі сірі очі дивилися на світ з якоюсь холодною байдужістю і презирством, а між тим здавалося, що у глибині тих очей, десь на самому дні, ховалась якась нікому не відома таємниця.

Життя поклато на її молоде лице дві рівні зморшки біля уст. Саме там, де на людському обличчі народжується усмішка. Але черниця Оксана ніколи не всміхалася, і від цих зморшків віяло скоріше якоюсь скорботою, ніж радістю. Воднораз і очі, і скорботні зморшки, і гордо піднята догори голова, і струнка постать створювали у ній якусь величність і неприступність.

Черниця Оксана виконувала всі обов'язки по церковному господарству, а крім того вона добровільно брала на себе обов'язки дзвонаря. Вона любила дзвонити до церкви, і особливо чудово лунав її дзвін навесні, на Великодні свята. Мабуть, пташки і квіти допомагали їй у тім дзвоні. А восени вона дуже рідко дзвонила, і сама впадала у якийсь несамовитий сум, а якщо й дзвонила, то звуки були переповнені якоюсь невимовленою тугою. Зате навесні вона розкривала перед усім світом ту таємницю, що так глибоко приховувалась у її скорботних очах.

Ось вона дзвонить. Ось вона сіпає щосили за мотузку найбільшого дзвону. Вітер підхоплює цей звук і несе тривожити усе живе в довколишнім світі. Та це ж той перший поцілунок, який вона дістала від свого милого після довгих страждань.

Ось розкотилися часті звуки найменших дзвонів – це вони йдуть удвох на гору збирати квіти, і ті квіти так мило всхміхаються їм.

Ось покотився степом довгий відгомін якогось невиразного звуку – це вона гукає на нього під лапатим кленом. Знову радісні звуки маленьких дзвонів – це він іде. Це він обнімає її! Це він цілує її!!!

Ось чується сумовитий звук середнього дзвону – це вони розлучаються, це він наділяє її останнім поцілунком і вона бажає йому щасливої дороги.

Знову радісний звук – це вони зустрічаються знову.

А ось замовкли всі дзвони. Лише луна їх котиться далеко степом. Це вона забула про нього, це вона хотіла його замінити іншим.

Щосили сіпнула вона за мотузку тріснутого дзвону – хрипливий звук тривожними перекатами покотився з дзвіниці – це поцілунок чужого. І далі пішли звуки, пере-

повнені найбільшого суму й скорботи – це покинув її милий.

І ніхто не знав, що творилося тоді на тій дзвіниці під чорною чернечою киреєю. Щоразу, як затихали звуки, вона обертала в далину своє обличчя з заплаканими очима: безмовно кликала його.

О, прийди! Я порву цю чорни кирею, я віддам для тебе всю силу життя, яку так міцно стиснув цей чернечий пояс.

О, пробач мені, не будь такий жорстокий!

О, прибудь до мене хоч на хвилинку, дай мені змогу показати тобі силу моєї любові, а після цього хай хоч небуття.

Вона розплющувала очі й пильно вдивлялася у ті постаті, що спокійно чимчикували до церкви. Вона знала, що він не прийде, але все ж в ті короткі хвилини чекала його. І їй ставало легше. А потім знову в її очах з'являлось повне презирство до цього світу і до цих людей.

Часто вона питала себе: що б вона робила, якби не було цих дзвонів, кому б вона розповідала про своє горе? А так її слухає і степ, і небо, і пташки, і квіти, і стрункі тополі, і шовкова трава. А тоді хто? Люди? Людям цього розповісти не можна, бо вони не зрозуміють її.

Якось восени у неділю черниця Оксана встала ранораненько. У цей день душу її стискав якийсь особливий сум. Осінь – це найтяжча для неї пора, це той час, коли покинув її милий. Вона не могла дивитися на пожовкле листя, що падало з дерев, бо їй здавалося, що то обриваються її надії.

Їй захотілося у цей день задзвонити так, щоб зняти з серця хоч частину цього великого суму.

Коли вже йшла до церкви, то побачила на дзвіниці якихось людей. І раптом вгледіла, що ті люди знімають її дзвони.

Щось немов сіпнуло її. Прожогом кинулась до церкви, не думаючи над тим, чого вона біжить і що вона може зробити. Миттю опинилася на дзвіниці. Всі дзвони уже були зняті, крім одного надтріснутого, як її життя. Люди в зелених сорочках зустріли її стрілами глузливих посмішок. І раптом та таємниця, ті крихти надії, що були у глибині очей, відразу втонули у якийсь провалля, на лиці безроздільно запанував безпросвітній сум. Вона рішуче ступила через гурт зелених сорочок і...

Бачили люди, як чорна кирея розвіялася по вітру, як билосся об виступи дзвіниці тіло. Вона впала якраз перед церковними сходами. Її обступили люди. Тугий пасок тріснув, кирея розметнулася – і перед зачудованими поглядами з-під киреї вирвалася і полинула у вічність та сила молодості і життя, яку так ретельно ховала черниця аж до смерті.

ПІСЛЯСЛОВО

Видання цієї книжки у видавництві “Євросвіт” закономірне. З рукописом творів Михайла Масютко я ознайомилась ще наприкінці 1990-х років, які мені показав його брат Вадим Черкас. Найбільше мене вразив глибинний трагізм українця в його творах, життєва доля якого огорнула всю Україну – народився на Херсонщині, навчався в Запоріжжі, Львові, працював на Львівщині, Житомирщині, Київщині, Криму, помер на Волинській землі... Арештували його в Києві, Криму, Львові, Сибірі. Перебував у тюрмах Львова, Харкова, Мордовії, Колими. У війну пройшов від Сибіру до Берліну...

Читаючи його твори, не відчуваєш звідки родом автор: ніби пише про долю галичан, а сам із Херсонщини; описує події каховського села, а ніби про волинське...

Така була доля українця “на нашій не своїй землі”.

Така доля і його творів.

Першу книжку Михайла Масютка “В полоні зла” було надруковано невеликим накладом 1999 року коштами його родини, другу “Досвітній сполох” – 2003 року зусиллями друзів, третя “Химера” – на пожертви щирих людей.

Подаю уривок із листа вдячності брата автора Вадима “Виданню цього твору мусимо завдячувати невидовиж надзвичайній людині. Хто це? Олігарх? Народний депутат? Директор торгового центру чи заводу? А ось і ні. З такими я зустрівся, розмовляв. Та розуміння не знаходив, лише співчуття, та казали, що “крайня бідність їхніх підприємств не дозволяє вчинити їм добру справу. Та й взагалі, не час тепер для книжки, люди їсти хочуть”.

Людина, що долучилася до видання книжки, це пенсіонерка, колишня вчителька української мови і літератури із села Олексичі на Стрийщині – Марія Михайлівна Николин. Маєток у сільського вчителя – селянська хата, корова, кілька курей... Вона сама збирає кошти, переконує інших, шукає благодійників, знаючи в якому світі ми живемо – тупому і глухому до всього, що не забарвлено матеріальним прибутком...”

Додам, що ця дивовижна жінка з табличкою на грудях збирала кошти на книжку Михайла Масютка в селі Нагуєвичих під час святкування 150-річчя від дня народження Івана Франка, а також на різних заходах, де збирається багато людей.

Мене завжди вражає байдужість багатьох, уже далеко не бідних, українців, і розчулює до сліз та не вистачає в мене слів подяки тим, хто може й сам не має грошей купити таку книжку, а жертвує на неї, або переконує в цьому інших пожертвувати...

Дорогий Читачу, я не закликаю Вас примушувати себе жертвувати, це в людини має бути потреба, але я благаю Вас читати такі твори, щоб знати нашу українську історію, сумну, трагічну, але нашу, долю наших батьків, дідів, щоб бути нині людиною. Вартісною...

Галина Шопя

ЗМІСТ

Передмова	3
Моя праця в колгоспі	7
Сторінка з його дитинства	7
Мої зустрічі з Миколою Кулішем	19
Сторінка з мого дитинства	19
Революційний дід	24
Страшно	27
Кістки не мовчать	29
Білокінь-людоїд	31
Сліпий куркуль	32
Бог захистив	34
Коли розквітали вишні	36
Чуєш, брате мій?	44
Спогад про Колиму	44
Колимські консерви	65
Семеро голубів	70
Сила золота	79
Я його все одно уб'ю	88
Руку – за зуби	89
Той, що побував на тому світі	96
Ґумова рукавичка	97
Ось чого він не спав	98
Він співав українські пісні	99
Маринарка була його	101
Похорон крові	103
Один не хоче, другий не може	105
“Бандьори єсть?”	106
Допит	107

Мирний допит	109
Де вони тепер?	110
У потязі	112
В автобусі	113
У тролейбусі	115
У трамваї	116
Приємна новина корисна	117
Люди винуваті	118
Очі	118
Спогад	119
Восьмеро очей	122
Зустріч з другом	127
Оповідання перше	128
Оповідання друге	130
Оповідання третє	131
На відкритті пам'ятника Івану Франкові у Львові	132
Судити не можна	135
Людська рука	141
Моторна сила	144
За розповіддю багаторічного в'язня Василя Піруса	144
Виховання бочкою	146
Виховання "волокушею"	149
Виховання "ласточкою"	150
Капітан Шнякін	155
Диференціяція за покорою	159
"Радость в зону"	163
Преміювання одним гарячим	165
"Памазать зельонкой"	167
Чекістська панацея	167

На порозі смерти	170
Неофіційний симпозиум	176
Після екзамену	190
Вечір пам'яті Тараса Шевченка	196
Кров відзивається кров'ю	203
“Радянський народ вітає”	206
Переворот у науці	209
Авторитет	217
На шляху до комунізму	220
На зборах	220
На партбюро	228
Химера	233
До прикладу, та не до ладу	306
Дзвонарка	311
Післяслово	315

Масютко Михайло Савович

ХИМЕРА

Головний редактор *Галина Шопа*
Літературний редактор *Михайлина Маїк*
Художній редактор *Володимир Гавло*
Ілюстрації *Вадима Черкаса*

ББК 84.4 УКР

hurton.com vovaniko

М 31

Михайло Масютко. Химера. – Львів: Євросвіт, 2007. – 320 с.

ISBN 978-966-8364-16-7

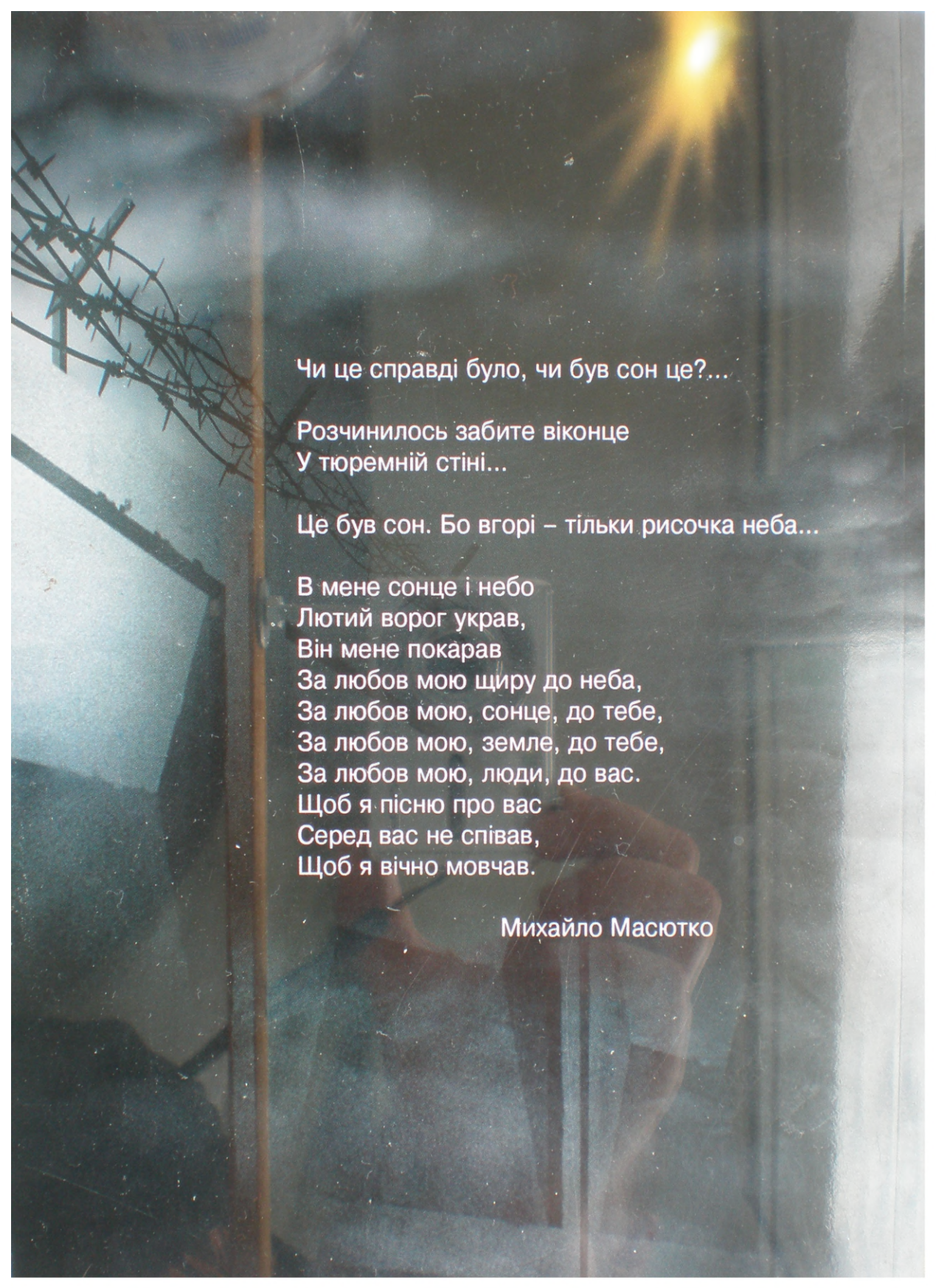
“Химера” – найповніше в Україні видання творів Михайла Масютка, письменника, художника-графіка, літературознавця, публіциста і правозахисника, багаторічного в’язня радянських тюрем і таборів. У творах М. Масютка – нелегка доля рідної землі та людей за роки радянської окупації. Повість “Химера” та оповідання “Дзвонарка” чудом збереглися в архівах КГБ і публікуються вперше. Інші твори невеликим накладом було надруковано в книжці “Досвітній сполох”. Деякі оповідання та вірші М. Масютка з коротким життєписом автора увійшли також до збірника В. Чорновола “Лихо з розуму”, що кількаразово видавався в діаспорі та Україні.

Для тих, хто шукає правду.

Здано в набір 28.05.2007. Підписано до друку 06.08.2007. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19,20.
Умовн. фарбовідб. 19,44. Наклад 1000 прим. Зам. 20.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1185 від 29.12.2002 р.

СП “Євросвіт”
79005 м. Львів, а/с 6700
phworld@franko.lviv.ua

Чи це справді було, чи був сон це?...

Розчинилось забите віконце
У тюремній стіні...

Це був сон. Бо вгорі – тільки рисочка неба...

В мене сонце і небо
Лютий ворог украв,
Він мене покарав
За любов мою шири до неба,
За любов мою, сонце, до тебе,
За любов мою, земле, до тебе,
За любов мою, люди, до вас.
Щоб я пісню про вас
Серед вас не співав,
Щоб я вічно мовчав.

Михайло Масютко